

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**İBNÜ'L-FARADÎ VE *TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÛS* ADLI ESERİN
TANITIM VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

ŞEYMANUR KEÇELİ

İSTANBUL, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**İBNÜ'L-FARADÎ VE *TÂRİHU ULEMÂ'L-ENDELÛS* ADLI ESERİN
TANITIM VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

ŞEYMANUR KEÇELİ

DANIŞMAN: PROF. DR. ALİ AKYÜZ

İSTANBUL, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ŞEYMANUR KEÇELİ'nin İBNÜ'L-FARADÎ VE TÂRÎHU ULEMÂİL-ENDELÜS ADLI ESERİN TANITIM VE DEĞERLENDİRİLMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 20.06.2017 tarih ve 2017-14/39 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...03./07./2017....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. ALİ AKYÜZ	
2. Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. RAHİLE KIZILKAYA YILMAZ	
3. Jüri Üyesi Doç. Dr. BEKİR KUZUDİŞLİ Doç. Dr. Halit ÖZKAN (Yerine TedeK Üye)	

Özet

Endülüs'te hicrî dördüncü yüzyılın ortasından beşinci yüzyılın başına kadar yaşamış olan ve İbnü'l-Faradî olarak bilinen Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî (ö. 403), Endülüslü âlimler hakkında sonraki dönemde yapılan çalışmalara kaynak olan *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı bir rical eseri yazmıştır. Bu eserde Endülüslü âlimlerin isim bilgisi, hoca-talebe ağı, yapmış olduğu rihleler, yazdığı veya naklinde aracı olduğu kitaplar gibi pek çok konu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. İki cilt halinde olan eserin satır aralarındaki bilgiler pek çok alana ışık tutmaktadır. Bu çalışmada, İbnü'l-Faradî'nin hayatı Endülüs'teki ilmî ortam dikkate alınarak ve hoca-talebe ağı tespit edilerek çalışılmıştır. Bu bağlamda onun kaynaklarda 15 civarında hocasından bahsedilse de, kendi kitaplarının taranması ve ona dair yazılan eserlerin satır aralarının incelenmesi sonucunda 130 hocasına ulaşılmıştır. Yine İbnü'l-Faradî'nin eserin mukaddimesinde belirttiği altı temel başvuru kaynağı tanıtılıp atıf sayısı belirlenmiş bunun yanında 21 ikincil kaynağı da tespit edilip İbnü'l-Faradî'nin ikincil kaynaklara atıf sayısı ile yazılı yazısız kaynaklarının mevcudiyeti ortaya koyulmuştur. Ayrıntılı olarak kitabı neşir, tertib, terceme muhtevaları gibi yönlerden tanıtılmıştır. Ayrıca İbnü'l-Faradî Endülüslü râvileri değerlendirirken kullandığı cerh-ta'dil lafızları tespit edilmiştir. Cerh ettiği alim sayısı 146 olarak ulaşılmıştır. Bu âlimleri bunama, gaflet, sikaya muhalefet, cehalet, tedlis, yalan söyleme, yalanla itham edilme, vehm, çokça hata yapma, dünya malına meyletme, kendi itikâdi görüşünü taassup derecesinde benimseme, bid'at gibi mütekaddimûn âlimlerinin kullandığı sebeplerle ve başkalarının kötü sözü, rihle yapmamış olma, ilminin az olması, hattının kötü olması, takva sahibi olmama gibi kendine has sebeplerle eleştirmiştir.

Abu'l-walid Abdallah b. Muhammad b. Yusuf al-ezdi was known Ibnu'l Faradî. He had lived from the beginning of fourth century to end of fifth century in the Andulus. He had written the book named of Tarihul ulama'il Andulus that is be source for after studies about scholars of Andulus. This book is about names of scholars of Andulus, relationship between student and master, their journeys, their writings and narratives. It has two volume. In this study, there are the life of Ibnu'l Faradî, his relationship between student and master. In that point, in the sources had mentioned fifteen masters but also in this study had reached a hundred thirty masters. Although in the introduction of book of Ibnu'l faradi mentioned six primary sources had introduced. In additon that in this study was intorduced the secondary sources. Eventhough it determined the wording of refuted-amended. It was mentioned amended scholars number of a hundred fourty five. He criticized the scholars because of that dotage, carelessness, contrary, ignorance, telling lie, suspicion, don't being modesty

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU.....	2
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM:

HİCRÎ IV. ASIRDA ENDÜLÜS VE İBNÜ'L-FARADÎ

I. HİCRÎ IV. ASIRDA ENDÜLÜS.....	7
A. Siyâsî Hayat.....	7
B. Sosyo-Kültürel Hayat.....	11
II. İBNÜ'L-FARADÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KONUMU.....	13
A. Hayatı.....	13
1. İsmi ve Nesebi.....	13
2. Doğumu ve ailesi.....	14
3. Vefatı.....	15
4. İlmî Hayatı.....	17
5. İlmî Şahsiyeti.....	19
6. Rihleleri ve Görevleri.....	21
7. Eserleri.....	23
B. Hoca-Talebe Ağı Bağlamında İbnü'l-Faradî'nin İlmî Konumu.....	24
1. Hocaları.....	26
2. Talebeleri.....	50
C. Hoca-Talebe Ağına Dair Değerlendirmeler.....	59

İKİNCİ BÖLÜM:

İBNÜ'L-FARADÎ'NİN TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÜS ADLI ESERİNİN TANITIM VE DEĞERLENDİRMESİ

I. İBNÜ'L-FARADÎ'NİN TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÜS'Ü.....	73
A. İsmi ve Neşirleri.....	74
B. Teritibi.....	77
1. Genel Olarak Tertip.....	77

2. Yarı Alfabetik Tertip.....	79
II. KAYNAKLARI BAKIMINDAN TÂRÎHU ULEMÂÎ'L-ENDELÛS	81
A. Târîhu ulemâî'l-Endelüs'ün Asıl Kaynakları	82
1. Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963).....	83
2. Muhammed b. Hâris el-Kuravî (ö. 361/971)	84
3. Ahmed b. Muhammed b. Abdülber (ö. 338/949).....	84
4. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Müferric el-Kâdî (ö. 380/990).....	85
5. Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus el-Mısırî (ö. 347/959).....	85
6. Ahmed b. Muhammed b. Musa er-Râzî (ö. 344/955).....	86
B. Târîhu ulemâî'l-Endelüs'ün İkincil Kaynakları.....	86
1. Kâsım b. Sa'dân b. İbrahim (ö. 347/957).....	86
2. İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Bâcî (ö. 350/961).....	87
3. İshâk b. Seleme b. el-Velîd (ö. 366/976)	87
4. Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz (ö. 369/979).....	87
5. Hattâb b. Mesleme el-İyâdî (ö. 372/982)	88
6. Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym (ö. 372/982).....	88
7. Abdullah b. Muhammed b. Kâsım es-Suğrî (ö. 373/993).....	88
8. Ali b. Ömer el-Havlânî (ö. 374/994).....	88
9. Yahya b. Mâlik b. Âiz (ö. 375/985).....	89
10. Hüseyin b. Muhammed b. Kâbil (ö. 376/986)	89
11. Süleyman b. Eyyûb el-Kûtî (ö. 377/987).....	89
12. Abdullah b. Muhammed el-Lahmî (ö. 378/988).....	90
13. Ubeydullah b. el-Velîd el-Muaytî (ö. 378/988)	90
14. Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî (ö. 379/988).....	90
15. Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemedânî (ö. 383/996).....	91
16. İsmail b. İshâk b. İbrahim (ö. 384/994)	91
17. Abbâs b. Esbağ el-Hemedânî (ö. 386/996)	91
18. Ahmed b. Hâlid el-Cüzâmî (ö. 387/988)	92
19. Sehl b. İbrahim b. Sehl (ö. 387/997).....	92
20. Ahmed b. Abdullah b. Abdülbasîr el-Cüzâmî (ö. 388/998).....	92
21. Ferec b. Aysûn b. İshâk (ö. 389/998).....	93
C. Târîhu ulemâî'l-Endelüs'ün Meçhul Kaynakları.....	93
III. TERCEME MUHTEVALARI	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

TÂRÎHU ULEMÂÎ'L-ENDELÛS'TE HADİS ÖĞRENİM-ÖĞRETİM METOTLARI VE CERH-TA'DÎL

I.	HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM METOTLARI	103
A.	Semâ ve Kıraat.....	105
B.	İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe	107
C.	İ'lâm, Vasiyyet ve Vicâde	110
D.	Değerlendirme	111
II.	CERH-TA'DİL İLMÎ VE LAFIZLARI.....	112
A.	Cerh-Ta'dil İlimine Kısa bir Bakış	113
1.	İbnü'l-Faradî öncesinde ve Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'ün Yazıldığı Döneme Kadar Cerh-Ta'dil Lafızları	114
2.	İbnü'l-Faradî'den Sonraki Münekkitler	116
B.	Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'te Ta'dil İstılahları	118
C.	Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'te Cerh İstılahları	120
1.	Adaletle İlgili Yapılan Cerhler	120
2.	Zabt İle İlgili Yapılan Cerhler.....	129
D.	İbnül'Faradî'nin Diğer Cerh Kullanımları.....	135
1.	Râvînin İlminin Az Olması.....	136
2.	Zabtnın Olmayışı Yahut Zayıf Olması	139
3.	Hattının Kötü Olması	140
4.	Hakkında Kötü Söz Söylenmesi	141
5.	Rihle Yapmaması.....	141
6.	Takvâ azlığı.....	142
III.	DEĞERLENDİRME	142
SONUÇ	144	
EK: İBNÜ'L-FARADÎ'NİN HOCALARI VE BU HOCALARIN YAŞADIĞI BELDELER, HOCASI OLDUĞUNA DAİR LAFIZLAR..... 149		
EK 2: İBNÜ'L-FARADÎ'NİN TÂRÎHU ULEMÂI'L-ENDELÜS'TE CERH DEĞERLENDİRMELERİ..... 158		
BİBLİYOGRAFYA..... 166		

Şekil Listesi

Tablo 1: İbnü'l-Faradî'nin Yıllara Göre Bulunduğu Bölgeler, Rihle Yönü

Tablo 2: İbnü'l-Faradî'nin Hocalarının Bölgelere Göre Yüzdelik Dağılımı

Tablo 3: Sonraki Münekkitlerin İbnü'l-Faradî'ye Yaptığı Atıf Sayısı

Tablo 4: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları
(Kizb Sebebiyle)

Tablo 5: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları
(Bid'at Sebebiyle)

Tablo 6: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları
(Gaflet, Hata ve Vehim Sebebiyle)

Tablo 7: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları
(Hafıza Bozukluğu Sebebiyle)

Tablo 8: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları
(Râvînin İlminin Az Olması Sebebiyle)

Hatalarımın esiri olmuş korku içinde kapında bekliyorum

Ki sen bunu gayet iyi bilirsin

Senden asla gizli kalmayan günahlardan dolayı korku içindeyim

Bir ümit bir korku içinde senden gelecek bir hayır beklemekteyim

Senden başka kimden korkulur kime ümit beslenir

Hükmüne karşı gelecek de yoktur.

Efendim, sayfamdan dolayı beni suçlama, hesap günü sayfaları yaydığın vakit

O karanlık çukurda (kabirde) benim yârim sen ol, eş dost arkasını dönüp koyarken
beni tek

O umduğum geniş rahmetin bana dar gelecekse şayet,

Ben telef olmuş gitmişim.

İbnü'l-Faradî

Önsöz

Ravilerin kimliği ve kişiliğinden bahseden ve “Târîhu’r-ricâl”, “Târîhu’r-ruvât” olarak isimlendirilen ricâl ilmi, hadisin sıhhatini belirlemede hadis usulü ilmiyle birlikte belirleyici bir fonksiyona sahiptir. Çünkü ricâl ilmine dair kaynaklar bir ravinin kaç tarihinde nerede doğduğu; adı, künyesi, nisbesi, lakabı, seyahatleri, kimlerle görüştüğü, hocaları, talebeleri, vefatını, hafıza kaybına uğrayıp uğramadığı, hakkında yapılan değerlendirmeleri, hangi eserleri yazdığı gibi konularda bilgi verir. Böylece ravi başkalarıyla karıştırılmamış olur, isnâdlardaki kopuklukları tespit etmede yarar sağlar ve rivayetin sıhhat ve zayıflığına dair hüküm vermede kolaylık sağlar.

Belli bölgenin ricâline dair olan ve tam dokuz asır Müslümanların hakimiyet kurduğu Endülüs’te yaşayan İbnü’l-Faradî’nin “*Târîhu’l-ulemâ ve’r-ruvât li’l-ilm bi’l-Endelüs*” adlı önemli ricâl eserini inceleyip ele alan bu çalışma, sünnet kadar mazisi olan bu ilme ve üzerine yeteri kadar çalışma yapılmayan Endülüs’e katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Söz konusu çalışma, gerek İbnü’l-Faradî’yi tanımak, anlamak ve hadisçi yönünü ortaya koymak gerekse dönem içerisinde “*Târîhu ulemâi’l-Endelüs*” adlı eserinin mahiyetini ve önemini gözler önüne sermeyi başarabilirse amacına ulaşmış demektir.

Çalışma üç ana bölüm giriş ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş kısmında, araştırmanın konusu ve metodundan bahsedildikten sonra çalışma sırasında en çok kullanılan temel kaynak hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

“İbnü’l-Faradî, Hayatı ve İlmî Konumu” başlıklı birinci bölümde, hicrî 4. asırda Endülüs’ün siyasi, sosyo kültürel arka planı ve İbnü’l-Faradî’nin bu ortam içerisindeki konumu ele alınmıştır. Endülüs’ün siyasî ortamı hakkında İbnü’l-Faradî’nin çalışmanın konusu olan eserin mukaddimesinde emirlerin tek tek tercemesini vermesinden hareketle kitaptaki ricâllerle ilişkisi düşünülerek önce emirler dönemi özet olarak bahsedilmiş ardından dönemin sosyo-kültürel arka planı kısaca zikredilmiştir. Ayrıca bu bölümde İbnü’l-Faradî’nin ayrıntılı kimlik bilgisi verilerek kaynaklarda bir sayfayı geçmeyen bilgi genişletilerek İbnü’l-Faradî’nin terceme-i hâline katkı sağlanmıştır. İbnü’l-Faradî’nin hocaları ve talebelerinden hareketle ilmî konumunun tespiti bu bölümün bir diğer önemli noktasıdır. Gerek hocalarının sayısı gerekse İbnü’l-Faradî’nin hocalarının beldelerinden hareketle rihle yönü önem taşımaktadır.

“İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* Adlı Eserinin Tanıtım Ve Değerlendirmesi” adlı ikinci bölümde, ilk olarak *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ün ismi, neşirleri ve tertîbi sunulmakta, ardından eserin mukaddimesinde İbnü'l-Faradî'nin açıkladığı asıl kaynakları ile eserde satır aralarından ulaşılan ve müellifin atıfta bulunduğu ikincil kaynakları kısaca tanıtılıp atıfların niceliği ve niteliği üzerinde durulmuş bir takım yargılara ulaşılmıştır. İbnü'l-Faradî'nin bu ulaşılan kaynaklarının yanı sıra tespit edilen meçhul kaynakları da belirtilerek konu tüm hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Bölüm, İbnü'l-Faradî'nin yazılı-yazısız kaynaklarının tespiti açısından önem arz etmektedir. Son olarak eserin tanıtımı olan bu bölümde tercemelerden örnekler verilerek muhteva hakkında bilgi verilmiştir.

“*Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'te Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodları ile Cerh-Ta'dîl Formları” adlı üçüncü ve son bölüm iki temel safhada ele alınmıştır. Hadis öğrenim ve Öğretim metodları başlıklı kısımda; hicrî 4. ve 5. asır Endülüs'ünde yaşayan âlimlerin ilmin öğrenim, öğretim ve aktarım için kullandığı metodlar ve bu metodların önceki kullanımlar ile uyumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Cerh-Ta'dîl kısmında ise; İbnü'l-Faradî bir münekkit olarak incelenmiş, kullandığı cerh-ta'dîl lafızları tek tek tespit edilip bir takım yargılara ulaşılmaya ve İbnü'l-Faradî öncesi ve sonrası kullanımlara işaret edilerek *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, cerh-ta'dîl lafızlarının gelişimi bakımından incelenmiştir. Bu bağlamda eserdeki kullanımların önceki literatürle irtibatı, sonraki literatüre etkisi ve cerh ta'dîl ilmine katkısı tespit edilmiştir.

Sonuç kısmında ise araştırma boyunca ulaşılan kanaatlerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışma, İbnü'l-Faradî'nin hocaları ve cerh-ta'dîl lafızlarıyla ilgili iki EK ile bitmektedir.

Tezin danışmalığının yürüten tez konusunun belirlenmesinden itibaren yaptığım çalışmalarda beni motive eden her zaman bana güvenen yardımlarını eksik etmeyen kendisine daima duacı olduğum muhterem hocam ve danışmanım Prof. Dr. Ali AKYÜZ'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Metne yönelik katkılarından dolayı Arş. Gör. Dr. M. Enes TOPGÜL'e müteşekkirim. Yetişmemde büyük emekleri olan beni teşvik edip destekleyen, beni ilim yolunda görüp benimle gurur duyan anne ve babama en samimi dileklerle

teşekkür ediyorum. Üzerimde emeği olan ve hadis ilmini bana sevdiren değerli hocalarıma, yazım sürecinde beni motive eden arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam sırasında kütüphanesinden istifade ettiğim İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) yönetici ve personeline de müteşekkirim.

Gayret bizden tevfik Allah'tan...

Şeymanur KEÇELİ

Bağlarbaşı/İstanbul 2017

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b. : bin, ibn (oğlu)
bk. : Bakınız
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
FÜİFD : Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜSBE : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm tarihi
s. : Sayfa
SÜİFD : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ts. : Tarihsiz
vb. : Ve benzeri
y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU

Müslümanlar İslâmî ilimlere dair oldukça zengin bir kültür mirasına sahiptirler. Muhtelif asırlarda ve farklı bölgelerde İslâmî ilimlerin her dalında binlerce kıymetli eser kaleme alınmıştır. Hadis ilmi de bu zenginlikten payını almıştır. Hadis ilminin en zengin alt disiplinlerinin başında râvilere ya da genel olarak âlimlere hasredilen biyografi (ricâl, tabakât, terâcim) çalışmaları gelmektedir. Râvileri ve muhaddisleri tanıtmayı hedefleyen bu ilim dalı, kendi içinde alt branşlara ayrılmış ve her branşta önemli kitaplar telif edilmiştir.

Endülüs'ün İslâm ilimler tarihine, İslâm medeniyetinin gelişimine, hadis ricâl edebiyatına katkısı ve Endülüs'te hadis ilminin gelişim seyrine dair yapılan çalışmaların azlığı, erken dönem âlimi İbnü'l-Faradî ve onun *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinin yüksek lisans tezi olarak seçiminde etkili olmuştur. Zira eser yazıldığı dönemde ve sonraki süreçte başvuru en temel ricâl kaynağıdır.

Çalışma, hicrî IV. asırda Endülüs'teki ilmî hareketliliği İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri üzerinden göstermeyi hedeflemektedir. Zira dönemin en etkili âlimlerinden olan İbnü'l-Faradî'nin ilmî konumu, Endülüs ilim dünyasını temsil kabiliyeti ve eserinin kaynak çeşitliliği, erken dönem Endülüs'ü hakkında çıkarımlarda bulunma ve Endülüste isnâd, ricâl yazım geleneği, Endülüslü râvilerin hadis alma yöntemleri ve cerhta'dîl metotları hakkında çeşitli yargılara varma imkanı sunmaktadır. Ayrıca *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ün tertibi, neşirleri ve kaynakları da çalışmada ayrıntılı olarak incelenecektir. Bir kitap etrafında gelişen çalışmanın salt biyografik bilgiler ve eserin tasviri etrafında şekillenmemesine gayret edilmiştir. Bu açıdan müellifin biyografisi sosyo-kültürel ve siyâsî ortam içerisinde verilmiş ve eserin ortaya çıkmasına sebep olan etkenlerin tespiti hedeflenmiştir. Aynı zamanda eserin önceki literatürden ne şekilde istifade edip sonraki literatürü hangi açılardan etkilediği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın "Hicrî IV. Asırda Endülüs ve İbnü'l-Faradî" başlıklı birinci bölümünde Endülüs'te sosyo-kültürel ve siyâsî arka plan verilmeye çalışılmış, bu bağlamda İbnü'l-Faradî'nin ilmî konumu tespit edilmiştir. İbnü'l-Faradî'nin ilmî konumu hoca-talebe ağı merkeze alınarak belirlenmiş, hocaları vasıtasıyla âlimlerin coğrafi dağılımının haritası ortaya çıkmıştır. Bu bölümde hoca-talebe ağı üzerinden dönemin ilmî hareketliliği, hangi kitapların yoğun olarak nakledildiği ve hangi âlimlere rihleler düzenlendiği tespit edilmeye

çalışılmıştır. Kaynaklarda İbnü'l-Faradî hakkındaki sınırlı sayıdaki bilgiler bu bölümde ayrıntılı kitap tahlili ile zenginleştirilmiş, kimlik bilgisi, nakil hakkını elde ettiği kitaplar, yıllara göre rihle yönü ve hoca-talebe ağı hakkında bilgiler verilmiştir.

“İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* Adlı Eserinin Tanıtım ve Değerlendirmesi” başlıklı ikinci bölüm üç kısımdan meydana gelmekte olup İbnü'l-Faradî'nin eser üzerindeki tasarruflarını incelemektedir. İkinci bölümün ilk kısmında eserin ismi, neşirleri ve tertîbi; ikinci kısımda eserin kaynakları; son kısımda ise terceme muhtevaları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Birinci kısımda eserin tasnif sistemi erken dönem ricâl literatürü bağlamında ele alınarak değerlendirilmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında İbnü'l-Faradî'nin dayandığı ilmî gelenek gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda onun yazılı-yazısız kaynakları tek tek tespit edilmiş erken dönem ricâl telif geleneği hakkında birtakım fikirlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Üçüncü kısımda tercemelerin iç düzeni uzunluk-kısalık açısından ele alınıp bu iç düzenin sistematığı, müellifin râviler hakkındaki kanaatinin olup olmaması, önceki âlimlere yapılan atıflar, tevsik ve cerhlerin mahiyeti, eserdeki tercemelerin sistematik bir düzeninin olup olmadığı gibi noktalar incelenmiştir.

“*Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'te Hadis Öğrenim-Öğretim Metotları ve Cerh-Ta'dîl” başlıklı üçüncü bölüm iki kısımdan meydana gelmektedir. Üçüncü bölümün birinci kısmında İbnü'l-Faradî'nin kitabında hangi metotları kullandığını tespit etmek ve bu metotların hicrî II. asırda ortaya çıkan metotlarla uyum arz edip etmediğini tespit amaçlanmıştır. Üçüncü bölümün ikinci kısmında eser cerh-ta'dîl lafızlarının gelişimi bakımından incelenerek eserdeki kullanımların önceki literatürle irtibatı ve sonraki literatüre etkisi tartışılmıştır. Ayrıca eserdeki cerh-ta'dîl formları tespit edilerek İbnü'l-Faradî'nin ricâl eseri telif mantığı ile cerh-ta'dîl üslubu bu formlar üzerinden ele alınmıştır.

İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri baz alınarak Endülüs'teki erken dönem ricâl ilmine yoğunlaşan çalışma, sonucun ardından İbnü'l-Faradî'nin hocaları, bu hocaların yaşadığı beldeler, hocası olduğuna delalet eden lafızlar ve cerh-ta'dîl lafızlarına dair iki EK ile son bulmaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın muhtevası daha çok tabakât kitaplarına başvurmayı gerekli kılmıştır. Klasik kaynaklarda hakkında geniş bilgi bulunmayan İbnü'l-Faradî'nin biyografisi için çok

sayıda esere başvurularak, kısmî malumatlar bir bütün içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde yoğun olarak başvuru alan eserler Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis*'i, İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1183) *Sıla*'sı, Dabbî'nin (ö. 599/1203) *Buğyetü'l-mültemis*'i, İbn Hallıkân'ın (ö. 681/1202) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'u, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (1839-1920) *Hedyyetü'l-ârifîn*'i, Ziriklî'nin (1893-1976) *A'lâm*'ı, Mahlûf'un (ö. 1941) *Şeceretü'n-nûr*'u ve Kehhâle'nin (1905-1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*'i olmuştur. Özellikle çalışmamızın konusu olan İbnü'l-Faradî'nin eserinin satır aralarından, biyografisine dair doyurucu bilgilere de ulaşılmıştır. Dönem içerisinde İbnü'l-Faradî'yi konumlandırabilmek ve onu doğru bağlamda anlayabilmek için istifade edilen kitaplar ise şunlardır: İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*'i, Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb*'i; Mehmet Özdemir'in *Endülüslü Müslümanları Siyasi Tarihi* ve *Endülüslü Müslümanları Kültür ve Medeniyet* adlı eserleri, İmâmuddîn'in *Endülüslü Siyasi Tarihi*, Watt'ın *A History of Islamic Spain*'i, Maria Rosa Menocal'ın *The Ornament of The World*'ü ile *The Literature of al-Andalus*'u.

Ayrıntılı hoca-talebe tespiti ve önemli görülen hoca-talebe tercemelerine dair yazılanlar başta İbnü'l-Faradî'nin ricâl eseri olmak üzere yukarıda bahsi geçen ricâl eserlerinden bolca faydalanılarak oluşturulmuş bunlara ek olarak İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'sinden, İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile*'sinden, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmin'n-nübelâ*'sı ve *Târîhu'l-İslâm*'ından istifade edilmiştir. Son dönem çalışmalarından Yezîdî'nin *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî* isimli müstakil çalışması da bu noktada yol gösterici olmuştur.

İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinin tanıtıldığı ikinci bölümde başta müellifin kendi eseri olmak üzere bazı tabakât kitaplarından hareketle bilgi verilmeye çalışılmıştır. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'te hadis öğrenim ve öğretim metotlarının tespitinde ve cerh-ta'dîl kısmında İbnü'l-Faradî'nin eseri temel kaynak olarak kullanılmış, kavramları ele alma gerekliliğinden dolayı usûle dair kaynak eserlere ve müstakil çalışmalara müracaat edilmiştir. İlgili kavramların lügat manaları sözlüklerden, ıstılah manaları ise usûl eserlerinden istifadeyle açıklanmıştır. Son dönemlerde yapılan bazı tez ve makalelere de çalışmada yer verilmiştir. Nitekim Lütfi Şeyban'ın "İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-*

Endelüs'üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endüslü Alimler” isimli makalesi bu noktada zikredilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM:
HİCRÎ IV. ASIRDA ENDÜLÜS ve İBNÜ'L-FARADÎ

I. HİCRÎ IV. ASIRDA ENDÜLÜS

Tam adı “Ebü’l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî” olan ve “İbnü’l-Faradî” (351-403/962-1013) olarak bilinen Endülüslü âlim hakkında günümüz İslâm dünyasında yeterince çalışma yapılmamıştır. Endülüs ilim geleneğine dair temsil gücü yüksek bir örnek olarak değerlendirilecek bu âlimin hayatı, içerisinde yetiştiği coğrafi bölge ile döneminin siyasî, sosyal ve ilmî şartları çerçevesinde ele alınacaktır.

A. Siyâsî Hayat

Tarihte kaleme alınmış olan eserleri ve bu eserlerin müelliflerini iyi bir şekilde anlayabilmek için onların yetiştikleri ortamın tüm yönleriyle ortaya konulması gerekmektedir. Yani döneminde etkin rol oynayan şahsın tam manasıyla anlaşılabilmesi ancak içerisinde yetiştiği siyasî ve sosyal ortamın iyi bilinmesiyle mümkündür. İbnü’l-Faradî de *Târîhu ulemâi’l-Endülüs* isimli çalışmasının mukaddimesinde dönemin siyasî karakterlerinin ne kadar etkin olduğunu vurgulamak istercesine diğer mukaddimelerden farklı olarak dönemin halifelerini tanıtmaya yoluna gitmiştir. O, mukaddimesinde şöyle demiştir:

“Âlimlerin vefat tarihlerinin devletin hükümdarlarıyla ilişkili olduğunu gördüm. Bu kitabın mukaddimesinde -vefat tarihlerinin halifelerle ilişkisine delil olarak- zikrettiğim hususları zikretme ihtiyacı duydum. Kısa da olsa biz bu manada birşeyler çizdik, kaleme aldık. Allah amacımıza ulaşmada bizim yardımcımız olsun. O, bize yeter, O ne güzel vekildir.”¹

Bu nedenle hicrî IV. asrın yarısında doğup hicrî V. asrın başında vefat eden ve ömrünü Endülüs’te geçirmiş olan İbnü’l-Faradî’nin yaşadığı ortamı anlayabilmek ve İbnü’l-Faradî’yi dönemi içerisinde daha iyi konumlandırabilmek için başlangıçtan itibaren İslâm’ın Endülüs’e nasıl girdiğini ve emirler² dönemini ele almak gerekmektedir. Böylece ilmî gelişmelerin ya da duraksamaların siyasî durumla ilişkisi tespit edilebilecektir.

¹ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endülüs*, Kâhire 1984, I, 11.

² Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal şehirleri ellerinde bulunduran ve doğrudan yönetim altındaki yerlerde dahi itaatlerini sağlayan Abbâsîler, İslâm imparatorluğunun gövdesine hükmettikleri için Emevî emirleri halife ünvanını almayıp kendilerinin “Emir” olarak isimlendirilmelerine razı gelmişlerdir (bk. İmameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 83).

Endülüs, İslâm tarihi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Müslümanlar 91/710'den itibaren yaklaşık 800 yıl bu bölgede kalmıştır. Endülüs'ün fethini Târif b. Mâlik ile başlatmak gerekir. Târif b. Mâlik, 91/710 senesinin Ramazan ayında, Musa b. Nusayr'ın emriyle beraberine 400 Berberi'yi alarak keşif maksadı ile İspanya kıyılarına sefere çıkmış ve bu seferden bol ganimet ve esirle dönmüştür.³ Bunun üzerine Musa b. Nusayr, ordunun öncü kuvvetlerinden olan Târik b. Ziyâd'ı 7000 askerle birlikte fetih için görevlendirmiştir. Hicrî 92/710 yılının Receb ayında Endülüs toprakları fethedilmeye başlanmıştır.⁴ Fransa'nın içlerine kadar ilerleyen Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyâd, halife Velîd'in emri ile Şam'a dönmüş,⁵ yerine Musa b. Nusayr oğlu Abdülazîz vali tayin edilmiştir. Daha sonraları Abdülazîz'le birlikte yirmi vali bölgede görev yapmış ve bu süreçte fetihler devam etmiş, hatta zirveye ulaşmıştır. Belâtü'ş-Şühedâ⁶ İslâm ordularının Avrupa'da geldikleri en ileri nokta olarak söylenebilir.⁷

131/749 senesinde Abbâsîler'in Emevî devletini yıktıktan sonra aileden hayatta kalanlardan Abdurrahman b. Muâviye (138-172/756-788) önce Kuzey Afrika'ya ordan da Endülüse geçmiştir. Dönemin Endülüs valisi Yusuf el-Fihri (121-138/737-756), Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e girişini hoş karşılamamıştır. Yusuf el-Fihri ile Abdurrahman b. Muâviye taraftarları arasında meydana gelen savaşı, Abdurrahman b. Muâviye kazanmıştır.⁸ Abdurrahman b. Muâviye burada Emevî geleneğini devam ettirip devleti yönetmiştir. Devlet yönetiminde, bugünkü başbakanlık makamına denk gelen hâcibliği ihdas ettirmiştir. Adâlet ve orduda da önemli yenilikler yapan Abdurrahman b. Muâviye'nin en büyük faaliyeti ise 170/786 yılında yapılan Kurtuba Ulu Câmii olmuştur.⁹ O, ölümüne yakın bir dönemde en genç oğlu Hişâm'ı (172-180/788-796) veliaht tayin

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 561; Öztoprak, *Endülüs'te Hadis*, s. 21-22.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 561-62; Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 29.

⁵ Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyâd İspanya'yı 95 yılının Zilhicce ayında terkederler. Tarık b. Ziyâd'ın İspanya'da kaldığı süre 3 yıl 4 ay; Musa b. Nusayr'ın kalış süresi ise 2 yıl 4 aydır (bk. Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 37).

⁶ Belâtü'ş-Şühedâ (Şehitlerin Düzlüğü) savaşı ile ilgili bk. Özeydin, "Belâtü'ş-Şühedâ", *DİA*, V, 391.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 566; Şeyban, *Endülüs*, s. 26.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 489-492; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 28-29; Menocal, *The Ornament of the World*, s. 95.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 69-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 492-496; Öztoprak, *Endülüs'te Hadis*, s. 24.

etmişti. Sekiz yıllık hükümranlığında Hişâm b. Abdurrahman, birtakım iç karışıklıklara son verip Fransa'nın fethine devam etmiştir. Hişâm, faaliyetleriyle Emevîler arasındaki bir nevi ikinci Ömer b. Abdülazîz olmuştur. Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795) İspanya'da yerleşmesi için haber göndermiş fakat Mâlik bunu kabul etmemiştir. Mâlikî mezhebini devletin mezhebi olarak benimsemiş ve din öğrenimi gören öğrencileri din ilimlerini Mâlik b. Enes'ten öğrenmeleri için Medine'ye gitmeye teşvik etmiştir.¹⁰ İmam Mâlik'in yazmış olduğu *Muvatta'*ı tüm İspanya'ya dağıtmıştır.¹¹

Hişâm'ın ölümü üzerine oğlu Hakem (180-206/796-822) tahta geçti. Kaynaklara göre dindarlığı ile ön plana çıkan Hişâm'ın aksine oğlu Hakem dünya düşkünü, zevk ve sefayı önceleyen birisi olarak bilinmekteydi. Dönemin önde gelen âlimleri Hakem'in azledilmesi yolunda hareket başlatsalar da bu seçkin kişiler Hakem tarafından öldürüldü. Hakemin hükümdarlığı yirmi altı yıl sürmüş yerine oğlu II. Abdurrahman geçmiştir.¹² II. Abdurrahman (206-238/822-852), döneminde kültürel gelişmelere büyük oranda katkılar sağlamış ve İspanya'yı o günkü dünyanın en uygar ülkelerinden birisi haline getirmiştir. Bu dönemde hayatın hiçbir yönü ihmal edilmeyip pek çok bilim ve felsefe çalışması Arapça'ya tercüme edilmiş İslâmî ilimlere verilen önem artmıştır. Mesela muhaddis Abdülmelik b. Habîb'i (ö. 238/853) kendisine müsteşar yapması hadis ilmine ve hadisçilere verdiği önemi göstermektedir.¹³

II. Abdurrahman'ın ölümünden sonra Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886) emir oldu. Dönemi iç karışıklıklar içinde geçmiştir. Ülkenin her tarafından isyanlar başlamış, bu isyanlar ülkeyi hem siyasî hem de ictimâî bakımdan belirsizliğe sürüklediği için Endülüs tarihinde "el-fitnetü'l-kübrâ" olarak anılmıştır.¹⁴ Bu dönem yaklaşık yetmiş sene sürmüştür. Bu süreçte sırasıyla Muhammed, Münzir (273-275/886-888) ve Abdullah

¹⁰ Mâlik b. Enes'in bu öğrenciler arasında İspanya'nın bilge kişisi olarak nitelendirdiği Yahya b. Yahya buna örnektir. Yine İsa b. Dinar da burada anılabilir (bk. Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 93).

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 144-8; Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 93.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 377; Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 93; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 33-35; Menocal, *The Ornament of the World*, s. 94; a.mlf., *The Literature of al-Andalus*, s. 104-110.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 378-383; Öztoprak, *Endülüs'te Hadis*, s. 24.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 80; Şeyban, *Endülüs*, s. 36-40.

(275-300/881-912) hükümdarlık etmiştir.¹⁵ Ülkeyi bu olumsuz süreçten III. Abdurrahman (300-350/912-961) kurtarmıştır. Güneyde İbn Hafsûn, Kuzeyde Hristiyanlara karşı zaferlerin kazanılması neticesinde “Nâsır lidinillah” ünvanını alarak halifeliğini ilan etmiştir.¹⁶ Bu dönem, Endülüs’ün gücünün zirveye ulaştığı dönemdir. III. Abdurrahman ülkenin bütünlüğüne yönelik tüm tehditleri ortadan kaldırdı hatta yeni ortaya çıkan Hristiyan devletleri tarafından hükümdar olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Endülüs Emirliği, Endülüs Emevî Halifeliğine dönüştü. Bu dönemdeki diğer önemli gelişme III. Abdurrahman’ın “tek bir ümmet” politikası olmuştur. Bunun neticesinde toplum bünyesinde bulunan Araplar, Berberîler, Müvelledler, Musta’ribler ve Sakâlibe¹⁸ gibi farklı gruplar kendilerini her şeyden önce bir Endülüslü gibi hissetmeye başlamışlardır.¹⁹

III. Abdurrahman’dan sonra halifeliğe II. Hakem (350-366/961-976), ondan sonra da Hişâm b. Hakem (366-399/976-1009) geçmiştir. Halifeliği boyunca devleti dış dünyaya karşı korumuş ve güçlendirmiştir.²⁰

422/1031 yılında “Mülûkû’t-Tavâif” olarak adlandırılan bir süreç başlamış ve Endülüs Emevî Devleti ortadan kalkmıştır. Müslümanlar asabiyet ve kavmiyetçiliğe yenik düşmüşler, her şehirden bağımsız bir idare, yönetim ortaya çıkmıştır. Başkent Kurtuba Ulu Camii’nde yapılan istişare sonucu halifelik kaldırılmış ve yaklaşık 20²¹ ayrı bağımsız emirlik oluşmuştur. Bu emirliklerin hakimiyetine ise daha sonra Murâbitlar²² son vermiştir.²³ Murâbitların hakimiyeti 60 yıl sürmüştür. Murâbit idaresinin ilk yarısında

¹⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 73-74, 378-383.

¹⁶ İmameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 135-147; Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 80; Öztoprak, *Endülüs’te Hadis*, s. 25.

¹⁷ Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 13.

¹⁸ Avrupa’dan Endülüs’e getirilen Slav asıllı kölelerdir. Saklebîler çocukluk yaşta Endülüs’e getirilirler, İslâmî bir terbiye ile yetiştirilip azat edilirdiler. Ardından saray ve ordu gibi üst düzeyde görevlendirilirdiler.

¹⁹ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 97.

²⁰ Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 46-48; Menocal, *The Literature of al-Andalus*, s. 28.

²¹ Emirliklerin sayısını Watt 30 olarak verir (*A History of Islamic Spain*, s. 13).

²² Murâbit, devletin kurucusu Abdullah b. Yasin ve kendisine tâbi olanlar başlangıçta Seneal yakınında inşa ettikleri bir ribatta yaşadıkları için ve erkeklerin yüzleri peçeli olduğu için “Murâbitûn” olarak adlandırılmışlardır (bk. Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 163).

²³ Öztoprak, *Endülüs’te Hadis*, s. 7-9; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 134-137.

fakihlerin idareciler nezdinde bariz etkileri olmuştur. Gereken yerde halkla istişareler yapılmış, fukehâ bir nevi halkla idare arasında köprü vazifesi görmüştür. Fakat ikinci döneme gelince, idarenin fukahâ ve halkla arası soğumuştur. Gerek ağır vergiler gerekse idarenin halka kötü muamelesi sebebiyle isyanlar patlak vermiştir. Bu isyanların bazıları fakihlerden kişilerin öncülüğünde çıkarılması dikkat çekicidir.²⁴

Kuzey Afrika ve Mağrib'in tamamını ele geçiren Muvahhidler, bazı emirliklerle de anlaşarak 465/1172 yılında Endülüs'e geçmişlerdir. Böylece Murâbitlar dönemi sona ermiştir. Muvahhidler kendi dönemlerinde Kurtuba, İşbiliyye, Bataleyevs, Gırnata ve Karmûne gibi şehirleri kontrolleri altına almışlardır. 506/1212 senesinde, Papa III. İnocencio'nun çağrısı ile Hristiyanlık dünyası Endülüs'e bir haçlı seferi düzenlemiştir. İkab bölgesinde yapılan savaşı Muvahhidler kaybetmiştir. Bu savaştan sonra Muvahhidlerin gücü zayıflamaya başlamış ve yeni bir "Mülûkü't-tavâif" dönemine girilmiştir. Bu siyasi karışıklıktan faydalanan Hıristiyanlar, İşbiliyye, Belensiye, Kurtuba, Şâtibe, Arcûne, Mursine ve Karmûne gibi şehirleri işgal etmişlerdir. 644/1298 yılına gelindiğinde ise Müslümanların elinde sadece Gırnata ve çevresindeki yerleşim birimleri kalmıştır.²⁵

Gırnata emirliği (635/1239) Endülüs'te müslümanların yönettiği son devlettir. Gırnata emirliğinin ortadan kalkmasına (897/1492) kadar yaklaşık yirmi iki emir hüküm sürmüştür. Bu süreçte iç çekişmeler, özellikle taht kavgaları göze çarpmaktadır. Güçlerini birleştiren Hıristiyanların on yıl sürecek olan Gırnata'yı işgal planları işe yaramış ve el-Hamrâ sarayında yapılan genel istişareden sonra şehrin anahtarı bir anlaşma ile Kastilya kralına teslim edilmiştir. Böylece 91/710 yılında başlayan serüven, 897/1492 yılında son bulmuştur.²⁶

B. Sosyo-Kültürel Hayat

Endülüs'ün fethinde bulunan Arap ve Berberî müslüman orduların etkisi ile Doğu İslâm kültürü, Endülüs'e giderek hakim olmaya başlamıştır. Ayrıca Endülüs Müslümanları

²⁴ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 168-169; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 97-105; Şeyban, *Endülüs*, s. 35.

²⁵ Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 173-179; Öztoprak, *Endülüs'te Hadis*, s. 10-1. Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 14

²⁶ Öztoprak, *Endülüs'te Hadis*, s. 11-13; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 147-150; Menocal, *The Literature of al-Andalus*, s. 120, 147.

yaşadıkları bu dokuz asır boyunca bilim ve sanattaki faaliyetleri ile dünya medeniyet tarihinde önemli bir konuma yükselmiştir.

Endülüs'ün toplum yapısına bakıldığında farklı etnik grupları bünyesinde barındırdığını görülmektedir. Araplar, Berberîler, Sakâlibe ve Sudanlılar²⁷ sonradan Endülüs'e yerleşen etnik gruplar iken; İberler, Romalılar ve Vizigotlar ise Endülüs'te bulunan yerli halktır. Araplar ve Berberîler Endülüs'te kabile düzenlerini muhafaza edebilmişlerdir ve böylece gerek erkeklerin birden fazla kadınla evlenebilmesi, gerekse Arapların dışarıya kız vermeyip dışarıdan kız alması gibi durumlar sonucu Endülüs'te müslüman nüfusu yerli halktan fazla olmuştur. Fakat kabile anlayışı beraberinde asabiyeti de getirmiş ve toplumsal kaynaşmanın önünde bir set oluşturmuştur. Bu ise süreç içerisinde meydana gelen iç savaşların ana dinamiklerinden birini oluşturmuştur. III. Abdurrahman'ın “tek ümmet” politikası ile bu asabiyet en asgari seviyeye inmiş ve Endülüslülük şuuru, Endülüs toplumuna yerleşmiştir. Nitekim ikinci fitne döneminde Kuzey Afrika'dan gelen Berberîlere karşı Araplar, Berberîler ve yerli halktan ibaret olan Kurtubalıların aynı safta mücadele etmesi bunun göstergesidir.²⁸

Bu toplum yapısı içerisinde idareye bakıldığında; Valiler ve Endülüs Emevî dönemlerinde Araplar, idarede hakim olmuştur. “Mülûkü't-tavâif” döneminde ise bu durum değişmiş, Berberîlerin nüfusunun artmasıyla birtakım devletçikler kurulmuştur. Yine Murâbitlar ve Muvahhidler dönemine gelindiğinde 12. ve 13. yüzyıllar boyunca Endülüsü hakimiyeti altına alabilmişler ve bunlar esasta birer Berberî devlettirler.²⁹ Bir çok etnik grubu bünyesinde barındıran Endülüste bu durum bize göstermektedir ki nüfusun çoğunlukta olduğu etnik grup idarede hakim olagelmiştir.

Endülüs toplumunda örfün tesiriyle, bireylerin iktidar, servet ve farklı neseplerle ilgisi bakımından toplumun genel itibariyle “hâssa” ve “âmmе” şeklinde iki ana zümreden oluştuğu görülmektedir. Hâssayı Kureyş kabile mensupları, bazı büyük Arap aileleri, mevâlinin önde gelen aileleri, kadılar, müşavir fakihler oluştururken; âmmeyi, esnaf ve zanaatkarlar, ilim talipleri, işçiler vb. oluşturur. Toplum yapısı bu şekilde ayrılmış görüne

²⁷ Orta Afrika'dan getirilen ve daha ziyade orduda görevlendirilenlerdir.

²⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 17-20; Watt, *A History of Islamic Spain*, s. 27-8.

²⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 20.

de sert bir kast sisteminden veyahutta birinden diğere geçişin imkansız olduğu bir toplum akla gelmemelidir. Endülüs'te her ırktan, her dinden ve her sosyo-ekonomik gruptan bireyler devlet kademelerinde yer alabilmişlerdir. Yine bu zümrelerin varlığı ile değişen bir hukuk anlayışı ve tatbikatı meydana gelmemiş, hangi zümreye mensup olursa olsun kanun önünde, esirler hariç, eşit sayılmışlardır. Zekat, sadaka ve vakıflar gibi sosyal zümreler topluma tek bir cemiyet olma bilincini kazandırmıştır.³⁰

II. İBNÜ'L-FARADÎ'NİN HAYATI ve İLMÎ KONUMU

Bir eserin değeri, onun literatüre katkılarında hareketle ve yazarının ilmî konumu çerçevesinde tespit edilebilir. Âlimin ilmî durumu ise hoca-talebe ilişkilerinden, rihlelerinden, istifade ettiği kaynakları kullanma becerisinden, kendi eserinin yayıldığı coğrafyadan hareketle gözlemlenebilir. İbnü'l-Faradî'nin ricâl ilmine katkıları ise, onun hoca-talebe ilişkileri bağlamında ilmî birikimini edindiği merkezler, yazılı ve sözlü kaynakları ve bazı eserlerin intikalindeki rolü üzerinden belirlenmeye çalışılacaktır. En sonunda hoca-talebe ağı üzerinden yapılacak olan değerlendirmeler şematize edilecek ve bu bilgiler sayesinde hicrî IV. asrın ortasından hicrî V. asrın başına kadarki dönemin ilmî durumu İbnü'l-Faradî özelinde daha da açıklığa kavuşacaktır. Özellikle rihle yapılan merkezler tespit edilip şematize edilecek, İbnü'l-Faradî'nin hocaları sıralanıp genel bir tablo çıkarılmaya çalışılacaktır. Yine İbnü'l-Faradî'nin hocalarının tek tek nereli oldukları ve İbnü'l-Faradî'nin hocası olduklarına dair lafızlar ekte verilecektir.

A. Hayatı

İbnü'l-Faradî hakkındaki bilgilerin yukarıda zikri geçen sosyo-kültürel çevrede okunması onu daha anlaşılır kılacaktır. Bunun yanında İbnü'l-Faradî'nin dönemi içindeki yerini daha iyi anlamak için hoca-talebe ağının tespiti önem arz etmektedir.

1. İsmi ve Nesebi

Muhtelif kaynaklarda zikredildiğine göre müellifimizin ismi Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. Nasr'dır. Bazı kaynaklarda künyesi Ebû Muhammed³¹ olarak da geçmektedir. Ancak tercih edilen daha çok Ebü'l-Velîd olmuştur. Kaynakların hepsi el-

³⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 24; Şeyban, *Endülüs*, s. 121.

³¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129.

Faradî nisbesini zikretmekte ittifak ederler. Buna ilave olarak bazı kaynaklar onu doğduğu, büyüüp yetiştiği yer olan Kurtuba'ya nisbetle el-Kurtubî³², Endülüs'e nisbetle el-Endelüsî³³ ve ailesine nisbetle de el-Ezdî³⁴ şeklinde tanıtmışlardır.³⁵ Ancak o, el-Faradî nisbesiyle tanınmıştır. Babasının meşhur olduğu ilme nisbetle el-Faradî'dir.³⁶

2. Doğumu ve ailesi

Bizzat kendisinin belirttiğine göre İbnü'l-Faradî, Kurtuba'da 351/962³⁷ senesinde doğmuştur. İbnü'l-Faradî ilimle iç içe olan bir ailede doğması onun nisbesinin belirleyici fonksiyonudur.³⁸ İbnü'l-Faradî'nin aslı İstice'ye dayanmaktadır.³⁹ Nitekim babasının dedesi Nasr el-Ezdî, İstice'de yaşamış ve fitne döneminde⁴⁰ öldürülmüştür. İbnü'l-Faradî'nin dedesi Yusuf b. Nasr (ö. 332/943), bu dönemde İstice'den ayrılmış ve Kurtuba'ya yerleşmiştir. Yusuf b. Nasr, İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgilere göre dünyaya meyletmeyen, bazen ilim meclislerinde bulunan ama genellikle çalışan, sessiz, sakin bir yapısı olan sâlih birisidir. İbnü'l-Faradî, onun hakkında “Sabah namazını kıldığında bin defa ihlas suresini okumadan kimseyle konuşmazdı” diyerek dedesinin dini yönüne dikkat çekmektedir.⁴¹

³² Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 452; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185

³³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105.

³⁴ İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1102; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121.

³⁵ Umerî (ö. 749/1348) eserinde onun nisbesini “Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Esedî” olarak vermiştir (*Mesâlikü'l-epsâr*, V, 768); Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserinde nisbesini “el-Kurtubî el-Mâlikî” şeklinde vermiştir (*Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449). Hem Esedî hem de Mâlikî nisbesi sadece bu eserlerde kullanılmıştır.

³⁶ Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121; Sem'ânî, *Ensâb*, X, 183; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 336; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 254; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 452; İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 20; İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 246; İbn Hayr, *Fihrist*, s. 165; Umerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, V, 768; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159.

³⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 378.

³⁸ Faradî nisbesi ilim ehli kimseler için kullanılmıştır (Sem'ânî, *Ensâb*, X, 183).

³⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 203.

⁴⁰ 284/898 senesinde İstice'de Ömer b. Hafsûn işgali sonucu çıkan kargaşa dönemidir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 378-383).

⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 204.

Babası Muhammed b. Yusuf farâiz ilminde meşhur olmuş oğluna da bu ilmi öğretmiştir. İbnü'l-Faradî, oğlu Mus'ab da ilimle meşgul olmuş, babasından ders almış onun ilim meclislerine katılmıştır. Humeydî, Mus'ab'ı muhaddis, edip, şair olarak nitelemektedir.⁴²

İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinde hocası İbnü'l-Müferric hakkında bilgi verirken “ve ketebe lî zâlike bi-hattihî ve li-ehî”⁴³ (bana ve kardeşime kendi hattı ile yazdı) demektedir. Burada “ehî” ibaresi açık bir şekilde İbnü'l-Faradî'nin kardeşi olduğuna işaret etmekte ise de kaynakların hiçbirinde onun kardeşinin varlığına dair bir bilgi bulunamamıştır. Muhtemelen bu kelime nüshalar arasında tahrîfâta uğrayarak “İbnî” kelimesi “ehî” kelimesine dönüşmüştür. Çünkü bilinmektedir ki İbnü'l-Faradî oğlu ile birlikte âlimlerden ders almıştır.⁴⁴

3. Vefatı

Vefat tarihi 403/1014 olan İbnü'l-Faradî, Berberî isyanı sonucu Berberîler tarafından öldürülmüştür.⁴⁵ Talebelerinin vefatından sonra vermiş olduğu bilgiler önem arz etmektedir. İbn Beşkûvâl, vefatı hakkında Ebû Mervan b. Hayyân'ın şu sözlerini nakletmektedir:

“İbnü'l-Faradî, Kurtuba'nın alındığı gün öldürülenlerdendir. 403/1013 yılı Şevval ayı Pazartesi günü rivayet bilgisine sahip, fasih ediplerden olan ve İbnü'l-Faradî olarak tanınan Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf vefat etmiştir. Bedeni bozulduğundan dolayı yıkanamamış, kefenlenememiş, namazı kılınamamıştır. Öldürülmesinden günler sonra Makberetü Müemmer'e konulmuştur. Rivayetinin çokluğu, hadis hafızı olması ve ricâl bilgisi yönünden onun gibisi Kurtuba'da görülmemiştir. Usta ediptir. Dili fasihtir. Boş söz konuşmaz ve şahit ve mesal getirdiğinde az hata yapardı. Genelde delillere ve örneklere dayanarak konuşurdu. 351 senesinde doğdu, 382 senesinde hacca gitti ve pek çok hocadan ders aldı ve çok gelişti. Kitaplardan yararlanarak beldelerin âlimleri hakkında bir kitap

⁴² İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme*, I, 262; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255.

⁴³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

⁴⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 126.

⁴⁵ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 336; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 254; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185.

derledi. Âmirîler döneminde kitapları okumayı üstlendi. Muhammed Mehdî onu Belensiye kadılığına getirdi. Belağatı ve yazısı güzeldi.”⁴⁶

Talebesi İbn Abdülber (ö. 463/1071) onun hakkında şöyle der:

“Tüm ilimlerde ve hadis ricâl ilminde âlim, hâfız ve fakihtir. Onun güzel eserleri vardır. O, benim arkadaşım ve meslektaşım, yoldaşım. Onunla birlikte pek çok hocadan ders aldım. O, benim yetişemediğim hocalara yetiştirdi. Benimle onun arasında yaklaşık 15 yaş fark var. Hoş sohbetli, görgülü, anlayışlı birisidir. Berberîler tarafından fitne zamanında öldürüldü. Ölü bedeni evinde üç gün kaldı. Cenazesinde buldum. Allah onu affetsin.”⁴⁷

Buna ek olarak İbn Abdülber onun vefatı ile ilgili bazı bilgileri hocası Ebü'l-Hasan b. Muğîs'in kendi hattından da okuduğunu hatta bir kaç defa da hocasının ona sözlü olarak tahdîs ettiğini söylemiştir. Bu bilgiye göre hocası İbn Abdülber'e şöyle demiştir:

“Ebû Muhammed b. Hazm'ın hattını buldum. İbnü'l-Faradî fitne'de öldürüldü ve bedeni, öldüğü yerde kaldı hatta bedeni bozuldu, değişti. Oğlu onu deriye sardı.”⁴⁸

Öldürüldüğü esnada onu görenler İbnü'l-Faradî'nin son nefesinde zayıf bir sesle şu hadisi söylediğini ifade ederler:

“Allah yolunda cihad ederken yaralanan bir kişi kıyamet gününde (Allah'ın huzuruna) yarasından kan aktığı halde gelir; renk kan rengi, (fakat) koku misk kokusudur.”⁴⁹

Görüldüğü üzere ortalama bir ömür yaşayan İbnü'l-Faradî 52 yaşında doğduğu şehir olan Kurtuba'da vefat etmiştir. Onun hac esnasında Kabe'de dile getirdiği şu sözleri de manidardır:

“Kabe'nin örtüsüne tutundum ve Allah'tan şehâdeti istedim. Sonra ölüm korkusu hakkında düşündüm, pişman oldum ve dilediğim duadan vazgeçmek istedim. Allah'tan sözümü geri aldım sonra utandım.”⁵⁰

⁴⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 247; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121.

⁴⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 247; İbn Hallıkân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 105.

⁴⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 248.

⁴⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 335; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 255; İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 249. İbnü'l-Faradî'nin zikrettiği hadis Müslim'in *Sahîh*'inde “Amr b. Muhammed en-Nâkid → Ebû Heyseme Züheyir b. Harb → Süfyan b. Uyeyne → Ebü'z-Zinâd → A'rec → Ebû Hureyre → Hz. Muhammed” isnâdı ile geçer (“İmâre”, 4).

4. İlmî Hayatı

a) İbnü'l-Faradî'nin Doğup Yetiştığı İlmî Ortam

Her ilim adamının, yaşadığı dönemin ilmî ortamından etkilenmesi tabiidir. Bir ilim adamının ilmî şahsiyetini, eserini, anlayış ve inançlarını tahlil edebilmek için yaşadığı dönemin iyi bilinmesi gereklidir. Bu sebeple İbnü'l-Faradî'nin yaşadığı dönemin ilmî anlayış ve teâmüllerini iyi bilmek, onu dönemi içinde daha iyi anlamayı ve sağlıklı tespitler yapmayı sağlayacaktır.

Endülüs'te hicrî IV. asrın sonu V. asrın başında ömrünü geçirmiş olan İbnü'l-Faradî'nin hayatı, II. Hakem ve II. Hişâm'ın halifelik dönemine tekabül etmektedir. İbnü'l-Faradî ricâl eserinin mukaddimesinde halifeleri tanıtarak âlimlerin hayatındaki önemine vurgu yapmıştır. Nitekim incelendiğinde de halifelerin ilme katkısı büyük olmuştur. İbnü'l-Faradî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına tekabül eden II. Hakem zamanında Endülüs, ilim alanındaki gelişmeler sayesinde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiştir. Tüm camilerin aynı zamanda birer eğitim kurumu olduğu bu dönemde, ayrıca her mahallenin özel resmî okulları bulunmaktaydı. II. Hakem, buralarda ders veren hocalara maaş bağlamış ve fakir ailelerin çocuklarının eğitimi için 27 okul daha yaptırmıştı. II. Hakem'in ilim için gösterdiği pek çok çabanın diğeri ise, kendisinin yeni yazılan kitapları, eski yeni yazmaları, istinsahları satın almakla görevli memurları bulunmasıdır. Böylece örneğin Basra'da daha yeni yazılan kitaplar Bağdat'a ulaşmadan çok daha önce Endülüs'te yayınlanabilmekteydi. II. Hakem'in sarayının kütüphanesinde 400.000 kitabı bulunmakta idi ve bu kitapları okuyup her kitabın kenarına muhtasar notlar almıştı. Kendisinin tesis ettiği saray kütüphanesi bulunmakta idi.⁵¹ Ayrıca Endülüs'ün muhtelif yerlerinde kitap çarşıları bulunuyordu. Bunların en meşhuru, İbnü'l-Faradî'nin beldesi Kurtuba kitap çarşısı idi. Hatta bu dönemde "Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı âletleri İşbiliyye'de satılır; buna

⁵⁰ Rivayetin isnâdı "İbn Abdülber → Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah → Ebû Bekir Muhammed b. Tarhân → Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Humeydî → Ebû Muhammed Ali b. Ahmed → Ebü'l-Velid b. el-Faradî" şeklindedir (Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 255; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 335; İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 248).

⁵¹ Menocal, *The Literature of al-Andalus*, s. 70, 102-110; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 157-159; Hunke, *Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 403-404; Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 204-210.

mukâbil İşbîliyye’de bir âlim ölse kitapları Kurtuba’da müşteri bulur” sözü darb-ı mesel haline gelmişti.⁵²

II. Hişâm dönemi hakkında sadece İbnü’l-Faradî’deki tercemeler incelendiğinde halifenin âlimleri, kadılık, baş danışman, ahkâmü’ş-şurta gibi önemli mevkilere tayin etmesi, onun ilme, ilim adamına verdiği önem görülür. Bunun dışında onun döneminde Kurtuba iyi bir kültür merkezi ve meşhur âlimleri ile ilimde merkez olmaya devam etmiştir. Sarayında bir Dâru’l-Hikme tahsis eden II. Hişâm burada Endülüs’ün meşhur âlimlerini toplayarak ilimlerin hikmeti ve ilmî bahisleri müzâkere etmiştir. O, başka ülkelerdeki meşhur âlimler Kurtuba’ya geldiğinde onlarla yakın ilişkiler kurmuş, bu âlimlerin derslerine katılıp onları himaye etmiştir. II. Hişâm’ın zamanında köleler dahi edebî çalışmalara katılmıştır. Bilimi çok destekleyen II. Hişâm matematik ve astronomi öğrenimini halk arasında popüler hale getirmiş astronomi ve astroloji konusunda bir okul kurmuştur. Âlimleri muhafaza ve destek konusunda II. Hişâm, II. Hakem’i takip etmiştir.⁵³

Gerek ilmî çevre gerekse ilme önem veren bir ailede yetişen İbnü’l-Faradî’nin bu ilmî ortamdan faydalanmaması düşünülemez.

b) İbnü’l-Faradî’nin İlim Hayatı

İbnü’l-Faradî, 366 yılında ilim talebine başladığını ifade etse de Kurtuba’da doğan İbnü’l-Faradî’nin ilmî hayatının babası Muhammed b. Yusuf ile başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira babasının ferâiz konusunda döneminin önde gelenlerinden olması, kendisinin İbnü’l-Faradî olarak anılmasına ve ferâiz ilmini öğrenmesine vesile olmuştur. Nitekim İbnü’l-Faradî *Târîhu ulemâi’l-Endülüs*’te şair olan Abbâs b. Nâsîh es-Sekafî’nin Hasan b. Hâni’den şiirlerini işitmek için Irak’a yolculuk ettiğinden bahseder ve devamında “Bu olayın tamamını *el-Müellef fi’n-nahviyyîn* adlı kitabımda zikrettim” der. Bu bilgiye babası aracılığı ile ulaştığını, ondan işittiğini (semi‘tu hâzâ el-habera min ebî) ekler.⁵⁴ 365/975 yılında vefat eden Muhammed b. Yusuf’un vefatından hareketle 351/962 yılında

⁵² Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 159.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Imameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 229-230; Ziya Paşa, *Endülüs Târîhi*, s. 131. Konu ile ilgili örnekler için bk. Şeyban, “İbnü’l-Faradî’nin Târîhu ulemâi’l-Endelüs’üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler”, s. 219-239.

⁵⁴ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 340.

doğan İbnü'l-Faradî'nin en erken 14 yaşında ilim hayatına atıldığı, bu ilmin de ilk kaynağının babası olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Faradî'nin ricâl kitabından hareketle onun babasından sonra ilmî hayatının Kurtuba'da bir müddet devam ettiği ve ardından İsbîliyye, Şezûne, İstice, Mısır, Kayravan, Mekke, Medine gibi daha bir çok bölgeye rihleler gerçekleştirerek hem almış olduğu ilmi aktardığı hem de bu rihleler aracılığıyla ilmini genişlettiği anlaşılmaktadır. Hicrî IV. asırdan V. asra kadar yaşamış olan İbnü'l-Faradî'nin Endülüs ve Meşrik coğrafyasında yaptığı ilmî seyahatleri neticesinde nahivci, edebiyatçı, şair, kıraat âlimi, zâhid, muhaddis, fakih pek çok hocası olmuştur.⁵⁵ Bu hocalarından pek çok önemli kitabı dinlemiş, bu kitapların naklinde rol almıştır. Örneğin İbnü'l-Faradî ricâle dair eserinde Yahya b. Sellâm'ın *et-Tefsîr* adlı kitabının naklinde rol oynayan ve İlbîre ehlinden olan Ali b. Ömer b. Hafs el-Havlânî'yi tanıtırken,⁵⁶ Ali b. Ömer'in bu kitabı Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi'den toplam on bir ayda semâ yolu ile aldığını, tüm rivayetlerin icâzetini elde ettiğini, kendisinin de 376 senesinde İlbîre'de iken bu kitabı hocasına okuduğunu, toplam altı gün içerisinde kıraati tamamladığını söylemiştir. Bu bilgiden hareketle yirmi beş yaşında iken İbnü'l-Faradî'nin hangi bölgeye ne için rihle yaptığı, hangi hoca ile görüştüğü ve ne kadar süre hoca ile birlikte kaldığı gibi bilgilere ulaşılmaktadır. Bunun gibi daha pek çok kitabın naklinde aracı olan İbnü'l-Faradî'nin bu ilmi elde etmek için Kurtuba'dan hangi bölgelere kaç yılında yolculuk ettiği, kimlerle görüştüğü, hangi kitapların naklinde rol oynadığı hoca-talebe adlı bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

5. İlmî Şahsiyeti

Eski-yeni ricâl eserleri İbnü'l-Faradî hakkında hâfız⁵⁷, muhaddis⁵⁸, râvi⁵⁹, edip,⁶⁰ nitelemesini kullanmışlardır.⁶¹ Zehebî buna ek olarak onu hadis hâfızı, isnâd ve ilel

⁵⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129.

⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 252.

⁵⁷ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 334; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 452; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Umerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, V, 710; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121.

⁵⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159.

⁵⁹ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129.

⁶⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 334; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121.

bilgisine sahip, ricâl ilminde mutkin⁶², imam⁶³ ve huccet olarak değerlendirmiştir.⁶⁴ İbnü'l-Faradî kimi eserlerde de “İlimlerin tümünde âlim”, “neseb bilgisine sahip”⁶⁵ şeklinde anılmıştır.⁶⁶

İbn Abdülber hocası hakkında “Tüm ilimlerde ve hadis ricâl ilminde âlim, hâfız ve fakihdir” der.⁶⁷ Sözlükte bir şeyi iyi bilen ve onun âlimi kimse olarak tanımlanan fakihin⁶⁸ İbnü'l-Faradî'ye hadislerle birlikte sıfat olması onun hadis ilmini iyi bilen ve bu ilmin âlimi konumunda olduğunun en açık işaretidir. Nitekim onun hadis ilmindeki konumu *Tarîhu ulemâi'l-Endülüs*'te Ebü'l-Hakem el-Meâfirî'nin tercemesinde⁶⁹ verdiği bilgiden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Faradî, el-Meâfirî'yi akranları içinde seçkin bir yerinin olduğunu ve hadis ilminin manasına vâkıf olduğunu, hadisin illetini, çeşitlerini bildiğini ifade ettikten sonra “Neredeyse her buluşmamızda esbâb-ı hadis ve ricâl ilmi hakkında soru sorardı” demektedir. Bu durum İbnü'l-Faradî'nin hadis ilminin inceliklerine vâkıf, illel bilgisine ve hadis çeşitlerine sahip olduğunu göstermektedir. Bir diğer örnek olan öğrencisi Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-İsticî'nin tercemesinde⁷⁰ onun meâni'l-hadis hakkında müşkî olan şeyleri kendisine çokca sorduğunu söyler.

Talebesi Ebû Mervan b. Hayyân onun hakkında “Rivayetinin çokluğu, hadis hafızı olması ve ricâl bilgisi yönünden onun gibisi Kurtuba'da görülmemiştir. Usta ediptir. Dili

⁶¹ Sem'ânî, *Ensâb*, X, 185; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 449

⁶² Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 334; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Umerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, V, 710.

⁶³ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159.

⁶⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185.

⁶⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145.

⁶⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 334; İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzheb*, I, 452; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 159; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129.

⁶⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 247; İbn Hallıkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105; İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 145; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 129; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185.

⁶⁸ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 111. Endülüs'te “fakih” nitelemesinin büyük bir önemi ve ağırlığı vardır. Kişinin bu sıfatı taşıyabilmesi için fikren olgunlaşması, hadis ilmini iyi bilmesi, Kur'an'ın mânâ ve tefsirinden haberdâr olması, fikhî mezhepleri ve bu mezhepler arasındaki ihtilafları hazmetmiş olması gerekmektedir (Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 156).

⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 149.

⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 102.

fasihtir”⁷¹ demiştir. Bir diğer talebesi Ebû Abdullah el-Havlânî ise şöyle der: “İlim ehlilendi, ediplerin önde geleni idi ve çok meşhur idi, Endülüs’te ders aldı ve âlimlerden ilim talebi için farklı beldelere rihleler yaptı, onlardan ders aldı, yazdı. Sonra Meşrik’e gitti burada hadis öğrendi. İlme çok önem verdi. İlmin gereklerini yerine getirdi ve uyguladı.”⁷²

İbnü’l-Faradî’nin vefatından sonra yazılan eserlerden anlaşılmaktadır ki o, büyük âlimlerden sayılmıştır. Nitekim İbn Beşküvâl *Sıla* adlı eserinde bazı âlimlerin tercemesinde “ve haddese anhu min kibâri’l-ulemâi Ebü’l-Velîd b. el-Faradî”⁷³ demektedir. İbn Nâsiruddîn ise onun hakkında “hâfızdır ve sikadır”⁷⁴ der.

Tüm bunların yanında kendisinden sonra gelen İbn Abdülber, Kâdî İyâz, Zehebî, İbn Hacer, Süyûtî gibi hadis hâfızlarının ve ricâl âlimlerinin ondan nakilde bulunması, sonra yazılan eserlere kaynaklık etmesi İbnü’l-Faradî’nin hadis ilmindeki yerini göstermektedir.

Sonuç olarak İbnü’l-Faradî’nin hadis ilimlerinin tümüne vâkıf, hadis hâfızı, hadislerin manasını bilen, isnâd ve ricâl bilgisine sahip, hadisın illetlerini, çeşitlerini iyi bilen, ilim talebi için hocalara rihleler yapmış bir şahsiyet olduğu söylenebilir.

6. Rihleleri ve Görevleri

İbnü’l-Faradî ömrünün çoğunu ilim tâlibi olarak geçirmiş, ilim için rihleler yapmış, ömrünün son çeyreğinde ise ilmî birikimini gerek ilim meclisinde gerek kitap tedvini ile talebelerine aktarmıştır.

⁷¹ İbn Beşküvâl, *Sıla*, s. 247.

⁷² İbn Beşküvâl, *Sıla*, s. 246.

⁷³ İbn Beşküvâl, *Sıla*, s. 242.

⁷⁴ İmâd, *Şezûratü’z-zeheb*, V, 20.

Harita: İbnü'l-Faradî'nin Endülüs'te Rihle Yaptığı Bölgeler

Endülüs'te kadıların tâyini en üst siyasi otorite konumundaki hükümdar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Hükümdarlar ilme büyük önem vermekte ilim adamlarını boş bırakmayıp devlet kademelerinde görevlendirmekteydi. Bu konuda kararlı duruş sergileyen hükümdarlar İbnü'l-Faradî'yi de kadılıkla görevlendirmiştir.⁷⁵ O dönemde kâdı, her şeyden önce görev yaptığı yerin hakimiydi. Bunun dışında evlenme, boşanma, miras taksimi, akitler, suçlular için cezalar gibi konular da görev alanına girmektedi. Yine beytümâlin murakebesi, vakıfların ve vakıf mallarının idaresi, merkez cami imam hatipliği, Cuma

⁷⁵ Hükümdarların kararlılığına bir misal: Endülüs Emevî emiri Muhammed, Eban b. İsa b. Dinar'ı Ceyyân şehrine kadı tayin etmek ister ve veziri aracılığıyla bu isteğini ona ulaştırır. Ebân affını isteyerek teklifi geri çevirir. Ancak Emîr, vezirlere ve saraydaki muhafızlara, zorla da olsa onu göreve başlatmaları emrini verir ve emri aynen yerine getirilir. Fakat Ebân, göreve başlatıldığı günün akşamı şehirden kaçır. Zorlamanın da bir işe yaramayacağını gören Emîr, onu anlayışla karşılar. Ancak Ebânı yine de kendi haline bırakmaz ve bu sefer onu Kurtuba Ulu Camiye imam tayin eder. Ebân bu tayine ses çıkarmaz. Daha fazla örnek için bk. Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 132-135.

hutbesi iradı, hudut boylarındaki idarî ve askerî faaliyetlerin teftişi, gerektiğinde hükümdar adına yabancı ülkelere giderek diplomatik heyetlerde bulunma kâdılarının diğer vazifeleri arasındaydı.⁷⁶ İşte İbnü'l-Faradî 399-400/1008-1009 yılları arasında Halife Muhammed Mehdî el-Mervânî döneminde Belensiye'de kadılık yapmıştır.⁷⁷ Bu yıllarda Belensiye'de kalma sebebi kadılık vazifesidir. Yine 400/1009 senesi Fitne döneminde İstice kadısı olmuştur. Kadılık vazifesi için İstice'ye yolculuk etmiş ve burada kalmıştır.

7. Eserleri

İlim ehli bir aile ve çevrede yetişen İbnü'l-Faradî kitaplarını, Endülüs'ün önemli bölgelerinden, Meşrik'in sırasıyla Mekke, Mısır, Kayravan şehirlerinden elde ettiği birikim sonucu Kurtuba'ya döndüğünde yazmaya başlamıştır. İbnü'l-Faradî'nin, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*,⁷⁸ *el-Müellef fi'n-nahviyyîn*,⁷⁹ *Kitabü'l-Elkâb*, *Ahbâru şuarâi'l-Endelüs*,⁸⁰ *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-hadîs*,⁸¹ *el-Müştebeh (el-Müteşâbih) fî esmâ'i ruvâti'l-hadîs ve künâhim ve ensâbihim*,⁸² *Risâle fi'l-fıkh*⁸³, *el-Münebbih li-zeveyi'l-futun alâ gavâili'l-fiten*,⁸⁴ *Riyâzu'n-nüfûsi'n-nakıyye fî ulemâ'* ve *meşâyihî İfrîkıyye*,⁸⁵ *Riyâzu'l-üns fî ulemâi'l-Endelüs*⁸⁶ adlı eserleriyle bir divanı⁸⁷ ve birkaç risâlesi daha vardır.

⁷⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 134.

⁷⁷ Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121.

⁷⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 247; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 185. İbnü'l-Faradî'nin bu kitabı çalışmamızın ana konusu olup ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁷⁹ İbnü'l-Faradî bu kitabı Abbâs b. Hâris'in tercemesinde zikretmiştir: "Haberin tamamını kitabım el-Müellif fi'n-nahviyyîn'de zikrettim" (*a.g.e.*, I, 341).

⁸⁰ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, s. 247; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1430. İsmail Paşa ve Ziriklî, *Tabakâtü şuarâi'l-Endelüs* şeklinde kaydetmiştir (*Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449; *A'lâm*, IV, 121).

⁸¹ Hadise dair yazdığı eseridir (Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185). İbn Beşkuvâl kitap hakkında 'kitâbun hasen' değerlendirmesinde bulunur (*Sıla*, s. 140) Dabbî ve Humeydî kitap hakkında 'kitâbun kebîr' der (*Buğyetü'l-mültemis*, s. 336; *Cezvetü'l-muktebis*, s. 254); İsmail Paşa kitabı *el-Muhtelif ve'l-mü'telif* şeklinde kaydeder (*Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449).

⁸² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 186; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 121. İbn Beşkuvâl ve Bağdatlı İsmail Paşa bu eserin adını kısaltarak *Müştebehü'n-nisbe* şeklinde vermektedir (*Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449).

⁸³ Dabbî bu kitabı İbn Ebî Zeyd'din kendisine rivayet ettiğini söyler (*Buğyetü'l-mültemis*, s. 336).

⁸⁴ Dabbî bu kitabı Kâbisî'nin kendisine rivayet ettiğini söyler (*Buğyetü'l-mültemis*, s. 336).

⁸⁵ Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, III, 603; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 146.

⁸⁶ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449.

⁸⁷ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449.

B. Hoca-Talebe Ağı Bağlamında İbnü'l-Faradî'nin İlmi Konumu

İbnü'l-Faradî'nin kendisini ilmî manada geliştirmek için hangi tarihlerde nerelere yolculuk ettiği, ilim için gittiği yerlerde ne kadar kaldığı, hangi hocalarla görüştüğü, bu hocalardan hangi yollarla ilmîni tedarik ettiği, hangi kitapların nakline aracılık ettiği, hocaları ile ne kadar görüştüğü gibi hususlar ricâl kitaplarında tüm ayrıntıları ile yer almamaktadır. Kaynak kitaplar incelendiğinde Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde İbnü'l-Faradî'ye ayrılan kısım iki sayfayı geçmez. O, eserinde İbnü'l-Faradî'nin sadece 11 hocasını sıralamıştır. Bunun dışında ayrıntılı bir bilgi yoktur.⁸⁸ *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'ün ilk zeyillerinden olan Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis*'inde İbnü'l-Faradî'nin dört önemli bölgedeki hocaları sayılmış; Endülüs (6), İfrîkiyye (2), Mısır (2), Mekke (2) bölgelerindeki hocalarının isimleri verilmekle yetinilmiş, hoca-talebe ilişkisine temas edilmemiştir.⁸⁹ *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'ün en meşhur zeyli olan *Kitâbü's-Sıla*'yı kaleme alan İbn Beşkûvâl (ö. 578/1183), İbnü'l-Faradî'nin hocalarının hepsini değil, önemli gördüklerini zikretmiştir. Kurtuba'da (9), 382/992 yılında hac ibadeti için gittiği Mekke'de (2), Mısır'da (4), Kayravan'daki (3) hocalarını saymış ve hepsinde sayının daha çok olduğu vurgulanmıştır.⁹⁰

İbnü'l-Faradî'nin hocalarının tespiti, İbnü'l-Faradî'nin kitapları ve ona dair yazılan eserler incelenip satır aralarından çıkarılabilir. Örneğin hocası Abdullah b. Muhammed b. Kâsım es-Suğrî'nin biyografisinde “kendilerinden yazdığımız hocalarımızdan birçoğundan ders aldı” deyip şu isimleri saymıştır: Muhammed b. Ahmed b. Yahya el-Kâdî, Ahmed b. Avnullah, Abbâs b. Esbağ, İsmail b. İshâk, Abdullah b. İsmail gibi.⁹¹ Ubeydullah b. Yahya el-Leysi'nin biyografisinde “Hocamız Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. Yahya'nın son talebesidir” diyerek bu zatın, hocası olduğunu belirtmiştir.⁹² Ali b. Musa b. Ziyâd el-Lahmî'nin biyografisinde Ebû İshâ Yahya b. Abdullah, Muhammed b. Yahya b. el-Harrâz, Ebû Muhammed el-Bâcî, İbnü'l-Müferric, Ahmed b. Avnullah gibi ortak hocalardan ders

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, XVII, 178.

⁸⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 396-7.

⁹⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, I, 391-2.

⁹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

⁹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 293.

aldıklarını ifade etmiştir.⁹³ Yine Muhammed b. Hişâm b. el-Yahsûbî'nin biyografisinde hocalarını sayarken Abdullah b. Muhammed b. Osman, Ahmed b. İbrahim b. Feth, Halef b. Muhammed için “ketebnâ anhu” ibaresini ekleyerek kendisinin de hocası olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Son olarak Eslem b. Ahmed b. Saîd'in biyografisinde Ebû Ca'fer b. Avnullah, İbnü'l-Müferric, Halef b. Muhammed el-Müeddib, Ebû Muhammed el-Kal'î'yi sıralayarak bu kişiler için “hocalarımız” nitelemesini yapmıştır.⁹⁵ Bu ve benzeri pek çok örneğe onun eserinde tesadüf edilmektedir. Bu durum, İbnü'l-Faradî'nin hocalarını tespit etmenin, onun öncelikle “hocam” dediği kişileri tespit etmek, daha sonra da doğrudan “semi'tü”, “ketebtü” gibi birebir irtibata delâlet eden sîğalar ile “haddesenâ”, “ahberanâ” gibi tahdis lafızları ve çoğu zaman da “kâle”sîğası ile kendilerine ulaşılan isimleri taramak olduğu söylenebilir. Her ne kadar çalışma İbnü'l-Faradî ve *Târîhu ulemâi'l-Endülüs* adlı eserine tahsis edilmişse de İbnü'l-Faradî'nin görüştüğü hocalar bize rihleler konusunda fikir vereceği için onun sadece bu eseriyle yetinilmemiş, dönemin diğer eserlerine de başvurularak hoca sayısı tespit edilmeye çalışılmıştır. *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*'ün ilk zeyillerinden olan Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis*'ini, en meşhur zeyli olan İbn Beşkûvâl'in *Kitâbü's-Sıla*'sı Zehebî'nin *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*'sı ve *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Ebû Ca'fer ed-Dabbî'nin *Buğyetü'l-mültemis*'i gibi daha pek çok eser taranmış ve ilgili isimler hakkındaki malumat gözden geçirilmiştir. Böylece İbnü'l-Faradî'nin hocalarının ilgi alanları ve ilmini yaydığı bölgeler tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Geniş bir hoca ağına sahip olan İbnü'l-Faradî'nin tarafımızca tespit edilen 130 hocasının tamamının tanıtılması yerine, kitaplarının naklinde rol oynadığı, çokça atıf yaptığı ve uzun süre birlikte olduğu 12 hocası ayrıntılı olarak tanıtılacaktır. İbnü'l-Faradî'nin hocalarının tanıtımı daha çok onun eseri olan ve araştırma konumuzu teşkil eden *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* eserinden alınmıştır. Hocaların tanıtımının ardından ise İbnü'l-Faradî'nin talebelerine yer verilecektir.

⁹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 252.

⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 113.

⁹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 106.

1. Hocaları

a. Öne Çıkan Hocaları

Yahya b. Abdullah b. Yahya el-Leysî (ö. 367/977)

Kurtuba ehlinden olup Beccâne ve İlbîre’de kadılık yapan Yahya b. Abdullah b. Yahya b. Yahya b. Yahya el-Leysî, ilmî birikimini büyük oranda babasının amcası olan Ubeydullah b. Yahya’ya borçludur. Yahya b. Abdullah, döneminin önde gelenlerinden biri olmuştur ve Endülüs’ün tüm şehirlerinden ilim talipleri ondan ders alabilmek için yolculuk yapmışlardır. O, Ubeydullah b. Yahya’dan *Muvatta*’yı; Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’in ve Müşâhid b. Hişâm’ın *Tefsîr*’ini işitip rivayet etmiştir. Yine İbnü’l-Kâsım’ın rivayetlerini, Leys b. Sa’d’ın hadislerini, Yahya b. Yahya el-Leysî’den 10 rivayeti ve hadis şeyhlerinden olan bir miktar hadisi Ubeydullah b. Yahya’dan işitmiştir. Yahya b. Abdullah *Muvatta*’yı sadece Ubeydullah b. Yahya’dan değil diğer hocalardan da işitmiştir.⁹⁶

İbnü’l-Faradî 366/976 senesinde *Muvatta*’yı Yahya b. Ubeydullah’tan dinlemek için gidip geldiğini söylemektedir. Hatta Cuma günleri *Muvatta*’yı dinlemek için devlet erkanının da katıldığını söyler. Bunun dışında hocasından Abdullah b. Nafi’in *Kitâbü’t-Tefsîr*’ini işitmiştir. İbnü’l-Faradî *Muvatta*’ın okunduğu ilim meclisinin çok kalabalık olduğunu, Kurtuba’da Yahya b. Mâlik b. Aîz’in bazı meclisleri dışında böyle bir ilim meclisine daha önce şahit olmadığını söyler. Bu İbnü’l-Faradî’nin katıldığı ilk semâ meclisidir.⁹⁷ O, hocasından sadece *Tefsîr* ve *Muvatta*’yı işitmiştir. 369/979 senesine kadar ise Arap dili ile meşgul olmuştur.⁹⁸

Yahya b. Abdullah, Beccâne’de Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi’den Yahya b. Sellâm’ın *Kitâbü’t-Tefsîr*’ini, Saîd b. Fahlûn’dan İbn Habîb’in *el-Vâdiha*’sını ve bunun dışındaki kitaplarını işitmiş, Muhammed b. İsa b. Kallâs’dan da ders almıştır. Mücâhid b. Esbağ b. el-Hasan’ın Ali b. el-Hasan’dan Yahya b. Sellâm’ın *Kitâbü’t-Tefsîr*’ini, Saîd b. Fahlûn’dan İbn Habîb’in *el-Vâdiha*’sını işittiği bilinmektedir.⁹⁹ Demek ki aynı dönemlerde yaşayan Yahya b. Sellâm ile Mücâhid b. Esbağ Beccâne’de aynı hocalardan aynı kitabı işitmişler,

⁹⁶ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

⁹⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

⁹⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

⁹⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189; İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 313.

aynı ilim meclislerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Yahya b. Abdullah aynı zamanda hocası olan babasının amcası Ubeydullah b. Yahya'dan aldığı rivayetlerde tek kalmıştır.

Yahya b. Abdullah'ın, babasının amcası Ubeydullah b. Yahya, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe, Eslem b. Abdülazîz, Ahmed b. Hâlid, babası Abdullah b. Yahya'dan istifade ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Talebeleri ise şunlardır: Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî,¹⁰¹ Ahmed b. Abbâs b. Esbağ,¹⁰² İbrahim b. Muhammed el-Hadramî,¹⁰³ İbrahim b. Muhammed b. Zekeriyâ,¹⁰⁴ Sâbit b. Muhammed b. Vehb,¹⁰⁵ Hasan b. Eyyûb el-Ensârî,¹⁰⁶ Hammâd b. Ammâr b. Hişâm,¹⁰⁷ Halef b. Saîd el-Hecerî,¹⁰⁸ Saîd b. Ahmed b. Saîd b. Kevser,¹⁰⁹ Saîd b. Reşîk ez-Zâhid,¹¹⁰ Abdullah b. İshâk b. el-Hasan el-Meâfirî,¹¹¹ Abdullah b. Abdurrahman el-Meâfirî,¹¹² Saîd b. Hazm el-Huşenî,¹¹³ Abdurrahman b. Mervân b. Abdurrahman el-Ensârî,¹¹⁴ Osman b. Ahmed el-Meâfirî,¹¹⁵ âmir b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ashâbî,¹¹⁶ İmrân b. Abdürabbih el-Meâfirî,¹¹⁷ Muhammed b. Abdullah el-Cühenî,¹¹⁸ Muhammed b. Abdurrahman b. Osman b. Saîd,¹¹⁹ Muhammed b. İbrahim el-Beccânî,¹²⁰ Muhammed b.

¹⁰⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

¹⁰¹ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 2.

¹⁰² İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 12.

¹⁰³ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 29.

¹⁰⁴ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 31.

¹⁰⁵ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 40.

¹⁰⁶ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 43.

¹⁰⁷ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 49.

¹⁰⁸ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 52.

¹⁰⁹ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 67.

¹¹⁰ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 68.

¹¹¹ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 76.

¹¹² İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 82.

¹¹³ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 100.

¹¹⁴ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 102.

¹¹⁵ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 129.

¹¹⁶ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 142.

¹¹⁷ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 144.

¹¹⁸ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 154.

¹¹⁹ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 161.

¹²⁰ İbn Beşkuvâl, *Sila*, I, 163.

Saîd el-Emevî,¹²¹ Muhammed b. İsa,¹²² Yahya b. Abdurrahman el-Lahmî,¹²³ Yunus b. Abdullah b. Muhammed.¹²⁴

Yahya b. Abdullah'ın talebelerinin neredeyse hepsinin Kurtuba ehlinde olması, hem Kurtuba'nın en büyük ilim merkezi olduğunu teyit etmekte hem de Yahya b. Abdullah'ın Kurtuba'da İbnü'l-Faradî'nin de içinde bulunup faydalandığı bir ilim meclisinin olduğunu ve bu ilim meclisinde birçok talebe yetiştirdiğini göstermektedir. İbn Beşkuvâl, Osman b. Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî hakkında bilgi verirken, onun babası ile birlikte Ebû İsa el-Leysî'den Kurtuba'da bulunan ilim meclisinde Yahya b. Yahya¹²⁵ rivayeti ile *Muvatta'*ı ve İbn Nâfi'in *Tefsîr*'ini naklettiğini, onların da ders aldığını söylemesi tüm bunları doğrulamaktadır.¹²⁶

Muhammed b. Ömer b. el-Kûtiyye (ö. 367/977)

Tam adı Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz b. İbrahim b. İsa el-Endülüsî olan ve İbn Kûtiyye olarak tanınan İbnü'l-Faradî'nin bu hocası, İşbiliyye ehliendir. Kurtuba'da doğup 367/977 senesinde vefat etmiştir. Nahiv konusunda Muhammed b. Ömer döneminin önde gelen âlimlerindedir, hadis hâfızdır ve şairdir fakat şiiri yaşı ilerleyince bırakmıştır. Nahiv ve dil alanında *Kitâbü't-Tesârîfi'l-ef'âl*, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd* gibi eserler yazmıştır. İbnü'l-Faradî sadece bu iki önemli eserini zikretse de, hocasının dile dair kitaplarının kendisinden alınan ve ona okunandan daha fazla olduğunu söyler. Bu iki eser dışında Ziriklî *el-A'lâm*'ında onun şu eserlerini zikreder: *Ef'âlü's-sülâsiyye ve'r-rubâiyye*, *Târîhu fethi'l-Endülüs*, *Şerhu Risâleti Edebi'l-Kitâb*.¹²⁷

Muhammed b. Ömer, Endülüs emirlerinin hayatlarına, fakihlerin ve şairlerin tüm hallerine, durumlarına vâkıftır. Bu konuda İbnü'l-Faradî onun için “hâfız li-ahbâri Endelüs”

¹²¹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167.

¹²² İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 168.

¹²³ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 168.

¹²⁴ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 222.

¹²⁵ Yahya b. Yahya b. Kesîr el-Leysî'dir. Hicrî 230 senesinde vefat etmiştir. Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*'ının ravilerindedir. İbn Abdilber onun için imam, muktedî bih, manzûr ileyh, sika gibi ifadeler kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 256.

¹²⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 129.

¹²⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 78-79; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 312.

demektedir. Bunların dışında Muhammed b. Ömer'in fıkıh ve hadis ilmine dair telifi bulunmamaktadır. Bu alanın usûl kâidelerini de bilmemektedir. Zehebî onun dilci, nahivci ve sadece hadis hâfızı olduğunu söylemektedir.¹²⁸

Muhammed b. Ömer'in ömrü uzun olmuştur ve genç nesiller ondan ilim alabilmiştir. İbnü'l-Faradî hocasından Muhammed b. Yezîd el-Müberred'in *el-Kâmil* adlı eserini dinlemiştir. Bu kitap Saîd b. Câbir kanalıyla nakledilmiştir ve İbnü'l-Faradî hocasının *el-Kâmil*'i Saîd b. Câbir'den naklettiğine şahit olmuştur. İbnü'l-Faradî "ihteleftü ileyhi eyyâme nazarî fi'l-arabiyye" diyerek bu kitabı Arapça ile ilgilendiği bir zamanda dinlediğini ancak kitabı bitirmeden 367/977 senesinde Muhammed b. Ömer'in vefat ettiğini ifade etmiştir. İbnü'l-Faradî hocası Yahya b. Ubeydullah b. Yahya el-Leysî'nin¹²⁹ biyografisinde ondan 366/976 senesinde *Muvatta*'daki hadislerin tamamını, Abdullah b. Nâfi'in *Kitâbü't-Tefsîr*'ini işittiğini söylemiş, daha sonra da 366-369/976-979 yılları arasında Arap dili ile ilgilendiğini eklemiştir. Bu durumda İbnü'l-Faradî'nin hocası Muhammed b. Ömer'den, Müberred'in *el-Kâmil* adlı eserini dinlemesi bu yıllara tekâbü'l ediyor olmalıdır. Zaten bu eser klasik Arapça edebiyatının dört temel eserinden birisidir.¹³⁰ İbnü'l-Faradî de dil ile ilgilendiği bu süreçte eseri dinlemiş, icâzetini almış, "kara'nâ aleyhi kitâbe'l-Kâmil bi-rivâyetihî an Saîd b. Câbir" diyerek onun naklinde rol almıştır.¹³¹

Tarîhu ulemâi'l-Endülüs'e göre Muhammed b. Ömer'in hocaları şu âlimlerdir: İşbîliyye'de, Muhammed b. Abdullah el-Kavn, Hasan b. Abdullah ez-Zebîrî, Saîd b. Câbir, Ali b. Ebû Şeybe, Seyyid b. Zâhid; Kurtuba'da Tâhir b. Abdülazîz, İbn Ebû'l-Velîd el-A'rec, Muhammed b. Abdülvehhâb b. Muğîs, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe, Ömer b. Hafsb. Ebû Temmâm, Eslem b. Abdülazîz, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Misver, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Abdullah b. Yunus, Ahmed b. Bişr, Kâsım b. Esbağ.¹³²

¹²⁸ Zehebî, *Siyer*, XVI, 219.

¹²⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 190.

¹³⁰ Kitabın tam adı *el-Kâmil fi'l-edeb fi'l-luğa ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrif* tir. Ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş, "Müberred", *DİA*, XXXI, 433.

¹³¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 79.

¹³² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 79.

Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî (ö. 378/988)

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Şerîa b. Rifâ'a b. Sahr el-Lahmî, daha çok İbnü'l-Bâcî olarak tanınmaktadır. 291/903 senesinde doğmuştur.¹³³ Zehebî onun için "hâfız, hüccet, Muhaddisü'l-Endülüs" gibi değerlendirmelerde bulunmuştur.¹³⁴ İşbîliyye ehlinde olan bu hocası hakkında İbnü'l-Faradî "zâbitan li-rivâyetihî" diyerek rivayetlerini yazdığını söylemiş ardından hocasını "sika ve sadûk" olarak nitelendirmiştir. İbnü'l-Faradî'nin onu sika ile birlikte kullanması hocası Ebû Muhammed el-Bâcî'nin son derece güvenilir bir ravi olduğunu ve zabtının kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ebû Muhammed el-Bâcî'nin hadis hâfızı olması ve hadis ilmine vâkîf olarak bilinmesi tüm bunları teyit etmektedir. Ayrıca İbnü'l-Faradî onun için "Zabt bakımından Endülüs'te ondan daha iyi bir hoca ile karşılaşmadım" demektedir. İbnü'l-Faradî'nin dışında İsmail b. İshâk da onu övmüş, onun hakkında "Endülüs'te Abdülmelik b. Habîb'den sonra Ebû Muhammed el-Bâcî gibisini görmedim" demiştir.¹³⁵

İşbîliyye'de oturan Ebû Muhammed el-Bâcî, hicrî 368 senesinde Kurtuba'ya gelmiş, 370/980 senesine kadar Kurtuba'da hadis dersleri vermiştir. İbnü'l-Faradî bu iki senelik süreçte ondan çokça ders aldığını "semi'tü minhu bi-Kurtuba kesîran" diyerek ifade etmiştir. İbnü'l-Faradî bununla da yetinmemiş, daha sonra İşbîliyye'ye giden hocasının ardından 373/983 yılında İşbîliyye'ye yolculuk etmiş ve bir sene de burada hocasından ilim almıştır.¹³⁶ İbnü'l-Faradî, hocası Muhammed el-Bâcî'den Zebîdî'nin *Fezâilü Mâlik* adlı eserini nakletmiştir. Söz konusu eserin isnâdî "Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Abdullah ez-Zebîdî → Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî ve Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî → İbnü'l-Faradî"¹³⁷ şeklindedir. Muhtemelen bu yıllarda hocasından kitabını almıştır fakat bu ilmî faaliyetin Kurtuba'da mı yoksa İşbîliyye'de mi olduğu bilinmemektedir.

¹³³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281; Zehebî, *Siyer*, XVI, 377.

¹³⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 140-1.

¹³⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

¹³⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

¹³⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 246-7.

İbnü'l-Faradî, *Tarîhu ulemâi'l-Endülüs*'te toplam 29 yerde¹³⁸ Ebû Muhammed el-Bâcî'ye atıf yapmıştır. Hocasına yaptığı atıflarda onun herhangi bir kitabını zikretmemiştir. Fakat İşbiliyye ehlinden olan Hasan b. Abdurrahman'ın biyografinde İbnü'l-Faradî, onun için “Bâcî onun takvasının az olduğunu söyler. Ben onun hangi sene vefat ettiğini yazmadım, Bâcî'de yazmadı” demiştir.¹³⁹ Yine Abdülkadîr b. Ebî Şeybe el-Kilâî'nin biyografisinde İbnü'l-Faradî, bu bilgileri Muhammed b. Hâris'in kitabından aldığını söylemiş, devamla “ve ba'dahû Bâcî”¹⁴⁰ diyerek, bilgilerin bir kısmını da Bâcî'den edindiğini belirtmiştir. Bu durum Bâcî'nin ricâl ilmine dair kitabının olduğunu düşündürmektedir.

Tarîhu ulemâi'l-Endülüs'ten hareketle Ebû Muhammed el-Bâcî'nin hocaları şu âlimlerdir: İşbiliyye'de, Muhammed b. Abdullah b. el-Kavn, Hasan b. Abdullah ez-Zebîdî, İbn Ebû Şeybe; Kurtuba'da, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe, Eslem b. Abdülazîz, İbn Ebû Temâm (Temmâm), Ahmed b. Hâlid, Osman b. Abdurrahman, Muhammed b. Misver, Muhammed b. el-Kâsım, Ahmed b. Bişr, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, İbn Ebû Abdüla'lâ, Kâsım b. Esbağ, Abdullah b. Yunus; İlbîre'de, Muhammed b. Kays ve Ebû Saîd Osman b. Cerîr'dir. Zehebî bunların dışında Muhammed b. Abdullah b. Fevk ve Abdullah b. Yunus el-Fîrî'yi (Fiyerî) de saymıştır.¹⁴¹ Abdullah b. Muhammed bu iki hocasından Ebû Bekir b. Şeybe'nin *Musannef*'ini işitmiş ve bu eserin naklinde rol oynamıştır.¹⁴² En meşhur talebeleri öncelikle oğlu Ahmed, Ebû Osman Saîd b. Seyyid¹⁴³ ve Hemmâm b. Ahmed el-Kâdî'dir.¹⁴⁴ Ebû Muhammed el-Bâcî işitmiş olduğu İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini oğlu ve talebesi olan Ahmed'e nakletmiş, Ahmed ise bu eserin Mısır'a intikâlinde rol oynamıştır.¹⁴⁵

¹³⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 41, 54, 81, 95, 107, 129, 134, 154, 170, 186, 198, 228, 252, 263, 265, 319, 366, 375, 376; II, 33, 42, 43, 45, 52, 53, 54, 59, 112, 281.

¹³⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 128.

¹⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 337.

¹⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

¹⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 140-1.

¹⁴³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 89.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, XVI, 377.

¹⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, III, 174.

Yaklaşık elli sene hadis dersleri veren Ebû Muhammed el-Bâcî'nin ders verdiği talebeler arasında İbnü'l-Faradî'nin de hocaları olan İsmâil b. İshâk, Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî, Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî, Abdullah b. İbrahim el-Asîlî de yer alır.¹⁴⁶

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. el-Müferric (ö. 380/388)

İbnü'l-Faradî'nin Kurtubalı olan hocası Muhammed b. Ahmed, 315/925 senesinde doğmuş 380/990 senesinde Kurtuba'da vefat etmiştir. İbnü'l-Faradî ve tüm ilim ehli cenazesine katılmıştır. Künyesi Ebû Abdullah olmasına rağmen ona Ebû Bekir denilmiştir.¹⁴⁷ Halife Mustansır döneminde İstice ve Rayyü'de kadılık görevini icrâ etmiştir. Muhammed b. Ahmed, pek çok ilim yolculuğunun ardından 345/955 senesinde Endülüs'e dönmüş vefat edene kadar burada kalmıştır.¹⁴⁸

İbnü'l-Faradî hocasının hadis hafızı ve ricâl âlimi olduğunu vurgulamış, özel meclisinde kendisine birçok kitap yazdırdığını söylemiştir. İbnü'l-Faradî “sahîhu'n-nakl, ceyyidü'l-kitâb alâ kesrati ma cemea” diyerek hocasının vermiş olduğu bilgilerin sahih, rivayet hakkını elde edip topladığı kitapların da önemli olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁹ Ebû Ca'fer ed-Dabbî onun hadis ve tabîîn fikhına dair yazılı nüshalarının olduğunu söylemiş, Hasan el-Basrî'nin fikhı ile alakalı yedi ciltlik eseri ile Zührî'nin fikhı ile ilgili de çok ciltli eserini örnek olarak vermiştir. Muhammed b. Ahmed'in *Müsned* adlı eserinde Kâsım b. Esbağ'ın halife Mustansır için derlediği hadisleri bir araya getirmiştir. Tüm bu eserleri Mısır'da Ebû Saîd b. Yunus; Endülüs'te de İbnü'l-Faradî ve diğerleri dinleyip sonraki nesle aktarmıştır. Onun Endülüs'teki kitaplarının naklini İbnü'l-Faradî üstlenmiştir.¹⁵⁰

İbnü'l-Faradî, bir yer dışında ondan rivayet ettiği tüm ilmin icâzetini aldığını, hatta bu icâzeti hocasının kendi hattı ile kendisine ve kardeşine yazdığını söyler. İbnü'l-

¹⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281. Asîlî, Ebû Zer Herevî'nin (ö. 434/1043) talebesidir. Herevî'nin elinde Buhârî'nin *Sahih*'inin Frebrî'ye dayanan nüshası mevcuttur. Asîlî, onun en önemli talebesidir. İbnü'l-Faradî de Asîlî'ye talebelik yapmıştır (Tozlu, “Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebî Sufre'nin Buhârî Rivâyeti”, s. 348-49).

¹⁴⁷ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 49.

¹⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

¹⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

¹⁵⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 49.

Faradî'nin onun eserlerini dinleyip icâzetini alması 369/979 senesinde başlamış, vefatına kadar sürmüştür.¹⁵¹

Tarîhu ulemâi'l-Endülüs'ten hareketle Muhammed b. Ahmed'in hocaları şöyledir: Kurtuba'da, Kâsım b. Esbağ, Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym, Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Ahmed b. Ubâde; Mekke'de, Ebû Saîd A'râbî, Ebû İshâk b. Firâs, Ebû Yahya el-Makkarî, Abdurrahman b. Esed el-Kazrûnî, Ebû Recâ Muhammed b. Hâmid el-Bağdâdî, Ebü'l-Hasan b. Nâfi', Muhammed b. Cibrîl el-Uceyfi; Medine'de, Mervânî; Cidde'de, Ebû Saîd Hüseyin b. Muhammed el-Bûsî, Zebîd'de Ebü'l-Fazl Muhammed b. Musael-Kâdî; Aden'de, Ebû Abdullah Şeybân b. Abdullah; Mısır'da, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Eyyûb es-Semût, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah en-Nâkiz, Ebü'l-Hasan b. Behzâd el-Fârisî, Ebü'l-Abbâs er-Râzî, Ebü'l-Abbâs es-Sükkerî, Ahmed b. Seleme ed-Dahhâk el-Hilâlî, Ebû Hüreyre b. Ebü'l-İsâm, Ebû Ali Melîh et-Tarâifî, Ebü't-Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Amr el-Medenî, Ebû Ömer Osman b. Muhammed, Ebû Abdullah el-Hayyâş, Ebû Muhammed b. Verd, İbnü's-Seken, Hamza b. Muhammed b. Ali; Şam'da, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm b. Ca'fer er-Râzî, Fazl b. Ubeydullah el-Hâşimî; Gazze'de, Ebû Muhammed Mesleme b. Saîd el-Gazzî; Askalan'da, Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Ubeyd b. Âdem el-Askalânî, Ebü'l-Me'mûn Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Mutarraf el-Kâdî el-Utrûş; Taberiyye'de, Ebü'l-Hâris b. Vedî'; Dimeşk'te, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Süleyman el-Kâdî, Ebû Ya'kûb el-Evzâî, Ebü'l-Meymûn Abdurrahman b. Râşid, Ebü'l-Kâsım b. Ebü'l-Akabe; Tarablûs'ta, Hayseme b. Süleyman et-Tarablûsî; Beyrut'ta, Ebû Ca'fer Ahmed b. İsa el-Kummî; Saydâ'da, Ebû Leys Muhammed b. Abdülvehhâb; Sûr'da, Ebû Bekir Muhammed b. en-Nu'mân; Kayserya'da Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm el-Kâdî, Ebû Ali Hasan b. Mervân el-Bezzâz; Remle'de, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Tâhir el-Kâdî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Abdurrahîm b. İbrâhîm b. Vâsık-billâh el-Haşemî; Feremâ'da, Ebü'l-Hafs Züreyk; İskenderiyye'de, Ebü'l-Kâsım el-Allâf, Ebü'l-Abbâs el-Attâr; Külzüm'de Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah.¹⁵²

¹⁵¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

¹⁵² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

Muhammed b. Ahmed Meşrik bölgesine 337/948 senesinde yolculuk etmiştir. Mekke'deki hocası Ebû Saîd el-A'râbî'nin yanında ölünceye kadar kalmış ondan çokça faydalanmıştır. Kurtuba'da da Kâsım b. Esbağ'dan çokça ilim almıştır. Ama genel itibariyle Kurtuba, Mekke, Medine, Yemen, Zebîd, Aden, Mısır, Şam, Ğazze, Taberiyye, Dimeşk, Tarablus, Beyrût, Saydâ, Kayserya, Remle, İskenderiyye, Külzüm gibi daha pek çok bölgeleri ilim almak için dolaşmıştır. Bunların dışında İbnü'l-Faradî'nin saymadığı daha pek çok hocası vardır. Öyleki İbnü'l-Faradî Muhammed b. Ahmed'in ilim aldığı hocasının sayısının 200'ü aşkın olduğunu söyler. İbnü'l-Faradî ilminin derinliğini ve genişliğini göstermek için önemli gördüğü bu hocaları sıralamıştır.¹⁵³

İbnü'l-Faradî'nin, rivayet hakkını hocası Muhammed b. Ahmed'den aldığı eserlerden biri, Nesâî'nin *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ*'sıdır. Hocası Muhammed b. Ahmed b. Yahya, Nesâî'nin bu eserini bâblara ayırarak tertip etmiş ve bu düzenlenen önemli eseri talebesi İbnü'l-Faradî'ye aktarmıştır. Eserin isnâdı "İbn Hayr el-İşbilî → Ali b. Abdullah b. Mevheb ve Muhammed b. 'Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Muhammed b. Yusuf el-Faradî → Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Müferric"¹⁵⁴ şeklindedir.

Mücâhid b. Esbağ b. el-Hasan (ö. 382/992)

Şevval ayında 305/918 senesinde doğup 382/992 senesinde vefat eden Ebü'l-Hasan Mücâhid b. Esbağ Endülüs ediplerindedir. Aynı zamanda tarih ilmiyle meşgul olmuştur. Beccâne ehliindedir.¹⁵⁵ İbnü'l-Faradî, hocasıyla Beccâne ile Mürriyye arasında Verker denilen bir yerde karşılaştığını ifade etmektedir. Demekki İbnü'l-Faradî, hocası Mücâhid b. Esbağ ile 382/992 senesinden önce Verker'de ders almıştır. Mücâhid b. Esbağ'ın çokça övüldüğünü işiten İbnü'l-Faradî, onun için şeyh, iyi fadelerini kullanır.¹⁵⁶

Mücâhid b. Esbağ'ın *Tarîhu ulemâi'l-Endülüs*'te bahsi geçen hocaları; Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi ve Saîd b. Fahlûn'dur. O, Ali b. el-Hasan'dan Yahya b. Sellâm'ın *et-Tefsîr*'ini; Saîd b. Fahlûn'dan da Abdülmelik b. Habîb'in *el-Vâdiha*'sının ve *el-Cevâmi'*

¹⁵³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

¹⁵⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 182.

¹⁵⁵ Ziriklî, *A'lâm*, V, 277.

¹⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148.

inin çoğunu dinlediğini ifade eder. İbnü'l-Faradî, Abdülmelik b. Habîb'in biyografisinde *el-Vâdiha* için "onun bir benzeri daha yazılmadı" demektedir. *El-Cevâmi'* nin ise, sahâbenin faziletine dair olduğunu zikretmektedir.¹⁵⁷ İbnü'l-Faradî hocasından bu kitabı dinlemiş ve eserin intikalinde rolünün olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Faradî insanların ondan yazdığını eklemiştir. Demek ki hem *el-Cevami'* hem de *el-Vâdiha*'nın naklinde önemli rol oynamış, sonraki nesillere de aktarmıştır. Ancak İbnü'l-Faradî'nin bu iki kitabı hangi yolla kaç tarihinde aldığı ya da ne şekilde dinlediği bilinmemektedir.

İbnü'l-Faradî kendisinin ise hocasına dört kitap okuduğunu ve tüm okuduğu kitapların icâzetini aldığını söyler. Bu kitaplar İbn Habîb'in *Şerhu ğarîbi'l-Muvatta*, Mücâhid b. Esbağ'ın *Tabakâtü'z-zamân (Tabakâtü'l-fukahâ)*, *Kitâbü Fesâdi'z-zamân ve en-Nâsih ve'l-mensûh*'tur.¹⁵⁸ Mücâhid b. Esbağ'ın hem bilgi kaynaklarından hem de eserlerinden faydalanan İbnü'l-Faradî, bu altı eserin aktarımında da rol almıştır. Bu altı eseri nakletme hakkına sahip olması, onun hocası ile uzun vakit geçirdiğini ve ilminden faydalandığını göstermektedir.

Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hazm b. Halef es-Seğrî (ö. 383/993)

İbnü'l-Faradî'nin Kal'atü Eyyûb ehlinden olan ve fakih, fazilet sahibi, dindar olarak nitelediği hocası Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hazm b. Halef Ebû Muhammed el-Endülüsî es-Seğrî, muhaddis ve fakihtir. İlim için rihlelerde bulunmuştur. Önce Irak'a giderek Basra, Tuleytula, Tutîle, Ferec, Kal'atü Eyyûb gibibölgelere giderek buradaki âlimlerden ders almıştır. Ardından 350/960 senesinde Meşrik'e gitmiştir. Endülüs'e gelmiş ve Halife Mustansır döneminde kadılık yapmıştır. 376/986 senesinde Kurtuba'dan ayrılmış, 383/993 senesinde 63 yaşında iken Kal'atü Eyyüb'te vefat etmiştir.¹⁵⁹

İbnü'l-Faradî onun haksızlığa karşı duruşunu Süfyan es-Sevrî'nin duruşuna benzetmektedir. 375/985 senesinde Kurtuba'ya gelmiş, insanlar ilminden faydalanmıştır. İbnü'l-Faradî, ondan Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân*'ını aldığını ve bu kitabın hiçbir şeyhinde bulunmadığını söyleyerek hem hocasının önemini vurgulamakta hem de

¹⁵⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 313.

¹⁵⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148-9; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 277.

¹⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 355-6.

kitabın naklinde hocasının ve kendisi de dahil kitabı duyan meclisin önemini zikretmektedir. Mecliste Abdullah b. Muhammed'e bu kitabın okunmuş İbnü'l-Faradî de Bakara sûresi hariç tamamı işitmiştir. Fakat daha sonrasında İbnü'l-Faradî bir meclis ortamından ziyade birebir hocası ile görüşmüş, kitabı baştan sona hocasına okuyarak "kara'tü aleyhi el-kitâb min evvelihî ilâ âhirihi" diyerek icâzetini aldığını ifade etmiştir.¹⁶⁰ Bunun dışında hocasına birçok ilim okuduğunu, hocasının da tüm rivayetlerinin icâzetini verdiğini söylemiştir.

Tarîhu ulemâi'l-Endülüs'e Abdullah b. Muhammed şu hocalardan istifade etmiştir: Tutîle'de; İbn Şibl, Ahmed b. Yusuf b. Abbâs; Ferec'te Vehb b. Meserre; Tuleytula'da, Vehb b. İsa. 350/960 senesinde Meşrik'e gitmiş ve Basra'da, Ebû İshak el-Huceymî; Bağdad'da, Ebû Ali b. es-Savvâf, Ebû Bekir b. Şâfî, Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer b. Hemedân, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, Şam'da, Ebû'l-Akibeed-Dimeşkî; Mısır'da, Abdullah b. Ca'fer b. Verd, Ali b. Abbâs, Ahmed b. el-Hasan er-Râzî, Hasan b. Reşîk, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Misver; Kûfe'de, Ebû Ca'fer b. Düheym, Abdullah b. Hâlid b. el-Hasan, Ebû Bekir el-Ebherî, Ebû İshâk İbrahim b. Saîd el-Mâlikî el-Basrî.¹⁶¹

İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgilerden hareketle Abdullah b. Muhammed'in hocalarından dinlemiş olduğu kitaplar şu şekilde sıralanabilir: Basra'da hocası Ebû İshâk İbrahim b. Saîd el-Mâlikî el-Basrî'den *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserini dinlemiş ve bu kitabı rivayet etmiştir; Bağdat'ta Ebû Ali b. Savvâf'tan Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'ini ve diğer bazı kitaplarını, Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer b. Hemedân'dan da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini ve *et-Târîh*'ini dinlemiştir.¹⁶² Kûfe'de, Ebû Duheym'den Ebû Gareze'nin *el-Müsned*'ini¹⁶³ işitmiştir. İbnü'l-Faradî önemli gördüğü bu kitapları sayıp ardından hocasını "sika me'mûn" diye nitelemiş, hocasına bu ilimlerin çoğunu okuduğunu ve tüm

¹⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

¹⁶¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 359; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 364.

¹⁶² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 359.

¹⁶³ Zehebî'nin İmam, hâfız ve sadûk olarak nitelendirdiği Ahmed b. Hâzım b. Muhammed b. Yunus b. Kays b. Ebî Gareze, hicrî 180 senesinde doğmuş 276 senesinde vefat etmiştir. *Müsned* adında bir eseri vardır. İbn Hibbân'ın *es-Sikât* adlı eserinde geçmekte ve onu mutkin olarak nitelemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XXV, 236.

rivayetlerin icâzetini aldığını belirtmiştir. İbnü'l-Faradî'nin Kûfe, Basra, Bağdat merkezli hocaların ilmî birikimini, dinlemiş olduğu bu kitaplar sayesinde elde etmiştir.

İbnü'l-Faradî onun talebelerinden beşini sayar. İlmîni Kurtuba'dan çıkıp yayan Abdullah b. Muhammed'in bu kadar az talebesini söylemesinin sebebi bu kişilerin aynı zamanda İbnü'l-Faradî'nin hocaları olmasından kaynaklanmaktadır. Zira İbnü'l-Faradî onun talebeleri olan bu kişilerden yazdığını ifade etmektedir. Bunlar Muhammed b. Ahmed b. Yahya el-Kâdî, Ahmed b. Avnullah, Abbâs b. Esbağ, İsmail b. İshâk ve Abdullah b. İsmail'dir.¹⁶⁴ 375/985 senesinde Kurtuba'ya gelen Abdullah b. Muhammed'in 376/986 senesinde Sağru bölgesine gitmesi, İbnü'l-Faradî'nin ondan Kurtuba'da bir sene süresince ilim aldığını göstermektedir.

Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemedânî (ö. 383/993)

İbnü'l-Faradî'nin “seçkin, sika” diye nitelediği Hemedânî, Şezûne ehliendir, hatîb ve edibdir. 304/914 senesinde doğmuştur. İlmîni önce Kurtuba'da almaya başlamış, ardından Meşrik bölgesine yolculuk ederek on yıl bu bölgenin şeyhlerinden ilim elde etmiştir. Bu ilim yolculuğunun ardından tekrar Endülüs'e dönmüştür. İbnü'l-Faradî, “rahaltü ileyhi ve kara'tü aleyhi kesîran” ve “ecâze lî küllü mâ ravâhu” diyerek hocasından tüm rivayet ettiklerini işitip icâzet aldığını ve bu ilim almak için yolculuk ettiğini söyler.¹⁶⁵ İbnü'l-Faradî'nin Hemedânî'den hangi tarihte nerede ders aldığı bilinmese de 382/992 yılından önce Endülüs'te ilim aldığı kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Hemedânî'nin Endülüs'te vefat ettiği 383/994 yılında İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'teki ifadesine göre Meşrik'tedir. Onun 382/992 yılında hem hac ibadeti hem de ilim için Meşrik bölgesine yolculuk ettiği bilinmektedir. Hem Hemedânî'nin Endülüs'te vefat etmesi hem de İbnü'l-Faradî'nin Meşrik bölgesine Hemedânî'nin vefatına yakın gitmesi onun hocası ile Endülüs'te görüştüğü fikrini kuvvetlendirmektedir.

Târîhu ulemâi'l-Endülüs'teki verilere göre Yusuf b. Muhammed Kurtuba'da, Muhammed b. Abdümelik b. Eymen, Kâsım b. Esbağ, Hasan b. Sa'd, Abdullah b. Yunus, Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî, Ebû Ömer b. Şâmme, Muhammed b. Ömer b. Lubâbe; Mısır'da, Abdullah b. Ca'fer b. el-Verd, Muhammed b. Muhammed, Ebû

¹⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

¹⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 206; Zehebî, *Târîh*, VIII, 551.

Amr Osman b. Muhammed es-Semerkindî, Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî, Ahmed b. Süleyman ed-Dehhâk, Ebû Ya'la, Hasan b. Reşîk, Ebû Tayyip el-Cezerî, Bekir b. el-Hasan, İbn Ebü'l-Mevt, Ebû Ali Saîd b. es-Seken, İbnü'l-Müfessir, Ebü'l-Hasan en-Nemerî; Cidde'de, Hüseyin b. Humejd gibi âlimlerden istifade etmiştir.¹⁶⁶

Yusuf b. Muhammed, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin kitaplarına önem vermiştir. Özellikle Taberî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân ve Târîhu'l-mülûk* adlı iki eseri ve *Kitâbü'l-Ulemâi ve'l-muhâdir ve's-sicilât, Kitâbü İhtilâfi'l-ulemâ* gibi üzerine yazılan zeyiller buna örnektir. Yusuf b. Muhammed, Ebû Muhammed el-Ferğânî'den İmam Şâfiî'nin 120 cüzlük *Kitâbü's-Şâfiyyi'l-kebîr*'i işitip yazmıştır. İbnü'l-Faradî'nin bu kitaba ulaşan isnâdı "İbnü'l-Faradî → Yusuf b. Muhammed el-Hemedânî → Ebû Muhammed el-Ferğânî → Ebü'l-Hasan en-Nemerî → Muhammed b. Ramadân → Rebî' b. Süleyman → Şâfiî" şeklindedir. Yine Yusuf b. Muhammed Cüdde'de Hüseyin b. Humejd'den Ka'nebî'nin *Muvatta* rivayetini ve Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl*'ini işitmiştir. Semâ meclislerinde çokça hadis işitmiştir.

İsmail b. İshâk b. İbrahim (ö. 384/994)

İbnü'l-Faradî'nin Kurtuba âlimlerinden olan bir diğer hocası, İsmail b. İshâk b. İbrahim b. Ziyâd b. Esved b. Ziyâd b. Nâfi' b. Muâviye b. Avf b. Sa'sa' b. Bekir b. Hevzân b. Mansûr b. İkrime b. Hafsa b. Kays b. Aylân b. Mudar'dır.¹⁶⁷ Eser ve süneni bilirdi. İsmail b. İshâk'ın aynı zamanda hadis hâfızı, ricâl bilgini olması, muhaddislerden ders alması, naklettikleri hadisleri ezbere bilmesi ve ilim merkezi olan Kurtuba'daki şeyhlerden ilmini tamamlaması onun hadis alanında döneminin önde gelenlerinden olduğu göstermektedir.

İbnü'l-Faradî, İsmail b. İshâk'ın Hâlid b. Saîd'den¹⁶⁸ nakilde bulunduğunu söyler. Zira Hâlid b. Sa'd'ın halife Mustansır'ın emriyle *Kitâb fi ricâli'l-Endülüüs* adlı bir eser kaleme almış ve bu eser, İsmail b. İshâk aracılığıyla İbnü'l-Faradî'ye ulaşmıştır. İbnü'l-Faradî bu kitaptan çokça faydalanmıştır.¹⁶⁹ Hâlid b. Sa'd'ın bu bilgi donanımı İsmail b.

¹⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 206; Zehebî, *Târîh*, VIII, 551.

¹⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

¹⁶⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 155.

¹⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

İshâk aracılığı ile İbnü'l-Faradî'ye ulaşmış, İbnü'l-Faradî ise sonrakilere örnek teşkil edecek olan ricâl eserini yazarken büyük ölçüde bu donanımdan faydalanmıştır. Ayrıca İbnü'l-Faradî kitabının mukaddimesinde Hâlid'in kim olduğunu tanıtırken İsmail b. İshâk hakkında da bilgi vermiş, onun Hâlid b. Sa'd'ın öğrencisi olup rivayetlerini kendisine aktarmada en büyük rolü oynadığını burada da belirtmiştir: “Kitapta Hâlid'den dediğim, Hâlid b. Sa'd'dır. Ondan bilgileri bize Hâfiz İsmail b. İshâk *Târîh*'inde haber verdi.”¹⁷⁰ Vaktinin çoğunu hadis ve tarih yazmaya ayıran İsmail b. İshâk hakkında İbnü'l-Faradî “kâne âlimen bi-ahbâri's-şuyûh” demektedir ve toplam 38 yerde “kitabımızda ondan çokça nakilde bulduk”¹⁷¹ şeklinde atıf yapmaktadır ancak kitabının ismini zikretmemektedir. Yine İbnü'l-Faradî bir yerde “İsmail kitabında onu tanıttı”¹⁷² demektedir. İstice ehlinden olan Zeyd b. Süleyman'ın biyografisinde ise “İsmail bunu *Rical*'inde zikretti”¹⁷³ ifadesinin kullanır. Demek ki İsmail b. İshâk'ın eseri bir ricâl kitabıdır. İbnü'l-Faradî de “semi'tü minhu kesîran”¹⁷⁴ diyerek bu kitabından sıkça yararlanmış. Anlaşılacağı üzere İsmail b. İshâk'ın ricâl ilmine dair *Târîh* olarak adlandırdığı bir eseri mevcuttur. İsmail b. İshâk'ın *Târîh*'inin kaynağı Hâlid b. Sa'd'ın *Kitâb fî ricâli'l-Endülüs* adlı eseridir. İbnü'l-Faradî'nin kaynaklarından ikisi de İsmail b. İshâk'ın ricâl ile ilgili eseri ve Hâlid b. Sa'd'ın *Kitâb fî ricâli'l-Endülüs* adlı eseridir.

İbnü'l-Faradî kitabında toplam 99 yerde hocası İsmail b. İshâk'a atıfta bulunmuştur. Bunların 60'ında “ahberanî, haddesenî, kâle lî” sîyğalarını kullanarak hocası ile birebir görüşüğünü ifade etmekte, 17 tanesinde ise “ahberanâ, haddesenâ, semi'tü” sîyğalarını kullanarak hocası ile ders halkasında görüşüğünü, 21 yerde “zekera İsmail” lafzı ile de hocasının kitabından yararlandığını ifade etmektedir.¹⁷⁵ Bu da göstermektedir ki İbnü'l-Faradî bu hocası ile uzun süre birlikte bulunmuş ve hocasının ilminden kitabına 99

¹⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 9.

¹⁷¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82

¹⁷² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

¹⁷³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 330.

¹⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

¹⁷⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 25, 48, 52, 53, 58, 59, 82, 95, 101, 111, 125, 127, 136, 141, 156, 169, 170, 185, 196, 198, 230, 231, 232, 234, 244, 256, 264, 266, 267, 270, 271, 294, 300, 314, 320, 328, 330, 345, 348, 352, 357, 363, 371, 376, 377, 382, 383, 389, 398, 415; II, 4, 7, 8, 9, 13, 15, 29, 34, 49, 57, 59, 68, 69, 74, 75, 76, 120, 122, 125, 136, 137, 146, 149, 151, 152, 153, 156, 159, 166, 167, 171, 173, 175, 202, 205, 206, 209, 211.

yerde atıf yapacak kadar faydalanmıştır. Kaynaklar bize bu birlikteliğin tarihini net olarak söylemese de İbnü'l-Faradî'nin bu hocası sebebiyle uzun süre Kurtuba'da kaldığı ve hocasının ders halkasına katıldığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin 21 yerde “zekera” lafzını kullanarak hocasına yaptığı atıf, hocasının kitabını dinlediği icâzetini aldığı ve bu kitabından yararlandığını göstermektedir. Muhtemelen bu kitap sıkça yararlandığını ifade ettiği hocasının ricâlle ilgili kitabıdır.

Tarîhu ulemâi'l-Endülüs'e göre İsmail b. İshâk, Kâsım b. Esbağ, Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî, Ahmed b. Ubâde, Ahmed b. Duheym, İbn Ebû Düleym, Muhammed b. Muâviye el-Kureşî, Ahmed b. Mutarrıf, Ahmed b. Saîd, Hâlid b. Sa'd gibi isimlerden istifade etmiştir.¹⁷⁶

Yahya b. Mâlik b. Âiz b. Keysân (ö. 385/995)

Ebû Zekeriyâ Yahya b. Mâlik için Zehebî, “hâfızu'l-kebîr” der.¹⁷⁷ 350/960 senesinden önce Meşrik'e yolculuk etmiş, Bağdat, Basra ve daha birçok yerde ilim almıştır. Kurtuba camiinde dersler vermiştir.¹⁷⁸ Ebû Muhammed Hasan b. Reşîk, Yahya b. Ali el-Hadramî, Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî gibi isimlere Endülüs ve Meşrik'te dersler vermiştir. Bağdat'ta ise, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım onun talebeleri arasındadır.¹⁷⁹ Bunlardan başka oğlu Ahmed b. Yahya b. Mâlik b. Âiz de babasının ilminden faydalanarak onun yazılı nüshalarının ve ilminin sonraki nesle ulaşmasını sağlamıştır.¹⁸⁰

İbnü'l-Faradî kitabında hocası Yahya b. Mâlik'e atıf yapar ve Turtuşa ehlinden olan bu hocası hakkında, daha önce kimsenin getirmediği haber ve hikayeleri dinlediğini söyler. İbnü'l-Faradî Yahya b. Mâlik'ten tespit edildiği kadarıyla 20 konuda istifade etmiştir. Bu bilgilerin kimini ders halkası esnasında almış ve bunu “kâle lena, ahberanâ” diyerek belirtmiş kimini de birebir görüştüğünü ifade etmiş ve “kâle lî, ahberanî” diyerek ifade

¹⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

¹⁷⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 140.

¹⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 191.

¹⁷⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 136; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 507.

¹⁸⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 20.

etmiştir.¹⁸¹ İbnü'l-Faradî, Yahya b. Mâlik'in Bağdat'ta 700 kûsür kişiden ders aldığını, bu sayede büyük bir ilme sahip olduğunu ve bu şekilde ondan önce ilim için Meşrik'e gidip de ilim toplayan kimse olmadığını ifade ederek ilminin derinliğini ifade etmektedir.¹⁸² Yahya b. Mâlik Meşrik'te yaklaşık 22 yıl kalmıştır. Bu süreç içerisinde Meşrik'te muhaddislerin hayatını anlatan bir tabakât eseri yazmıştır. İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgilere göre Meşrik'te pek çok kimse bu kitabı dinleyip yazmıştır.¹⁸³ Ardından Yahya b. Mâlik, 369/979 senesinde Endülüs'e gelmiş ve öğrencilere, hükümdarların çocuklarına ve ileri yaştaki kimselerden oluşan bir gruba ders vermiştir. O her Cuma Kurtuba Camii'nde insanlara ders vermiş, İbnü'l-Faradî de bu derslere katılmıştır. İbnü'l-Faradî onun kitabının güzel, kaleminin de kuvvetli olduğunu söyleyerek hocasının güvenilirliğine dikkat çekmektedir.¹⁸⁴

İbnü'l-Faradî hocasından Ebû Bekir b. el-Enbârî'nin *Kitâbü's-Şerh ve Garîbü'l-hadîs* isimli iki eserini nakletmiştir. İbnü'l-Faradî'nin naklinde rol oynadığı kitapların isnâdı "İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd Muhammed b. el-Faradî → Ebû Zekeriyâ Yahya b. Mâlik el-Âizî → Ebû Talha Temmâm b. Muhammed el-Ezdî → Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî"¹⁸⁵ şeklindedir. İbnü'l-Faradî'nin bu eserleri hangi yolla aldığı bilinmemektedir. Ancak hocasından hadis ilmine dair eser naklettiği, bu ilimde hocasından yararlandığı görülmektedir. Yine İbnü'l-Faradî, hocasından Abdülmelik b. Garîb el-Asmaî'nin *Kitâbü'l-Emsâl* adlı eserini nakletmiştir. Naklinde rol oynadığı bu kitabın isnâdı "İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → İbn Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî → Ebû Zekeriyâ Yahya b. Mâlik el-Âizî → Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan → Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd → Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî → Abdülmelik b. Garîb el-Asmaî"¹⁸⁶ şeklindedir.

¹⁸¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 38, 123, 146, 150, 191, 230, 244, 250, 267, 302, 355, 368, 374, 376, 381, 382, 400; II, 44, 55, 138.

¹⁸² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 191.

¹⁸³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 191.

¹⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 192.

¹⁸⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

¹⁸⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 304.

*Tarîhu ulemâi 'l-Endülüs'*ten hareketle Yahya b. Mâlik'in hocaları şunlardır: Turtûşa'da, Ahmed b. Saîd b. Meysere; Veşga'da, Abdullah b. Muhammed es-Sindî, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Osman b. Abdurrahman, Abdullah b. Yunus el-Murâdî,¹⁸⁷ Muhammed b. el-Kâsım, Ahmed b. Ziyâd, Hasan b. Sa'd, Kâsım b. Esbağ, Muhammed b. Yahya, Ubeydullah b. İdrîs ve daha birçokları; Mısır'da, İbn Verd el-Bağdâdî, Ahmed b. el-Hasan er-Râzî, Ebû Kuteybe Müslim b. el-Fazl el-Bağdâdî, Muhammed b. Ca'fer b. Derrân Ğunder, Bekir b. el-Hasan er-Râzî, Ebû Bekir b. Ebü'l-Mevt ve birçokları. Yahya b. Mâlik'in bunların dışında Bağdat'ta, Basra'da ve Ezher'de birçok hocası olmuştur.¹⁸⁸ Talabeleri ise şunlardır: Ahmed b. Muhammed b. Afif el-Emevî,¹⁸⁹ Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. Nasr el-Ezdî,¹⁹⁰ Abdülazîz b. Ahmed,¹⁹¹ Yunus b. Abdullah b. Muhammed.¹⁹² Bunların dışında Humeydî, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Zekeriyya el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Da'lec, Ahmed b. Da'lec, Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ziyâd el-Kattân, Abdülvâhid b. Ahmed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, Ebû Ca'fer Müslim b. 'Ubeyd b. Tâhir, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah er-Remlî, Basra İmamı Ebû Talha.¹⁹³

Zekeriyyâ b. Bekir b. Ahmed b. el-Ğassânî (ö. 393/1003)

Cezair'in ticaret ehlinde olan ancak muhaddis kimliği ile de tanınan Ebû Ca'fer Zekeriyya b. Bekir 310/920 senesinde doğmuştur. Endülüs'e babası ve kardeşi ile birlikte 326/936 senesinde 16 yaşında iken gelmiştir. Ölünceye kadar Kurtuba'da yaşamıştır.¹⁹⁴ İbnü'l-Faradî'nin hocası olarak onu ön plana çıkaran özellik, Zekeriyya b. Bekir'in Buhârî'nin bir kitabını ve bir rivayetini nakletmiş olması ve İbnü'l-Faradî'nin de bunu "semi'nâ minhu kesîran" diyerek bir ilim meclisinde işitmiş olmasıdır. Hatta İbnü'l-Faradî

¹⁸⁷ Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) arkadaşıdır (bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 136).

¹⁸⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 191-2.

¹⁸⁹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 12.

¹⁹⁰ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 78.

¹⁹¹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 117.

¹⁹² İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 223.

¹⁹³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 136.

¹⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 287.

“ecâze lenâ cemî‘a mâ ravâhu” diyerek hocasının naklettiği tüm bilgilerin icâzetini de aldığını ve “ve ketebnâ anhu ğayra vâhidin” diyerek ondan çok şey yazdığını eklemiştir.¹⁹⁵ Bu durum İbnü’l-Faradî’nin hocası Ğassânî’nin semâ yoluyla ders verdiği bir meclisinin varlığını gösterir. Bahsi geçen eser büyük ihtimalle Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’idir.

Târîhu ulemâi’l-Endülüüs’e göre Zekeriyya b. Bekir, Kurtuba’da, Muhammed b. Abdümelik el-Müdevvene ve Kâsım b. Esbağ ile görüşmüş ardından Meşrik bölgesine rihle yapmış, Mısır’da Ebû Muhammed b. Verd, Ebû Kuteybe Müslim b. Fadl, Ya‘kûb b. el-Mübarek, İbn Elvân, Ebû Muhammed Hasan b. Reşîk, İbn Ebü’l-Mevt, Ebü’t-Tayyib Ahmed b. Hüseyin’den istifade etmiştir.¹⁹⁶

Muhammed b. Yahya b. Zekeriyya b. Yahya et-Temîmî (ö. 394/1004)

İbnü’l-Faradî’nin Kurtuba ehlinden hocası olan Muhammed b. Yahya, Endülüüs’ün farklı şehirlerinde 23 yıl kadılık görevinde bulunmuştur. İbnü’l-Faradî hocasını “şeyh, vakûr, hâlim, mütevazî” gibi ifadelerle anmış ve onun dindar biri olduğuna işaret etmiştir.

Muhammed b. Yahya, Buhârî’nin kitabını Ebû Ali b. es-Seken’den rivayet etmiştir. İbnü’l-Faradî de bu kitabı ona okumuş ve icâzetini almıştır. İbnü’l-Faradî semâ esnasında birçok şeyhin de bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷ Muhtemelen bu eser Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’idir. Çünkü hadis alanında meşhur olan Ali b. es-Seken, Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’ini Horasan’da iken Firebrî’den okuma imkanı bulmuş, Mısır’da ilk defa onun tarafından tanınıp yayılmasını sağlamıştır. Muhtemelen Muhammed b. Yahya da bu eseri Mısır’da iken hocasından dinleyip İbnü’l-Faradî’ye nakletmiştir.¹⁹⁸ İbnü’l-Faradî’nin kıraat metodu ile icâzetini aldığı ilim meclisi, en önemli hadis kaynaklarından biri olan Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh*’i, hicrî IV. asırda hadis usul ve yöntemlerine uygun olarak Endülüüs’te nakledildiğini göstermektedir. Hadis tarihinde nakil dönemi olarak adlandırılan bu dönemde kitap nakli, semâ ve kıraat meclislerinde semâ ve kıraat yöntemleri ile nakledilmiş ve icâzet alınmıştır. İcazet hadis kitaplarının teşekkül devrinden sonra öğretme

¹⁹⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 287.

¹⁹⁶ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 287.

¹⁹⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 108; Zehebî, Ebû Ali İbnü’s-Seken’in rivayet ettiği kitabın *Sahîhu’l-Buhârî* olduğunu söyler (*Târîhu’l-İslâm*, VIII, 55).

¹⁹⁸ Polat, ‘İbnü’s-Seken’, *DİA*, XXI, 202-3

hakkını veren bir nevi diplomadır.¹⁹⁹ İbnü'l-Faradî de naklinde aracılık ettiği her kitap için icâzet aldığını söyler. Hadis tahammül yollarından olan icâzet ile elde edilen nakillerin caizliği konusu ihtilâfıdır. Çünkü az önce de söylediğimiz gibi icâzet semâ ve kıraat metodu olmaksızın talebenin hocasından bir hadisi veya eserini nakletme izni olduğu için bu durum âlimler arasında tartışmalara sebep olmuştur. İbnü'l-Faradî ise hocasına bu eseri okuduğunu ardından icâzerini elde ettiğini söylemiştir. Muhtemelen İbnü'l-Faradî bu tartışmaların önüne geçmek için nakil hakkını elde ettiği kitabı semâ ve kıraat meclisinde dinlediğini ve kıraat yöntemi ile hocasına okuduğunu ardından icâzetini aldığını ifade edip üzerindeki şüpheleri kaldırmıştır. İbnü'l-Faradî neredeyse tüm kitapları için bu şekilde açıklamalarda bulunup rivayet hakkını elde ettiği nakillerin rivayet hakkını itiraz bulunulamayacak şekilde elde ettiğinin haberini vermiştir.

Tarîhu ulemâi'l-Endülüis'ten hareketle Muhammed b. Yahya'nın hocaları şunlardır: Kurtuba'da, Ahmed b. Hâlid, Kâsım b. Esbağ, Muhammed b. İsa b. Rifâa, Ahmed b. Duheym b. Halîl. 341/951 senesinde Meşrik'e yolculuk etti. Mekke'de, Ebû İshak; Kulzüm'de, Abdullah b. Muhammed b. Yusuf; Mısır'da, Ahmed b. Câmî' es-Sükkerî, Bekir b. Alâ el-Kuşeyrî, Hamza b. Muhammedb. Ali el-Kinânî, Abdullah b. Ca'fer b. el-Verd, Ebû Ahmed el-Müfessir, Ahmed b. Dahhâk el-Hilâlî, Ebü'l-Hafs Ömer b. Ahmed el-Attâr, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hâşim es-Sâiğ, Ebü't-Tayyib Kâsım b. Abdullah b. Muhammed, Bükeyr b. Haddâd, Ebû Amr Osman b. Muhammed es-Semerkindî, Ebû Ali b. es-Seken, Ebû Bekir b. Hurûf, Muhammed b. Muhammed el-Hayyâş, Ali b. Hemdân en-Nemerî, İsmail b. Ya'kûb, İbn Ebü'l-Mevt, Ebû Bekir el-Müfid el-Bağdâdî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasan er-Râzî, Hasan b. Reşîk, Muhammed b. Ca'fer Ğunder, Abdülkerîm b. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî.²⁰⁰ Abdülkerîm b. Ahmed'den *Kitâbü'l-Müctebâ*'yı yazmıştır. Daha sonra Şam'a gitmiş orada; Ebü'l-Kâsım İbrahim b. Ahmed b. Abdullah, Ebû Muhammed İsmail b. Muhammed b. Mahfûz'dan ders almıştır.²⁰¹

¹⁹⁹ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 152-154

²⁰⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 109.

²⁰¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 110.

b. İbnü'l-Faradî'nin Diğer Hocaları

İbnü'l-Faradî Endülüs ve Mağrib'in çeşitli bölgelerine giderek pek çok hoca ile görüşmüş, onların ilim meclislerine katılmış, varsa eserlerinin icâzetini almıştır. Onun birebir görüşerek kendilerinden ilim tahsil ettiği, varsa kitabının naklinde rol oynadığı hocaları şunlardır: Muhammed b. Ömer b. Sa'dûn el-Meâfirî (ö. 386/996),²⁰² Abdullah b. Muhammed b. Osman (ö. 364/974),²⁰³ Mesleme b. el-Kâsım b. İbrahim (ö. 353/963),²⁰⁴ Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz (ö. 369/979),²⁰⁵ Muhammed b. Amr b. Saîd b. Aşûn el-Ezdî (ö. 370/980),²⁰⁶ Muhammed b. Ahmed b. Misver b. Ömer (ö. 370/970),²⁰⁷ Abdullah b. Muhammed b. Nasr ez-Zâhid (ö. 371/971),²⁰⁸ Mes'ûd b. Hayrân (ö. 371/981),²⁰⁹ Hüseyin b. Muhammed b. Kâbil (ö. 372/982),²¹⁰ Muhammed b. Ağleb (ö. 372/982),²¹¹ Hattâb b. Mesleme b. Muhammed el-İbâdî (ö. 372/982),²¹² Ahmed b. Abdullah b. Amr el-Kaysî el-Bezzâz (ö. 372/998),²¹³ Muhammed b. Rifâ'a b. Mahbûb el-Mükettib (ö. 372/982),²¹⁴ Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym (ö. 372/982),²¹⁵ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 373/983),²¹⁶ Abdullah b. Temmâm el-Kindî (ö. 373/973),²¹⁷ Halef b. Muhammed b. Halef el-Hevlâî (ö. 374/983),²¹⁸ Muhammed b. Vâzi' ed-Darîr (ö.

²⁰² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 101.

²⁰³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 379.

²⁰⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 100.

²⁰⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 35

²⁰⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 83.

²⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 82.

²⁰⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 276.

²⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 131.

²¹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 134.

²¹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 86.

²¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 108.

²¹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 64.

²¹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 87.

²¹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 85; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 13; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 47.

²¹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 65.

²¹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 278.

²¹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 162.

374/984),²¹⁹ Muhammed b. Muhammed b. Hişâm (ö. 374/984),²²⁰ Muhammed b. Feth b. Nasr (ö. 374/974),²²¹ Ebû Muhammed Habeşe b. Hasan el-Yahsubî (ö. 374/984),²²² Harun b. Benc b. Osman (ö. 374/974),²²³ Muhammed b. Abdullah el-Attâr (ö. 375/985),²²⁴ Ali b. Şeybân ed-Dekkâk (ö. 375/98),²²⁵ Muhammed b. Osman b. Saîd b. Meğâmis eş-Şâir (ö. 376/986),²²⁶ Reşîd b. Feth el-Deccâc (ö. 376/976),²²⁷ Temmâm b. Abdullah b. Temmâm el-Meâfirî (ö. 377/987),²²⁸ Süleyman b. Eyyûb b. Eslem b. Abdülazîz el-Kûtî (ö. 377/987),²²⁹ Ali b. Muhammed (ö. 377/987),²³⁰ Ahmed b. Avnullah b. Hudeyr (ö. 378/988),²³¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Mes'ûd el-Bîrî (ö. 378/988),²³² Ahmed b. Abdullah b. Hâlid el-Cüzâmî (ö. 378/988),²³³ Ubeydullah b. el-Velîd b. Muhammed el-Muaytî (ö. 378/988),²³⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mesûd (ö. 378/977),²³⁵ Ahmed b. Ubâde b. Abdülazîz el-Murâdî (ö. 378/988),²³⁶ Abbâs b. Amr el-Kinânî (ö. 379/989),²³⁷ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî (ö. 379/989),²³⁸ Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Meâfirî (ö. 379/979),²³⁹ İbrahim b. Ahmed b. Feth (ö. 379/979),²⁴⁰ Abbâs b. Amr b. Harun el-

²¹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 88.

²²⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 88.

²²¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 88.

²²² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 201.

²²³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 167.

²²⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 89.

²²⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 96.

²²⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 89.

²²⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 174.

²²⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 116.

²²⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 222; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 80; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 299.

²³⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 362.

²³¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 67.

²³² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 147.

²³³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 69.

²³⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 394.

²³⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 91.

²³⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 68.

²³⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 343.

²³⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 246-247.

²³⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 92.

Kinânî el-Verrak (ö. 379/979),²⁴¹ Osman b. Sa'd el-Bezzâz (ö.379/989),²⁴² Abdullah b. İsmail (ö. 380/990),²⁴³ Ubeydullah b. Muhammed b. Abdullah (ö. 380/990),²⁴⁴ Tavd b. Kâsım b. Ebü'l-Feth (ö. 380/990)²⁴⁵ Attâb b. Harun b. Attâb b. Bişr el-Ğâfîkî (ö. 381/991),²⁴⁶ Muhammed b. Mûsa el-Müeddib (ö. 381/991),²⁴⁷ Eyyûb b. el-Hüseyn (ö. 382-3/992-3),²⁴⁸ Ebû Eyyûb Süleyman b. Yusuf b. Hasan b. et-Tavîl (ö. 383/993),²⁴⁹ Ahmed b. Abdullah el-Lahmî (ö. 383/993),²⁵⁰ Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm el-Kurtubî (ö. 383/993),²⁵¹ Ali b. Ömer b. Hafs el-Havlânî (ö. 384/994),²⁵² Muhammed b. Sa'd b. el-Bekrî el-Hatîb (ö. 384/994),²⁵³ Abdurrahman b. Hişâm b. Cevher (ö. 384/994),²⁵⁴ Hâşim b. Yahya (ö. 385/995),²⁵⁵ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem (ö. 385/995),²⁵⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Mühendis (ö. 385/995),²⁵⁷ Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Düheym el-Halebî (ö. 386/996),²⁵⁸ Abbâs b. Esbâğ el-Hemedânî (ö. 386/996),²⁵⁹ Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Zeyd (ö. 386/996),²⁶⁰ Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd (ö. 386/996),²⁶¹ Abdüsselâm b. Semh b. Nâbil b.

²⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 28

²⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 343

²⁴² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 351

²⁴³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 283

²⁴⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 295

²⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 246.

²⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 344.

²⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 97

²⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 104.

²⁴⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 299.

²⁵⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 69

²⁵¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 180.

²⁵² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 359.

²⁵³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103.

²⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 81.

²⁵⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 169.

²⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93.

²⁵⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167.

²⁵⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 366.

²⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 342.

²⁶⁰ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 152.

Abdullah (ö. 387/997),²⁶² Kâsım b. Hemdâd b. Zünûn el-Atekî (ö. 387/997),²⁶³ Saîd b. Yemen b. Muhammed (ö. 388/998),²⁶⁴ Ahmed b. Abdullah b. Abdülbasîr el-Cüzâmî (ö. 388/998),²⁶⁵ Esbağ b. Abdullah b. Meserre (ö. 388/998),²⁶⁶ Kâsım b. Muhammed b. el-Kâsım el-Beyânî (ö. 388/998),²⁶⁷ Ebû Muhammed Hasan b. İsmail ed-Darrâb (ö. 388/998),²⁶⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Makkarî (ö. 388/998),²⁶⁹ Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ahmed es-Saydalânî el-Mekkî (ö. 388/998),²⁷⁰ Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Irâk (ö. 388/998),²⁷¹ Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 388/998),²⁷² Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Kilâî (ö. 389/998),²⁷³ Yahya b. Hüzeyl b. Abdülmelik et-Temîmî (ö. 389/998),²⁷⁴ Yahya b. Muahammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 389/998),²⁷⁵ Ferec b. Ayšûn b. İshâk b. Ayšûn (ö. 389/998),²⁷⁶ Ali b. Muâz b. Sem'ân b. Musa (ö. 389/998),²⁷⁷ Muhammed b. Abdullah b. Zünnûn (ö. 390/999),²⁷⁸ Abdûs b. Muhammed b. Abdûs (ö. 390/999),²⁷⁹ Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min et-Tücîbî (ö. 390/999),²⁸⁰ Bedr Mevlâ Rîdan es-Saklebî es-Seydalânî (ö. 390/999),²⁸¹ İsâ b. Saîd b. Sa'dân el-Kelbî (ö.

²⁶¹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 242.

²⁶² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 332.

²⁶³ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 449; ez-Zehebî, *Tarih*, VIII, 619;

²⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 207.

²⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 70.

²⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 97.

²⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 411.

²⁶⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 335.

²⁶⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 178.

²⁷⁰ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 335; İbn Hazm, *el-Muhalla*, V, 391

²⁷¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29.

²⁷² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29.

²⁷³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 352.

²⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 193.

²⁷⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 193

²⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 392.

²⁷⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 360.

²⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 106.

²⁷⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 383.

²⁸⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 288

²⁸¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 113

390/999),²⁸² Ahmed b. el-Hüseyin b. Muhammed et-Temîmî (ö.390/999),²⁸³ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 391/1000),²⁸⁴ Saîd b. Ahmed b. Muhammed (ö. 391/1000),²⁸⁵ Ubeyd b. Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 392/1001),²⁸⁶ Muhammed b. Sa‘dûn (ö. 392/1001),²⁸⁷ Halef b. Ahmed (ö. 393/1002),²⁸⁸ Halef b. Kâsım b. Sehl el-Ezdî (ö. 393/1003),²⁸⁹ Yusuf b. Muhammed b. Ömer (ö. 393/1001),²⁹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 394/1004),²⁹¹ Ebü'l-Feth b. Şeybahtî (ö. 394/1004),²⁹² Ebü'l-Feth İbrahim b. Ali (ö. 394/1004),²⁹³ Abdülmelik b. Muhammed b. Abdülmelik,²⁹⁴ Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî (ö. 394/1003),²⁹⁵ Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî (ö. 395/1005),²⁹⁶ Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Kâtib el-Makkarî (ö. 399/1000),²⁹⁷ Ebû Ca‘fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvudî (ö. 402/1012),²⁹⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisî (ö. 403/1013),²⁹⁹ Hubâb b. Ubâde el-Faradî (ö. 403/1012),³⁰⁰ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed es-Sekatî el-Bağdâdî (ö. 406/1016),³⁰¹ Abdülganî b. Muhammed el-Ezdî el-Hâfız (ö. 409/1019),³⁰² Ahmed b. Abdullah b. İmrân b. Selâm b.

²⁸² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 380

²⁸³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 76

²⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 72

²⁸⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 208

²⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 384

²⁸⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 107.

²⁸⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 164

²⁸⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 81; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 336.

²⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 207.

²⁹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 109.

²⁹² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 366

²⁹³ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167

²⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 318

²⁹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 110

²⁹⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 240.

²⁹⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 185.

²⁹⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 242.

²⁹⁹ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 152.

³⁰⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 296.

³⁰¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29.

³⁰² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 354.

Ca'fer el-Meâfurî (ö. 410/1020),³⁰³ Abdülazîz b. Ca'fer b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 413/1023),³⁰⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Cehdem el-Mekkî (ö. 414/1024),³⁰⁵ Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Yunus el-Ensârî,³⁰⁶ Ebû Tâlib Abdülmün'im b. Ubeydullah b. Ğaylûn el-Makkarî,³⁰⁷ Abdülazîz b. A'yen eş-Şâhid,³⁰⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Ömer ez-Zeccâc el-Kâdî,³⁰⁹ Abdullah b. Muhammedb. Yusuf er-Râzî,³¹⁰ Muhammed b. Muâviye el-Kureşî,³¹¹ Ahmed b. Sâbit et-Tuğlebî,³¹² Ebû İsa Yahya b. Abdullah,³¹³ Muhammed b. Yahya el-Harrâz,³¹⁴ Ca'fer b. Ahmed b. Abdülmelik b. Mervan el-Lugavî,³¹⁵ Abdülazîz b. Hüseyin b. Süleyman b. Heysem b. Habîb ez-Zücâc,³¹⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Dahmûn,³¹⁷ Ca'fer b. İsmail b. Kâsım b. 'Ayzûn el-Bağdâdî,³¹⁸ Ebû Bekir el-Hatîbî.³¹⁹

2. Talebeleri

İbnü'l-Faradî'nin hocalarına nazaran gerek kendi kitabının gerekse sonraki süreçte yazılan zeyiller incelenip satır aralarına bakılığında onun öğrencilerinden pek söz edilmediği göze çapmaktadır. Bu kadar ilmî birikime sahip olan bir âlimin ilminin öğrencileri tarafından taşınmaması düşünülemez. Ancak onun tespit edilen 130 hocasının sadece 10 kadarını zikreden ricâl kitaplarının, iki ya da üç talebe ismi vermesi gayet

³⁰³ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 477.

³⁰⁴ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 356; Zehebî, *Târîh*, IX, 221.

³⁰⁵ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167.

³⁰⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 469.

³⁰⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 100.

³⁰⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 20.

³⁰⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 335.

³¹⁰ İbn Abdülber, *Câmi'*, I, 200.

³¹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 72.

³¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 72.

³¹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 358.

³¹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 358.

³¹⁵ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 127.

³¹⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 356.

³¹⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 242.

³¹⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 242.

³¹⁹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 167.

tabiidir. İbnü'l-Faradî'nin sonraki nesillere etkisini ve kitabının naklinde rol oynayan şahısların tespiti İbnü'l-Faradî'nin ilmî kişiliğini daha da gözler önüne sereceği için onun talebelerinin tesbiti önem arz etmektedir. İbnü'l-Faradî'nin talebelerinin tespiti için *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'ü, üzerine yazılan zeyillerin taranması ve kitaplarının isnâdları yol gösterici olacaktır.

Yapılan araştırmada doyurucu bir isim listesine ulaşılamasa da, İbnü'l-Faradî'nin şu 20 öğrencisi tespit edilmiştir: Ebû Muhammed Ali b. Ahmed,³²⁰ İbnü'l-Faradî'nin oğlu Ebû Bekir Mus'ab b. Abdullah b. Muhammed b. Yusuf,³²¹ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî,³²² Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Yusuf b. Nasr,³²³ Abdülazîz b. Ahmed el-Yahsubî,³²⁴ Ömer b. Ubeydullah b. Yusuf b. Abdullah b. Yahya,³²⁵ Ebû Yusuf b. Süleyman el-Ezdî,³²⁶ Kâsım b. Muhammed b. Süleyman b. Hilâl el-Kaysî,³²⁷ Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. Osman b. Saîd b. Abdullah el-Havlânî,³²⁸ Hişâm b. Muhammed b. Hişâm b. Muhammed b. Osman b. Nasr b. Abdullah b. Humeyd b. Seleme el-Kaysî,³²⁹ Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Mühellebî,³³⁰ Abdurrahman b. Yusuf b. Nasr er-Rıfael-Kurtubî,³³¹ Ebü'l-Esbağ Abdülazîz b. Ahmed el-Ahfeş,³³² Abdullah b. Şuayb b. Ebû Şuayb el-Eşûnî,³³³ Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik b. Battâl,³³⁴

³²⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 183.

³²¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 471.

³²² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255, 368; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 489; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 640.

³²³ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 307.

³²⁴ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 350.

³²⁵ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 379.

³²⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 394.

³²⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 448

³²⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, VI, 128; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 507.

³²⁹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 613.

³³⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 369-73.

³³¹ Yezîdî, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*, I, 127.

³³² İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 248.

³³³ İbnü'l-Faradî, a.g.e., I, 232.

³³⁴ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 280.

Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Übey b. Muhammed b. Ömer el-Ezdî,³³⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. İshâk b. Mühelleb b. Ca'fer,³³⁶ Ebû Bekir b. Ebyat el-Emevî,³³⁷ Ebû Velîd b. el-Mushafî,³³⁸ Ebü'l-Velîd Yunus b. Abdullah b. Muğîs b. Muhammed b. Abdullah,³³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 387/997)

İbnü'l-Faradî ile çokça vakit geçirmiş, onun eserinin üzerine çalışma yapmış, sonraki âlimlerin de "İbnü'l-Faradî'nin has talebesi" olarak nitelendirdiği İbn Hayyân (ö. 469/1076), İbn Hazm (ö. 456/1064), Mus'ab b. el-Faradî ve İbn Abdülber (ö. 463/1070) İbnü'l-Faradî'nin ilminin aktarımında önemli rol oynamışlardır. Bu talebelerin İbnü'l-Faradî ile ortak noktalarını açığa çıkarmak faydalı olacaktır.

İbn Hayyân (ö. 469/1079)

Kurtubalı olan Ebû Mervan Hayyân b. Halef b. el-Hüseyin b. Hayyân Muhammed b. Hayyân b. Vehb b. Hayyân 377/987 senesinde Kurtuba'da Endülüs Emevî halifeliğinin siyasî gücünün zirvede olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. İspanyol asıllı Müslüman bir aileye mensuptur. Gençliğini, Endülüs Emevî halifeliğinin siyasî gücünün zirvede olduğu dönemde geçirmiş, Mülûkü't-tavâif devrine şahitlik etmiş, 469/1079 yılında vefat etmiştir.³⁴⁰

İbn Hayyân Endülüs'ün ilim merkezi olan Kurtuba'da birçok alanda öğrenim görmüştür. İbn Hubâb en-Nahvî olarak bilinen Ebû Ömer Ahmed b. Abdülazîz, Saîd b. Hüseyin b. İsa el-Bağdâdî, Ömer b. el-Hasan b. Muhammed b. Nâbil el-Emevî el-Kurtubî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Ebü'l-Yezîd gibi ünlü hocalardan ders almıştır. Öğrencileri arasında ise oğlu Ömer b. Hayyân ile Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî el-Ceyyânî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî başta olmak üzere meşhur Mâlikî fakihi Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin oğlu Ahmed b. Süleyman b. Halef el-Bâcî, Mâlik b. Abdullah el-

³³⁵ Yezîdî, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*, I, 132.

³³⁶ Yezîdî, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*, I, 135.

³³⁷ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 345.

³³⁸ Yezîdî, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*, I, 139.

³³⁹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 363.

³⁴⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 72; Özdemir, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 37-38; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 372; Zirikî, *A'lâm*, II, 289

Utbî es-Sehlî, Abdullah b. Muhammed et-Tücîbî, Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb, Ebü'l-Velîd Ahmed b. Abdullah b. Tarîf b. Sa'd yer almaktadır.³⁴¹

Edebiyata ilgi duyan ve yüksek seviyede yetenek sahibi olan İbn Hayyân'ın asıl ön plana çıktığı saha tarih olmuştur. Onun çeşitli ilim dallarında ellinin üzerinde eser yazdığı kaydedilmektedir. Başlıca eserleri; *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs*, *el-Mübîn fî târihi Endelüs*, *el-Metîn*, *Ahbârü'd-devleti'l-Âmiriyye*'dir.³⁴²

İbn Hayyân'ın öğrencisi İbn Hayr, Ebû Ali b. es-Seken'in *Musannef*³⁴³ adlı eserinin isnâdının "Ebû Ali el-Ğassânî → Şeyh Ebû Mervan b. İbn Hayyân → Ebû Velîd İbnü'l-Faradî" şeklinde olduğunu söyler. Birçok kitabın naklinde rol oynayan İbnü'l-Faradî'nin Ebû Ali b. es-Seken'in *Musannef* adlı eserinin naklinde de rol oynadığı, aynı zamanda İbn Hayyân'ın da onun öğrencisi olup bu kitabı sonraki nesillere aktardığı görülmektedir. İbn Hayyân bu eseri, İbnü'l-Faradî'den semâ metodu ile almıştır.³⁴⁴

İbn Hayyân'ın *Muktebes*'inin bir kısmını neşreden Mahmûd Ali Mekkî, girişte İbn Hayyân'ın İbnü'l-Faradî'nin öğrencisi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İbn Hayyân *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs* adlı eserinin birçok yerinde "Bunlar İbnü'l-Faradî'nin kitabında geçen bilgilerdir",³⁴⁵ "Kadı Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî dedi ki",³⁴⁶ "Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî'nin kitabından",³⁴⁷ "Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî'nin kendi hattından okudum",³⁴⁸ "Abdullah b. Yusuf dedi ki"³⁴⁹ diyerek 12 yerde hocasına atıf yapmıştır.

³⁴¹ Özdemir, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 37-38; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 372

³⁴² Zehebî, *Siyer*, XVIII, 372; Ziriklî, *A'lâm*, II, 289

³⁴³ İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Ali b. es-Seken'in *el-Musannef*'de önemli gördüğü dört hadis kitabı olan Buhârî, Müslim, Nesâî ve Ebû Dâvûd'un kitaplarını cem ettiğini ifade eder (*Fehrese*, s. 104). İbn Hayr eserin üç farklı tarikini de vermektedir.

³⁴⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 104.

³⁴⁵ İbn Hayyân, *Muktebes*, I, 216, 218.

³⁴⁶ İbn Hayyân, *Muktebes*, I, 184, 192, 217, 220.

³⁴⁷ İbn Hayyân, *Muktebes*, I, 190, 212, 213, 214.

³⁴⁸ İbn Hayyân, *Muktebes*, I, 172.

³⁴⁹ İbn Hayyân, *Muktebes*, I, 199.

İbn Hazm (ö. 456/1064)

Kaynaklarda hâfız, hadis ilimleri ve fikhü'l-hadîs âlimi gibi vasıflarla anılan Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dân b. Süfyân b. Yezîd b. Ebû Süfyân b. Harb b. Ümeyye el-Endelüsî el-Kurtubî, mensubu olduğu mezhep itibari ile de "Zâhirî" nisbesiyle de bilinir. Saîd el-Endelüsî'ye yazdığı bir mektuba göre Kurtuba'nın doğu kesimindeki Rabaz-ı Mînyetü'l-Muğîre'de 384 yılı Ramazanının son gününde (7 Kâsım 994) doğdu.³⁵⁰ Fars kökenli olduğu söylenmektedir. Zehebî'ye göre dedelerinden Halef b. Ma'dân Endülüs'e ilk gelenler kişidir.³⁵¹ Endülüs'ün sayılı zengin ve ileri gelenlerinden olan İbn Hazm babasının devlet ricâlinden olması nedeni ile kültürlü bir çevrede rahat bir yaşam sürmüştür. Ancak Abdülmelik el-Muzaffer'in ölümü ile başlayan taht kavgaları ve peşinden Mülûkü't-tavâif'in ortaya çıkması ile hayatında sıkıntılı bir süreç başlamıştır. Berberîlerin hakimiyeti ile de 20 yaşında iken Kurtuba'dan Meriye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. İbn Hazm 30 Şaban 456/1064 senesinde 72 yaşında vefat etmiştir.³⁵²

Kurtuba'da sarayda edebiyat, şiir, tarih, mantık, kelam ve felsefe okumuştur. Hadis ve fıkıh dersleri almıştır. İbn Hazm'ın güçlü bir münazara ve münakaşa yeteneği vardır. Ancak Zehebî, İbn Hazm'ın ulemâ hakkında haksız ve yersiz eleştirilerinin olduğunu ve bu durumun onu sıkıntıya soktuğunu ifade etmiştir.³⁵³ Her ne kadar eleştirel yönü ön plana çıksa da onun ilimleri yaymada rolü çok büyüktür. Endülüs'ün İslâm kültür ve medeniyetine ışık tutması ve İslâmî ilimlerin yayılmasında önemli bir yeri vardır.³⁵⁴

Ebû Ömer Ahmed b. el-Cesûr, Yahya b. Mes'ûd b. Vechülcenne, Ebû Bekir Hümâm b. Ahmed el-Kâdî, Abdullah b. Rebî' et-Temîmî, Muhammed b. Saîd b. Nebât, Abdurrahman b. Abdullah b. Hâlid, Abdullah b. Yusuf b. Nâmî, Kadı Yunus b. Abdullah b. Muğîs, Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî, Abdullah b. Muhammed b. Osman gibi

³⁵⁰ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, II, 417, Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1046; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 255.

³⁵¹ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 186; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1046.

³⁵² İbn Hazm'ın hayatı için bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, XX, 39-52; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 184-186; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1046-1049; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 255.

³⁵³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1053-54.

³⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Zekeriya Güler, "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm", *İstem Dergisi*, s. 14 (2009), s. 165-70.

Endülüs'ün büyük hocalarından ders almıştır. O ilminin büyük bir kısmını Ebû Abdullah el-Humeydî'ye aktarmıştır.³⁵⁵

Kaynaklarda İbn Hazm'ın hocası olarak İbnü'l-Faradî geçerse de İbn Hazm'ın bazı eserlerinden ve rivayetlerinden onun İbnü'l-Faradî'ye talebelik yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hazm *Tavku'l-hamâme* adlı eserinde İbnü'l-Faradî'nin oğlu Ebû Bekir Mus'ab b. Abdullah b. el-Faradî hakkında şöyle der: “Kurtuba'daki hadis hocalarına ve Mus'ab'ın babasına hadis öğrenmek için gittiğimiz günlerde Mus'ab bizim için bir dost, arkadaş ve kardeşti.”³⁵⁶ Demek ki İbn Hazm İbnü'l-Faradî'ye talebelik yapmış ve ondan hadis öğrenmiştir. Yine Humeydî eseri *Cezvetü'l-muktebis*'inde İbnü'l-Faradî'nin oğlu Mus'ab'ı tanıtırken şu bilgilere yer vermiştir: “İbnü'l-Faradî'den nakilde bulunan üç kişiden biri de Mus'ab, diğerleri ise İbn Abdülber ve İbn Hazm'dır.”³⁵⁷

Zehebî'nin belirttiğine göre İbn Hazm'ın ders aldığı ilk hocası 400/1010 yılında Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Cesûr'dur. İbn Hacer de hocasının ismini zikretmeden 400 yılında ilk dersini aldığını ifade ederek bu bilgiyi teyit etmektedir.³⁵⁸ İbn Hazm hocasından fıkıh alanında ilim almıştır. İbnü'l-Cesûr 401 yılında vefat etmiştir. İbn Hazm'ın İbnü'l-Faradî'nin de öğrencisi olduğu ve İbnü'l-Faradî'nin 403 yılında vefat ettiği bilindiğine göre İbnü'l-Faradî'nin İbn Hazm'ın ya ikinci ya da ilk hocalarından olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İbn Hazm *el-Muhallâ*'da İbnü'l-Faradî'den 11 rivayet nakleder. Bu rivayetlerin tümü İbn Abdülber aracılığı ile gelmiştir.³⁵⁹ İbn Hazm, İbnü'l-Faradî'den Kabe'nin örtüsü ile ilgili rivayette bulunmuştur. Bu rivayet Humeydî, Dabbî ve İbnü'l-Arabî aracılığı ile üç farklı isnâd ile bize ulaşmıştır: “Humeydî → İbn Hazm → İbnü'l-Faradî”; “Dabbî → İbn Hazm → İbnü'l-Faradî”; “İbn Bessâm → İbnü'l-Arabî → Humeydî → İbn Hazm → İbnü'l-Faradî”³⁶⁰

³⁵⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1046-47.

³⁵⁶ İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme*, I, 262.

³⁵⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255.

³⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 74; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 588

³⁵⁹ İbn Hazm, *Muhallâ*, II, 790; III, 851; IV, 637; V, 391; VII, 365; IX, 176; X, 795, XI, 567, 599

³⁶⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 335; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255; Zehebî, *Siyer*, XVII, 179.

Çok yönlü bir âlim olan İbn Hazm, İslâmî ilimlerin hemen her sahasında eser telif etmiştir. Onun öne çıkan eserleri şunlardır: *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, *en-Nüzbetü'l-kâfiye fî usûli ahkâmi'd-dîn*, *Merâtibü'l-icma' fî'l-ibâdât ve'l-muâmelât ve'l-i'tikâdât*, *İbtâlü'l-kıyas ve'r-re'y ve't-taklîd*, *Ecvibe alâ Sahîhi'l-Buhârî*, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, *Cevâmiu's-sîre*, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, *Haccetü'l-vedâ'*, *el-Ahlâk ve's-siyer fî müdâvâti'n-nüfûs*, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık*, *Tavku'l-hamâme fî'l-ülfe ve'l-âlâf*, *Risâle fî'l-imâme fî cevâzi'l-iktidâ bi'l-muhâlifî fî'l-fürû*, *Risâle fî'l-ğınâi'l-mülhî e mübâhun hüve em mahzûrun*, *er-Risâletü'l-Bâhira fî'r-reddi alâ ehli'l-akvâli'l-fâside*, *Risâletü merâtibi'l-ulûm*.³⁶¹

Ebû Bekir Mus'ab b. el-Faradî

Hakkında sınırlı bilgiler bulunan Ebû Bekir Mus'ab b. Abdullah b. Muhammed b. Yusuf b. Nasr el-Ezdî Kurtubalıdır. Babası Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî ile birlikte pek çok Endülüs ve Meşrik âlimlerinden icâzet almıştır. Yine babası ile beraber Ebû Muhammed b. Esed, Ebû Ömer Ahmed b. Hişâm b. Ümeyye el-Kurtubî, Ebû Muhammed b. ez-Zeyyât Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min gibi âlimlerden icâzet almıştır.³⁶² En meşhur öğrencisi Humeydî'dir. Humeydî tarafından nakledilen rivayetleri ise bize İbn Beşkuvâl ve Dabbî aracılığı ile ulaşmıştır. Humeydî onun muhaddis, şair olduğunu söylemiştir.³⁶³

Ebû Bekir b. Mus'ab'ı önemli kılan şey, İbnü'l-Faradî'nin oğlu olmasıdır. Nasıl ki İbnü'l-Faradî önce ferâiz konusunda âlim olan babasından ilim almaya başlamışsa Ebû Bekir b. Mus'ab da ilk ilmini babası İbnü'l-Faradî'den almıştır. İbn Hazm³⁶⁴ ve Humeydî'nin yukarıda zikredilen ifadeleri de bu yargıyı doğrulamaktadır.³⁶⁵ Ayrıca o babası ile birlikte ilim meclislerine katılarak döneminde şöhret bulmuş ilim adamlarına gidip ilmî birikimini artırmıştır.

³⁶¹ Hatta İbn Hazm'ın oğlu Fazl, babsından yaklaşık 80.000 sayfaya denk gelen 400 ciltlik eserini rivayet etmiştir (bk. Ziriklî, *A'lâm*, IV, 254; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1053-54; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 186-7).

³⁶² İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 204; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 352.

³⁶³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 126.

³⁶⁴ İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme*, I, 262.

³⁶⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 255.

İbn Abdülber (ö. 463/1073)

Ebû Ömer Cemâluddîn Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî 368/978 senesinde Kurtuba'da doğmuş, 463/1073 senesinde Şâtibe'de vefat etmiştir. Dedelerinden Nemir b. Kâsıt'a nisbetle en-Nemerî denilmiştir. Onun ilmî ve ahlakî gelişiminde payı olan iki önemli şahıs dedesi Muhammed, devrinin tanınmış sûfilerinden ve babası Abdullah da Kurtuba'nın önde gelen kıraat, fıkıh ve hadis âlimlerindedir. İbn Abdülber tarihçi, edip, Mâlikî fakihî ve aynı zamanda büyük hadis hâfızlarındandır. Ona "Mağrib'in hâfızı" denilmiştir. İlim için Endülüs'ün doğusuna ve batısına uzun süreli rihleler gerçekleştirmiş³⁶⁶ ve şu önemli hocalardan ders almıştır: Hâfız Halef b. el-Kâsım, Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min, Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Cühenî, Abbâs b. Asbağ el-Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik b. Dayfûn, Abdülvâris b. Süfyân (ö. 395/1004), Ebû Osman Saîd b. Nasr (ö. 395/1004), Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî (ö. 396/1005), Ebû Ömer Muhammed b. el-Cesûr (ö. 401/1010), Hüseyin b. Yakub el-Beccânî (ö. 421/1030), İbnü'l-Mekvî diye bilinen Ebû Ömer Ahmed b. Abdülmelik el-İşbîlî (ö. 401/1010) ve İbnü'l-Faradî. İbn Abdülber ilim elde etmek amacıyla Endülüs dışına çıkmamıştır. 100 kadarı Endülüslü olmak üzere 107 âlimden icâzet almıştır.³⁶⁷ Mısır'dan, Mekke'den âlimler ondan ilim almak için Endülüs'e gelmişlerdir. Mağribli Humeydî, İbn Ferhûn, İbn Mahlûf gibi önemli âlimler onun için övgü dolu ifadeler yer vermiştir. Ebû'l-Velîd b. el-Bâcî onun için "Endülüs'te hadis alanında onun gibisi yoktur" demiştir. Ebû Ali el-Ğassânî İbn Abdülber'in, hocası İbnü'l-Faradî'nin yanında uzun müddet kaldığını ve ondan ricâl ve hadis ilmi gibi bir çok ilim aldığını söylemiştir. İbn Abdülber Endülüs dışına çıkmasa da gerek Endülüs'te gerekse Mağrib ve Meşrik'teilmî olarak tanınmış, bu bölgelerden ilim talebi için gelen öğrencilere dersler vererek İbnü'l-Faradî'nin ilmî birikimini Ebû Abbâs ed-Delâilî, Ebû Abdullah el-Humeydî, Ebû Ali el-Ğassânî, İbn Hazm gibi pek çok ilim talibine aktarmıştır.³⁶⁸

İbn Abdülber, İbnü'l-Faradî'nin, dostu olduğunu, tanışıklıklarının eskiye dayandığını, onun tanımadığı birçok hocasının olduğunu ve bu hocaların çoğundan onun

³⁶⁶ Leys Suûd Câsım, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, XIX, 269; İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 79; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 240.

³⁶⁷ Leys Suûd Câsım, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, XIX, 270-271; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 136.

³⁶⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 127.

sayesinde istifade ettiğini söylemiştir.³⁶⁹ Naklettiği kaynaklardan, yaptığı atıflardan anlaşıldığı kadarıyla İbn Abdülber, hocasının ilmî birikimini sonraki nesillere aktarmıştır.

Örneğin o, hocasının *Kitâbü'l-Müteşâbih fî esmâi'r-ruvât ve künâhum ve ensâbihim* adlı eserini “İbnü'l-Faradî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → İbn Hayr el-İşbilî”³⁷⁰ isnâdıyla nakletmiştir. Bu eserin yanı sıra o, hocasının naklinde rol aldığı pek çok eseri sonraki nesillere aktarmıştır. Nitekim Şâfî'nin *Muhtelifü'l-hadîs* adlı eserini “İbn Hayr el-İşbilî → Ebû Ali el-Ğassânî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî → Süleyman b. Eyyûb → Eslem b. Abdülazîz b. Rebi' b. Süleyman → Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî”³⁷¹ isnâdıyla ve “haddesenâ” diyerek hocasında alıp nakletmiştir. İbn Hayr, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu'l-Endelüs ve ricâliha* adlı eserinin de aynı isnâdla kendisine ulaştığını ifade eder.³⁷² O, Muhammed b. Ahmed b. Mes'ûd el-Bîrî'nin hadislerden meydana gelen cüzünü “İbn Hayr el-İşbilî → Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Mevheb → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Ahmed b. Mes'ûd el-Bîrî” isnâdıyla hocasından nakletmiştir.³⁷³ İbn Abdülber bu cüzün rivayetinde “haddesenâ” lafzını kullanması, İbnü'l-Faradî'nin o dönemde hadis naklettiği bir meclisinin olduğuna bilgileri teyit etmektedir. İbn Abdülber İbn Cerîr et-Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsar ve tafsilü meânî'l-ahbâr* adlı eserini de “İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → İbnü'l-Faradî → Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muğîs el-Âizî → Ebû Muhammed el-Fergânî Muhammed b. Cerîr et-Taberî”³⁷⁴ isnâdıyla hocasından nakletmiştir. Onun Ebû Bekir b. el-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Şerh ve Garîbü'l-hadîs* isimli iki eseri de hocasından naklettiği görülür. Bu kitapların isnâdı “İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd Muhammed b. el-Faradî → Ebû Zekeriyâ Yahya b. Mâlik el-Âizî → Ebû Talha Temmâm b. Muhammed el-Ezdî →

³⁶⁹ İbn Beşkivâl, *Sıla*, I, 79; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 91; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 136.

³⁷⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 186.

³⁷¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 164-165, 186.

³⁷² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 186.

³⁷³ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 147.

³⁷⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 169.

Ebû Bekir b. el-Enbârî³⁷⁵ şeklindedir. Yine İbnü'l-Faradî, semâ yolu ile bir mecliste hocaları Muhammed b. Muhammed b. Ebî Düleym ve Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm'den işittiği Amr b. Ali el-Fellâs'ın *Kitâbü Tad'îfi'r-ricâl* adlı eserini “İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber → Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Muhammed b. Ebî Duleym ve Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm → Muhammed b. el-Kâsım → Muhammed b. Ahmed b. Züheyr b. Harb → Amr b. Ali el-Fellâs³⁷⁶ isnâdıyla rivayet etmiştir. O, İbnü'l-Faradî'nin hocası Muhammed b. Yahya'nın bablara göre tertip ettiği Nesâî'nin *Kitâbü'l-Esmâ' ve'l-künâ* adlı eserini de “İbn Hayr el-İşbilî → Ali b. Abdullah b. Mevheb ve Ebû Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Muhammed b. Yusuf el-Faradî → Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Müferric³⁷⁷ isnâdıyla sonraki nesillere ulaştırmıştır.

Onun hadis, fıkıh, tarih, tabakat, edebiyat, ahlak gibi alanlarına dair bazı eserleri şunlardır: *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, *et-Tekassî li-hadîsi'l-Muvatta' ve şuyûhi'l-İmâm Mâlik*, *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ve 'ulemâi'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*, *ez-Ziyâdât elletî lem teka' fi'l-Muvatta'*, *el-Ecvibetü'l-müstev'ibe fi'l-mesâili'l-müstağribe fi kitâbi'l-Buhârî*, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, *el-Câmi'*, *el-Kâfi fi fûrû'i'l-Mâlikiyye*, *İhtilâfâtü ashâbi Mâlik b. Enes ve ihtilâfû rivâyetihim anh*, *el-İnsâf*, *ed-Dürer fi' ihtisâri'l-meğâzi ve's-siyer*, *el-İstiâb*, *el-İstignâ' fi esmâi'l-meşhûrîn*, *el-İntikâ' fi fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ'*, *el-İnbâh*, *Behcetü'l-mecâlis*, *el-İhtibâl*.³⁷⁸

C. Hoca-Talebe Ağına Dair Değerlendirmeler

İbnü'l-Faradî hicrî IV. asrın yarısından hicrî V. asrın başlarına kadar yaşamış döneminin önde gelen ilim adamlarından biridir. Rical ilmine dair yazmış olduğu eseri döneminde ün yapmış kendisinden sonrakilere kaynaklık edip başvurulan temel bir eser olma özelliğini kazanmıştır. Hadis, fıkıh, nahiv, Arapça, edebiyat, tarih gibi daha pek çok

³⁷⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

³⁷⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 180.

³⁷⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 182.

³⁷⁸ Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *DİA*, XIX, 270-2; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 240-1.

alandaki ilmî birikime sahip olan İbnü'l-Faradî'nin hoca-talebe ağının bilinmesi, dönemin ilmî hareketliliğini, dönemde hangi kitapların yoğun olarak nakledildiğini ve hangi âlimlere rihleler düzenlendiğini görme imkanı verecektir. Kaynak kitaplarda İbnü'l-Faradî'nin on kadar hocası sayılır. Yakın dönem çalışmalarında ise bu sayı artsa da gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Bu çalışmada İbnü'l-Faradî'nin eserleri ile kendisinden sonraki kitaplarda onun doğrudan “hocam” dediği, “ahberanâ”, “haddesenâ” gibi ifadelerle kendisinden nakilde bulunduğu ve âlimleri tanıtırken hoca-talebelere verme esnasında “min şüyühinâ” ifadesini kullandığı isimlerin onun hocası olduğu kabul edilmiş, bu çerçevede 130 hocasına ulaşılmıştır. Talebelerini tespit için ise İbnü'l-Faradî'nin eseri ve çalışmamızın konusu olan *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'ü, İbn Beşkuvâl'in *Kitâbü's-Sıla*'sı, Humeydî'nin *Cezvetül'l-muktebes*'i ve Dabbî'nin *Buğyetü'l-mültemis*'i gibi eserler taranmış ve onun 20 talebesine ulaşılmıştır.

İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*'te 81 hocasına işaret eder ve hocası ile birebir görüşüğünü ifade etmek için çoğunlukla “semi'tü/semi'nâ” ifadesini kullanır. Örneğin Kurtubalı hocası Abdullah b. Muhammed b. Ali b. el-Lahmî hakkında “semi'tü minhü” diyerek hocası ile birebir görüşüğünü ifade eder, “hadis hafızı, zabtı sağlam, sika, sadûk” diyerek Endülüs'te hocasından daha üstününün bulunmadığını söyler.³⁷⁹ İbnü'l-Faradî'nin burada izlediği yöntem onun hadisçi kimliğini ortaya koymaktadır. Zira hocası olarak tanıttığı kişiden semâ metodu ile birtakım bilgiler aldığını söylemiş, ardından hocasını hadis münekkitlerinin râvilerin durumlarını anlatmakta geliştirmiş olduğu terimler³⁸⁰ ile niteleyerek onun verdiği bilgilerin güvenilir olduğunu belirtmiştir.

Hadis tarihinde rivayet dönemi içerisinde değerlendirilen hicrî IV. ve V. asırlarda, hadis nakli ikincil planda devam etmekte olup hadis kitaplarını nakil esas olmuş ve “icâzet” metodunun kullanımı yaygınlaşmıştır.³⁸¹ Hicrî IV. asrın sonu ve V. asrın başında yaşayan İbnü'l-Faradî de Endülüs ve Meşrik bölgelerine ilmî yolculuklar düzenleyerek buralardaki hocalarla vakit geçirmiş, meclislerine katılmış, kitaplarını dinlemiş veya okumuştur. Rivayet hakkını elde ettiği kitapların icâzetini alarak nakletme hakkına sahip olmuştur. Nitekim o, hocası Süleyman b. Eyyûb'dan Kâsım b. Muhammed'in *Red ale'l-mukallidûn*

³⁷⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

³⁸⁰ Bu terimler için bk. Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, s. 161-166.

³⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 133-4.

li-Mâlik adlı eseri dinlemiş ve naklinde rol oynamıştır. Kitabın isnâdı şu şöyledir: “İbn Mevheb → Ebû Ömer b. Abdülber → İbnü'l-Faradî → Ebû Eyyûb Süleyman b. Eyyûb → Muhammed b. el-Kâsım → Kâsım b. Muhammed”³⁸²

İbnü'l-Faradî'nin hocalarına ait pek çok eserin naklinde rol oynadığı görülür. Nitekim hocası Mücâhid b. Esbağ'dan dinlediği Yahya b. Sellâm'ın *et-Tefsîr*'ini “İbnü'l-Faradî → Mücâhid b. Esbağ → Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi → Yahya b. Sellâm “isnâdıyla nakletmiştir.³⁸³ İbnü'l-Faradî aynı kitabı “Yahya b. Sellâm → Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi → Ali b. Ömer el-Havlânî → İbnü'l-Faradî” isnâdıyla da rivayet etmiştir.³⁸⁴ İbnü'l-Faradî'nin aynı kitabı iki farklı hocasından dinlemesi kitabın o dönemdeki önemini gösterir. Muhtemelen İbnü'l-Faradî'nin aynı dönemde yaşamış olan hocalarından Mücâhid b. Esbağ ve Ali b. Ömer el-Havlânî, Ali b. el-Hasan el-Mürriyyi'nin meclisinde birlikte bulunmuş ve bu kitabın icâzetini alıp naklini gerçekleştirmişlerdi. İbnü'l-Faradî, Abdülmelik b. Habîb'in *el-Vâdîha* ve *el-Cevâmi'u Abdülmelik b. Habîb* adlı eserlerini de “İbnü'l-Faradî → Mücâhid b. Esbağ → Saîd b. Fahlûn → Abdülmelik b. Habîb” isnâdıyla nakletmiştir.³⁸⁵ İbnü'l-Faradî bir benzerinin daha yazılmadığını iddia ettiği *el-Vâdîha*'nın yanı sıra hocası Mücâhid b. Esbağ'ın da *Kitâbu Tabakâti'z-zamân (Tabakâtu'l-fukahâ)*, *Kitâbü Fesâdi'z-zamân, en-Nâsîh ve'l-mensûh* adlı kitaplarını dinlemiş ve naklinde aracılık etmiştir.³⁸⁶ Tüm bunlar İbnü'l-Faradî'nin hocası Mücâhid b. Esbağ ile uzun süre birliktelik geçirip hocasının birikiminden istifade ettiği ve isimlerden de anlaşılacağı üzere İbnü'l-Faradî'nin fıkıh ve hadis alanında hocasından faydalandığını göstermektedir.³⁸⁷

Yine İbnü'l-Faradî, “Ahmed b. Ubâde b. Abdülazîz el-Murâdî → İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Ömer → Saîd b. Câbir”³⁸⁸ isnâdı ile Muhammed b. Yezîd el-Müberred'in Arapça ile ilgili *el-Kâmil fi'l-edeb fi'l-luğa ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrîf* adlı eserini nakletmiştir.

³⁸² Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 299.

³⁸³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148-9.

³⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 252.

³⁸⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 313.

³⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148-149; Zirikî, *a.g.e.*, V, 277.

³⁸⁷ *el-Vâdîhâ*, Mâlikî fıkıhına dair geniş kapsamlı bir eser olup, *el-Cevâmi'* ise sahâbenin faziletine dair eserlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Görgün Tahsin, “İbn Habîb es-Sülemî”, *DİA*, XIX, 512-513.

³⁸⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 70.

İbnü'l-Faradî'ye ricâl eserini oluştururken kaynaklık eden kimi eserleri de naklettiği tespit edilmiştir. Örneğin o, İsmail b. İshâk vasıtasıyla Hâlid b. Sa'd'ın *Kitâb fî ricâli'l-Endülüs* adlı eserini nakletmiştir.³⁸⁹ İbnü'l-Faradî bu kitaptan çokça faydalandığını ifade etmektedir. İsmail b. İshâk tüm bilgilerini Hâlid b. Sa'd'dan almıştır ve onun *Târîh* adlı bir eseri de mevcuttur. Demek ki İbnü'l-Faradî *Târîhu ulemâi 'l-Endülüs*'ü telif ederken hocası İsmail b. İshâk ve bir üst hoca olan Hâlid b. Sa'd'ın ricâl sahasındaki eserlerinden istifade etmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin rivayet hakkını elde ettiği diğer kitaplar şunlardır:

“İbnü'l-Faradî → Yahya b. Ubeydullah b. Yahya el-Leysî → Ubeydullah b. Yahya”³⁹⁰ isnâdıyla Abdullah b. Nâfi'in *Kitâbü't-Tefsîr*'i;

“İbnü'l-Faradî → Yusuf b. Muhammed el-Hemedânî → Ebû Muhammed el-Ferğânî → Ebü'l-Hasan en-Nemerî → Muhammed b. Ramadân → Rebî' b. Süleyman”³⁹¹ isnâdıyla İmam Şâfî'nin 120 cüzlük *Kitâbü'ş-Şâfiyyi'l-kebîr*'i;

“İbnü'l-Faradî → Yusuf b. Muhammed → Hüseyin b. Humejd”³⁹² isnâdıyla Ka'nebî'nin *Muvattâ'*ı ve Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl*'i;

“İbnü'l-Faradî → Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî ve Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî → Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Abdullah ez-Zebîdî”³⁹³ isnâdıyla Zebîdî'nin *Fedâilu Mâlik*'i;

“İbnü'l-Faradî → Yahya b. Ubeydullah b. Yahya el-Leysî → Ubeydullah b. Yahya”³⁹⁴ isnâdıyla *Muvattâ'*ı;

“İbn Hayr el-İşbilî → Ebû Abdullah Muhammed Abdurrahman b. Ma'mer el-Mezkûr → Ebû Bekir Muhammed b. Hişâm el-Mushafî → Hişâm → İbnü'l-Faradî → Ebû

³⁸⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

³⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

³⁹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 206.

³⁹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 206.

³⁹³ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 246-7.

³⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 189.

Ali Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Düheym el-Halebi³⁹⁵ şeklinde olan isnâdla Muhammed b. Ca'fer el-Harâîti'nin *İ'tilâlü'l-kulûb* adlı eserin naklinde rol oynamıştır.

Hadis ilmine dair icâzetini aldığı ve naklettiği eserler, "İbnü'l-Faradî → Zekeriyya b. Bekir³⁹⁶ isnâdı ile Buhârî'nin bir eserini ve "İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Yahya → Ebû Ali b. Seken³⁹⁷ isnâdı ile Buhârî'nin *Sahîh*'i "İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed → Ebû Ali b. Savvât³⁹⁸ isnâdıyla Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'i;

"İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed → Ebû Bekir b. Ahmed b. Hemedân³⁹⁹ isnâdıyla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve *et-Târîh*'i;

"İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed → Ebû Duheym⁴⁰⁰ isnâdıyla Ahmed b. Ğarze el-Ğıfârî'nin *el-Müsned*'i;

"İbn Hayr el-İşbilî → Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Mevheb → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî⁴⁰¹ isnâdıyla Muhammed b. Ahmed b. Mesûd el-Birî'nin hadislerden meydana gelen cüzü;

"İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → İbnü'l-Faradî → Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Muğîs el-Âizî → Ebû Muhammed el-Fergânî⁴⁰² isnâdıyla İbn Cerîr et-Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsar ve tafsîlü meânî'l-ahbâr*'i;

"Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî → Ebû Mervan İbn Hayyân → Ebû Ali el-Ğassânî⁴⁰³ isnâdıyla Ebû Ali b. es-Seken'in *Musannef* adlı eseri;

"İbn Hayr el-İşbilî → Ebû Ali el-Ğassânî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b.

³⁹⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 269, 366.

³⁹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 287.

³⁹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 108; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 55.

³⁹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

³⁹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

⁴⁰¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 147.

⁴⁰² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 169.

⁴⁰³ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 104.

Yusuf el-Ezdî → Süleyman b. Eyyûb → Eslem b. Abdülazîz b. Rebî' b. Süleyman⁴⁰⁴ isnâdıyla İmam Şâfiî'nin *Muhtelifü'l-hadîs* adlı eseri;

“İbn Hayr el-İşbilî → Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → İbn Abdülber en-Nemerî → Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Mâlik el-Âizî → Ebû Talha Temmâm b. Muhammed el-Ezdî⁴⁰⁵ isnâdıyla Ebû Bekir b. el-Enbârî'nin *Kitâbü'ş-Şerh ve Garîbü'l-hadîs*'i;

“İbn Hayr el-İşbilî → Ali b. Abdullah b. Mevheb ve Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Endelüsî → Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî → Muhammed b. Yusuf el-Faradî → Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Müferric⁴⁰⁶ isnâdıyla Nesâî'nin *Kitâbü'l-Esmâ' ve'l-künâ* adlı eseri;

“İbn Hayr el-İşbilî → Ebû Abdullah b. Ma'mer → Muhammed b. Hişâm el-Mushafî → Hişâm → İbnü'l-Faradî → Ebü'l-Feth b. Şeybahtî⁴⁰⁷ isnâdıyla Ebû Abdullah Niftaveyh'in *Kitâbü'l-Emâlî* adlı eseri;

“İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed⁴⁰⁸ isnâdıyla Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an*'ı;

“İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed → Ebû İshâk İbrahim b. Saîd el-Mâlikî el-Basrî⁴⁰⁹ isnâdıyla Ebû İshâk İbrahim'in *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eseri;

“İbn Hayr el-İşbilî → Ebû Abdullah Muhammed b. Ma'mer → Ebû Bekir Muhammed b. Hişâm el-Mushafî → Hişâm → Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Faradî → Ebü'l-Feth Şeybahtî⁴¹⁰ isnâdıyla Ebû Bekir Muhammed es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Şevvâl* adlı eseri.

Kitaplardaki isnâdlar sayesinde kaynakların birbiri ile olan bağı tanınıp, İslâm'ın erken dönemine ait parçaları tespit edilebilir.

⁴⁰⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 164-165.

⁴⁰⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

⁴⁰⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 182.

⁴⁰⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 366.

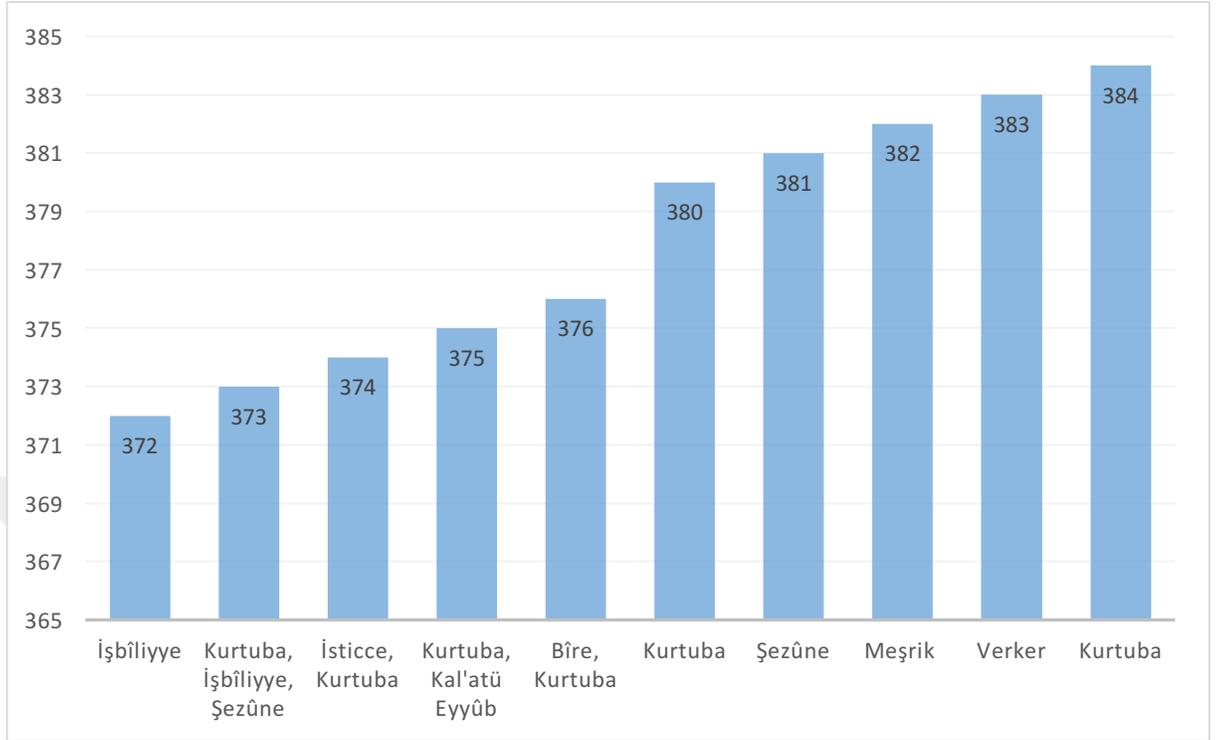
⁴⁰⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, s. 285.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

⁴¹⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 365-6.

İbnü'l-Faradî Endülüs, Mağrib ve Meşrik'te dönemin meşhur hocalarından ders almış, rihleler gerçekleştirmiş ve almış olduğu donanımı sonraki nesle, özellikle de İbn Abdülber, İbn Hazm, İbn Hayyân ve oğlu Mus'ab aracılığı ile aktarmıştır. Fıkıh, Hadis, Belâgat, Arapça, Nahiv, Edebiyat gibi çeşitli alanlarda donanım sahibi olan İbnü'l-Faradî'nin yine tüm bu alanlarda, ilgili kitap nakillerinde rol oynaması sahip olduğu ilmin derinliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. Buhârî, Müslim, Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud, İmam Şâfiî, İmam Mâlik gibi isnâdı müellifine dayanan eserlerin nakil hakkına sahip olması İbnü'l-Faradî'yi talep edilen, kendisine rihleler yapılan bir âlim haline getirmiştir. O, tespit edilen kitapların zikri geçerken çoğunlukla o kitabın icâzetini ya semâ yolu ile ya da kıraat metodu ile bir ilim meclisinde aldığını belirtmiştir. Hadis eğitim ve öğretim yöntemlerinden olan bu usûlün diğer ilimlerin kitap naklinde de görülmesi, hadis/hadis kitabı nakil yöntemlerinin dönemde kabul gördüğünü, âlimlerin bu şartlara göre ilim verdiğini ve talebelerin de bu şartlarla ilim aldığının göstergesidir.

İbnü'l-Faradî'nin bu ilmî birikimi kazanma sürecinde ilk hocası, ferâiz konusunda döneminin önde gelenlerinden olan babası Muhammed b. Yusuf olmuştur. Onun *Tarîhu ulemâi'l-Endülüs*'te Abbâs b. Nâsîh es-Sekaffî'yi tanıtırken vermiş olduğu bilgiler de babasının onun hocası olduğunu destekler. Burada Abbâs b. Nâsîh hakkında vermiş olduğu bilgilere babası aracılığı ile ulaştığını, ondan işitip naklettiğini ifade etmektedir.

Tablo 1: İbnü'l-Faradî'nin Yıllara Göre Bulunduğu Bölgeler, Rihle Yönü

İbnü'l-Faradî'nin gençlik yılları Kurtuba'da geçtiği için tabloda yer verilmemiştir. Onun gençlik döneminin 351-366/961-976 yılları arasında görev yapan II. Hakem dönemine tekabül etmesi, onun eğitim hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zira II. Hakem âlim ve dindar bir hükümdar olup kendisi bundan dolayı “ahkem” (en bilge kişi) sıfatına layık olmuştur. Döneminde ilim ve medeniyetin gelişmesi için kütüphaneler kurmuş, pek çok kimseyi ilim ve kültür merkezlerine kitap toplamakla görevlendirmiştir. Kurtuba halkı da bu durumdan etkilenmiş, hatta kitap merakı ile ilgili olarak “İşbilye'de bir âlim ölünce kitapları satılmak istenirse Kurtuba'ya götürülür” sözü bu dönemde darbimesel haline gelmiştir. Devrin en meşhur ilim merkezi olan Kurtuba medresesinde İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekir b. Muâviye el-Kureşî ve Ebû Ali el-Kâlî gibi bilginler ders vermiştir. II. Hakem özellikle fakir çocukların eğitimi için de okullar açmıştır.⁴¹¹ Sadece Kurtuba'da bu türden okul sayısı 27'dir. Hal böyle iken İbnü'l-Faradî'nin gençlik dönemindeki ilmî ortamdan faydalanması kaçınılmazdır.

⁴¹¹ Mehmet Özdemir, “Hakem II”, *DİA*, XV, 175.

İbnü'l-Faradî, 366-369/976-979 yılları arasında Kurtuba'da kalmış ve birçok hocadan ilim almıştır. İlk dersini Yahya b. Abdullah el-Leysi'den⁴¹² almış, hocası Yahya b. Abdullah'tan Mâlik b. Enes'in *Muvattâ'*daki hadisleri, Abdullah b. Nâfi'nin *et-Tefsîr*'ini işitmiştir. Bu iki eseri 366/976 yılında dinlemiş,⁴¹³ sonrasında üç yıl kadar Arapça'ya yönelmiştir.⁴¹⁴ 367 yılında İbnü'l-Faradî'nin hocası Muhammed b. Ömer'den, Muhammed b. Yezîd el-Müberred'in *el-Kâmil* adlı eserini dinlemiştir. Yine bu sene Abdüsselâm b. Semh b. Nâbil'e Ali b. Abdülazîz'in *en-Nevâdir* adlı eserini, *Kitâbü'l-Ebyât*'ı, *Kitâbü'l-Kâfi fi'n-nahv*'i okumuştur. 368/978 senesinde Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz'den (ö. 369/979) ders almıştır.⁴¹⁵ Fakat ne dersi aldığını, hangi kitabı işittiğini açıklamamıştır. Fakat bu hocası, nahiv ve belâğat âlimidir ve yüksek ihtimal Arapça dili ile ilgilendiği zaman olan bu süreçte hocasından dil alanında ilim almıştır. 365/975 yılında vefat eden Muhammed b. Yusuf'un vefatından hareketle 351/962 yılında doğan İbnü'l-Faradî'nin en erken 14 yaşında ilim hayatına atıldığını, bu ilmin de ilk kaynağının babası olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.

369-382/979-992 yılları arası İbnü'l-Faradî, Kurtuba,⁴¹⁶ İstice,⁴¹⁷ İşbîliyye,⁴¹⁸ Şezûne,⁴¹⁹ İlbîre,⁴²⁰ Beccâne,⁴²¹ Verker,⁴²² Kal'atü Eyyûb⁴²³ şehirlerinde bulunmuştur. 369/979 senesinde İbnü'l-Faradî, özel olarak hadis ile ilgilenmiş, hadis işitmek için

⁴¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 189-190.

⁴¹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 189-190.

⁴¹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 190.

⁴¹⁵ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 145.

⁴¹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 110, 111, 222, 281, 334

⁴¹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 392; II, 96.

⁴¹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 49, 281; II, 171

⁴¹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 254, 344.

⁴²⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 71, 259; II, 91, 92, 109, 122.

⁴²¹ İbnü'l-Faradî, ricâl kitabında Muhammed b. Ahmed el-Kaysî'yi tanıtırken açık bir ifade ile Beccâne'de ondan yazdığını ifade etmiştir. 382/992 senesinde Meşrik'e gittiği kesin olarak bilinen İbnü'l-Faradî'nin bu tarihten önce hocası Muhammed b. Ahmed'den dinlemesi muhtemeldir (İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 109).

⁴²² 383/993 senesinde vefat eden Mücâhid b. Esbağ'dan İbnü'l-Faradî, Verker'de 382/992'den önce ders almıştır (İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148-149).

⁴²³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285.

Kurtuba'ya gelen Ebû Muhammed el-Bâcî'nin⁴²⁴ meclisine katılmıştır. Aynı sene hadis hafızı, ricâl bilgini alim olan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. el-Müferric'den (ö. 380/980) de ders almış tüm rivayetlerin icâzetini aldığını söylemiştir.⁴²⁵ Daha sonra Kurtuba'nın batısında yer alan İstice'ye, oradan İşbîliyye'ye oradan da, Şezûne'ye geçmiştir. Bu yerlerden sonra da Kurtuba'nın doğusunda yer alan İlbîre, Beccâne, Verker bölgelerine geçip buralardaki bazı hocalardan ders almıştır. En sonunda Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan Kal'atü Eyyûb şehrine gitmiştir.

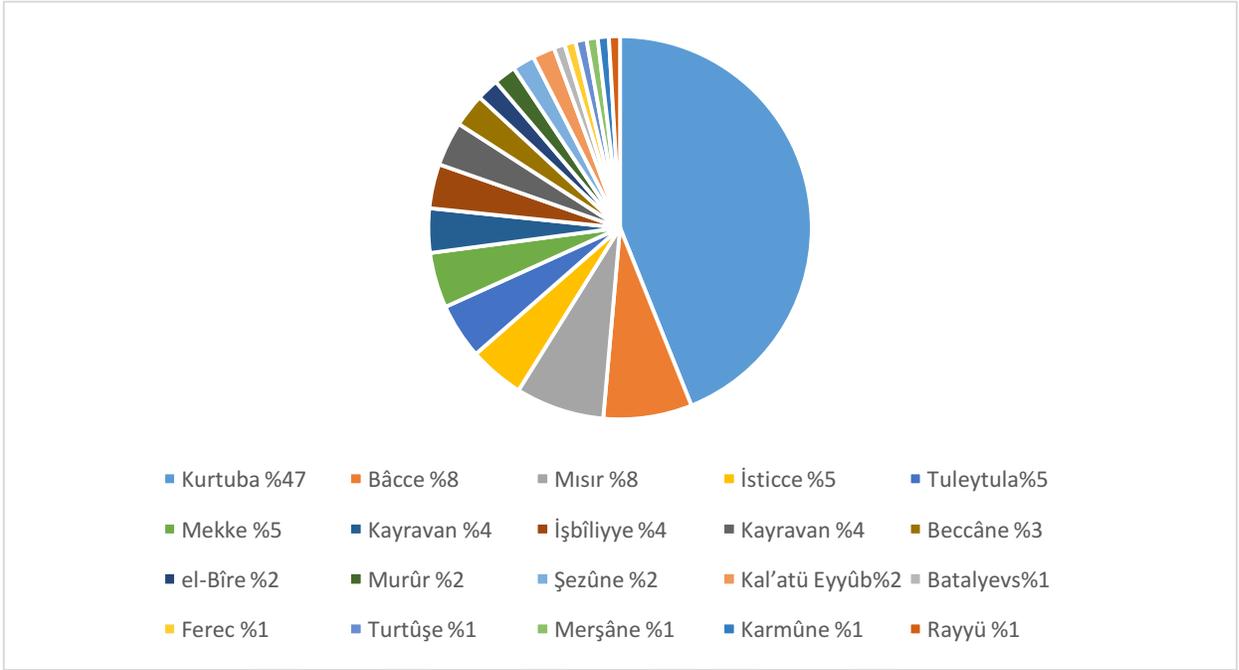
Tabloda da belirtildiği üzere 382/992 senesinde hem hac vazifesi için Meşrik'e yolculuğa çıkmıştır. İbnü'l-Faradî'nin Meşrik yolculuğu hakkındaki ayrıntılar ve yolculuğunun süresi net olarak bilinmemektedir. Bu noktada Mısır, Kayravan ve Mekke'deki hocalarından hareketle bazı yorumlar yapılabilirse de, kaynaklarda hoca-talebe ilişkisi dışında ayrıntılı bilgiler çok kısıtlıdır. Kayravan ve Mısır ve Mekke'de ilim icra eden İbnü'l-Faradî'nin Medine'de ilim faaliyeti gösterip göstermediği bilinmemektedir. Zira onun Medineli bir hocası tespit edememiştir. Fakat kendi yetiştiği bölgede ilme bu kadar istekli bir şahsın Medine'de bu ilmi talep etmemesi düşünülemez.

İbnü'l-Faradî'nin en son vefat eden hocaları; Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî, Muhammed b. Yahya et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed el-Kaysî'dir. Bunlar 394/1003'te vefat etmişlerdir.

İbnü'l-Faradî'nin tespit edilen 130 hocasının Kurtuba (56), Mısır (10), İstice (7), Tuleytula (6), İşbîliyye (6), Mekke (6), Kayravan (6), Beccâne (4), İlbîre (4), Bağdat (4), Şezûne (3), Murûr (2), Kal'atü Eyyûb (2), Ferec (2), Bâcce (2), Batalyevs (1), Turtûşe (1), Merşâne(1), Karmûne (1), Rayyü (1), Sicilya (1), Halep (1) bölgelerinden olduğu görülmektedir. Bunların dışında kalan üç hocasının ise nereli olduğu tespit edilememiştir. İbnü'l-Faradî'nin hoca ağını hicrî IV. asrın sonu ile V. asrın başında bölgedeki ilim merkezlerini görme imkanı verecektir. Aşağıdaki tabloda Endülüs, Meşrik ve Mağrib bölgelerinde İbnü'l-Faradî'nin hocalarının bölgelere göre yüzdeler dilimleri verilmiştir. Bu oranlar bölgenin ilmî yoğunluğunu, âlimlerin çokluğunu, rihle yönünü tespit için önem arz etmektedir.

⁴²⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

⁴²⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 95

Tablo 2: İbnü'l-Faradî'nin Hocalarının Bölgelere Göre Yüzdelik Dağılımı

İbnü'l-Faradî'nin hocalarının bölgelere göre dağılımı incelendiğinde; İbnü'l-Faradî'nin kitabını oluşturabilmek için toplamda 19 bölge/şehre rihle yaptığı görülür. Fakat bunlar içerisinde ilmî manada en çok faydalandığı bölgenin Kurtuba olması da dikkat çekicidir. İbnü'l-Faradî 130 hocasının 62'sinden dönemin ilim merkezlerinin en başında gelen Kurtuba'da ilim almıştır. Özellikle II. Hakem'in Kurtuba'yı ilim merkezi haline getirmesi, âlimlerin bu bölgeye göç etmesinde, rihleler düzenlemesinde, ilim meclislerinin kurulmasında, ilim adamlarının yaşamasında etkin olmuştur. Hadise önemveren ve muhaddislerden hadis dinleyen II. Hişâm, döneminde hadis ilminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hadis âlimlerine verilen önemin artmasında etkin olmuştur.⁴²⁶

İbnü'l-Faradî'nin Kurtuba'dan sonra Mısır, Mekke'de en fazla hoca sayısına sahip

⁴²⁶ II. Hişâm'ın kadılık teklifinde bulunduğu Ziyâd b. Abdurrahman dönemin önde gelen hadisçilerindendir. Halifenin onu liyakatli bulup evine kadar giderek kadılık görevini teklif etmesi ilme ve âlime verilen değeri göstermektedir. Ancak muhaddis Ziyâd b. Abdurrahman resmi bir görev almaktan kaçınarak teklifi kabul etmediğini halifeye bildirmiştir. Halife de onun görüşüne saygı duyarak “keşke insanlar Ziyâd b. Abdurrahman gibi dünyaya ve nimetlerine karşı mesafeli olsa” diyerek kadılık görevini üstlenmesinde ısrar etmemiştir. Bu olay, halifelerin hadise ve hadis âlimlerine verdiği değeri göstermiştir (bk. Öztoprak, “Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri”, s. 155). II. Hakem'in ilim adına yapmış olduğu faaliyetler için bk. Hunke, *Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 403-404; Menocal, *al-Andalus*, s. 102-110.

olduğu görülmektedir. Muhtemelen İbnü'l-Faradî, 382/992 yılından sonra çok uzun süreli olmamakla birlikte hac ibadeti için yola çıktığı sıralarda bu bölgelere kadar gitmiş ve bu bölgelerdeki önemli âlimlerden ders almıştır. Ancak İbnü'l-Faradî'nin Medine'ye gittiği bilinmekte olup bu bölgede ders aldığına dair herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Öte yandan İstice, Tuleytula, Beccâne, İşbiliyye, İlbîre, Murûr, Şezûne, Batalyevs, Bâcce, Ferec, Turtûşe, Merşâne, Kal'atü Eyyûb, Karmûne'deki oranların düşük olması buradaki âlimlerin sayılarının azlığını ve buna bağlı olarak da rıhlelerin bu bölgelere daha az yapıldığını göstermektedir.

İbnü'l-Faradî'nin hocaları, özelde Kurtuba bölgesinin, genelde Endülüs'ün ilmî çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Yine hocaları hakkında İbnü'l-Faradî'nin, "sadûk, sika" gibi değerlendirmelerde bulunmuş olması ve hepsinin alanında imam olduğunu vurgulaması, onun ilmî derinliğini ve nakledilen bilgilerin sağlamlığını göstermektedir.

Geniş bir hoca ağına sahip olan İbnü'l-Faradî'nin hocaları ayrıntılı olarak incelendiğinde onun hocalarının farklı sahalardaki uzmanlıklarından faydalandığı görülür. Nitekim hocası Ubeydullah b. el-Velîd b. Muhammed el-Muaytî'nin biyografisinde, onun hem fakihlik yönüne vurgu yapmış hem de haber⁴²⁷ ve şiir alanında hafız olduğunu söylemiştir (*kâne âlimen bi'l-fütyâ, hâfizen li'l-ahbâr ve'l-eş'âr*). Yine hocası Abbâs b. Amr b. Harun el-Kinânî el-Verrak'ı onun hem kelam âlimi hem de hadis hâfızı olduğunu vurgulamıştır (*âlimen bi'l-keâm, hâfizen li'l-ahbâr ve kane hâzâ ekseru ilmihî*).⁴²⁸ İbnü'l-Faradî'nin hocalarının öne çıktığı alanlara göre sıralanarak onun, hocalarından hangi alanlarda faydalandığı *Tarîhu ulemâi'l-Endülüs* adlı eseri üzerinden tespitte çalışıldığında; Muhaddis (41), Fakih (25), Şair/Edib (16), Şeyh (12), Kıraat âlimi (7), Dilci (6), Zâhid (3), Kelamcı (2), Müfessir (1) şeklinde bir dağılım dikkat çeker. İbnü'l-Faradî'nin hakkında pek bilgi vermeyip sadece ondan ders aldığını ifade ettiği dört hocasının ise hangi alanda öne çıktığı ise tespit edilememiştir.

İbnü'l-Faradî'nin talebelerinin sayısı hoca sayısı ile kıyaslandığında oldukça azdır. Kanaatimizce İbnü'l-Faradî'nin talebeleri bu 20 kişi ile sınırlı değildir. Her ne kadar İbnü'l-

⁴²⁷ Haber kelimesinin çoğulu 'ahbâr' dir. Muhaddisler tarafından hadis anlamında kullanılmıştır (bk. Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 118; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 106).

⁴²⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 343.

Faradî'nin ömrü kısa olmuş olsa da o, 382/992 yılında hac ibadetini yaptıktan sonra Endülüs'e dönmüş ve ilim meclislerinde yaklaşık 20 yıl öğrencilerine ders okutmuştur. Ayrıca Kurtuba gibi Endülüs'ün en merkezî ilim yerinde talebelerin, dönemin önde gelen âlimlerinden olan İbnü'l-Faradî'den ders almaması düşünülemez.

İkinci Bölüm:
**İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* Adlı Eserinin Tanıtım Ve
Değerlendirmesi**

I. İBNÜ'L-FARADÎ'NİN *TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÛS'Ü*

İbnü'l-Faradî, önce şehirlere göre tertip edeceği büyük bir kitabın telifine niyetlenmiş fakat açıklamadığı bazı nedenlerden dolayı, iki ciltlik muhtasar bir eser kaleme almıştır. Zamanı olursa şehirlere göre tertip etmeyi planladığı o geniş kitabını yazmayı ümit ettiğini belirtmiştir. Yaşadığı dönemde rivayet bilgisinin genişliği, hadis ezberlemedeki şöhreti ve ricâl tenkidi konusundaki ünü ile İbnü'l-Faradî, Endülüs'ün âlimleri ve devlet adamları hakkında biyografi yazan ilk kişidir. Onun, *Târîhu ulemâ'l-Endelûs* adlı eseri, belirli bir bölgenin ricâline dair yazılmış eserlerden olup günümüze ulaşan alfabetik tertibe sahip şehir tarihlerinin en eskilerindendir. Endülüs ricâline dair sonradan yazılan eserlere kaynaklık eden bu eser, daha önce yazılmamış biyografileri içermektedir. Eser, Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi ricâl âlimlerinin Endülüslü muhaddislerin biyografilerine dair ana kaynağı olmuştur.

İbnü'l-Faradî'nin bu önemli eseri üzerine birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ebû Ali el-Ğassânî (ö. 498/1105), eserdeki hem edip hem de hadis hâfızı olan kişileri seçerek bir cüz oluşturmuştur.⁴²⁹ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Kurtubî (ö. 450/1058) İbnü'l-Faradî'nin eseri üzerine adı *Ta'lik alâ târîhi İbni'l-Faradî istilhâkun yeşhedü bi-nebâhetihî ve ma'rifetihî* adını taşıyan bir ta'lik yazmıştır.⁴³⁰ Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis*'i eserin ilk zeyillerindendir. Ancak asıl meşhur olan zeyli daha sonra İbn Beşkuvâl (ö. 578/1182) yazmıştır. *Kitâbü's-Sıla*⁴³¹ isimli bu zeylin üzerine de birçok zeyl yazılmıştır.⁴³² İbn Abdülmelik, İbnü'l-Faradî'ye bir zeyl ve tekmile yazmıştır. Yine Ebû Abdullah b. el-Ebbâr'ın (ö. 658/1259), *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla* adında zeyli vardır. Ebû Abdullah el-Merrâkuşî'nin (ö. VII/XIII. asır) ise *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla* adındaki eseridir. Ebû Ca'fer b. ez-Zübeyr (ö. 707/1307) İbnü'l-Faradî'nin eseri üzerine zeyl ve tekmile yazanlardandır. O, *Sılatü's-Sıla* adıyla *Sıla*'ya bir zeyl yazmıştır.⁴³³

⁴²⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 189.

⁴³⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 315.

⁴³¹ Metot olarak İbnü'l-Faradî'nin metodunu sürdürmüştür. Alfabetik olan eserinde İbn Beşkuvâl, hocasına nispetle daha çok edip ve şaire yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 275.

⁴³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 285.

⁴³³ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 275; Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 192, 236, 237.

Söz konusu eseri ismi ve neşirleri, tertibi ve kaynakları itibariyle tanımak, ondan yararlanmayı daha da kolaylaştırmak ve kitabın önemini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır.

A. İsmi ve Neşirleri

İbnü'l-Faradî'nin kitabını nasıl isimlendirdiğine dair bir bilgiye ulaşamamıştır. Müellif mukaddimedede kitabını tanıtırken “hâzâ kitâbun ceme'nâhu” demekle yetinmiş, herhangi bir isim zikretmemiştir. Eserin adı kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. Nitekim Humeydî, eserin adını *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvâti'l-ilm bi'l-Endelüs* olarak zikreder.⁴³⁴ İbnü'l-Faradî'nin kitabından alıntılar yapan İbn Hayyân ise Endülüslü âlimlerle ilgili kitaba *Musannef fî ulemâi'l-Endelüs* diye atıf yapar.⁴³⁵ İbn Beşkuvâl, esere *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* demiş,⁴³⁶ İbn Hayr da bu kullanımı tercih etmiştir.⁴³⁷ İbn Beşkuvâl ve İbn Hayr'ın kullanmış olduğu bu isimlendirme sonraki süreçte yaygınlık kazanmış ve yapılan çalışmalarda bu isim tercih edilmiştir. Dabbî eser için *Buğyetü'l-mültemis*'te Humeydî'nin tercih ettiği ismi kullanmıştır.⁴³⁸ İbnü'l-Ebbâr eserinde sadece *Târih* demekle yetinmiş, tam adını vermemiştir.⁴³⁹ Zehebî, İbnü'l-Faradî'yi tanıtırken *Târîhu'l-Endelüsiyyîn* musannifi olarak nitelemiş, eserin ismini kısaltmıştır.⁴⁴⁰ Aynı şekilde İbn Kesîr (ö. 774/1373) de esere *Târîhu'l-Endelüsiyyîn* diye işaret etmiştir.⁴⁴¹ Sehâvî (ö. 902/1497), İbnü'l-Faradî'nin *el-İhtifâl fî terâcimi'r-ricâl* diye andığı eserin Endülüslü ve Endülüs'e dışarıdan gelen âlimleri ihtiva ettiğini, hicrî II. asrın başından IV. asrın sonuna kadar ki dönemi kapsadığını bildirmiştir.⁴⁴² Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) eserinde sadece *Târîhu Endelüs* demiştir.⁴⁴³ Ancak Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920) *Keşfü'z-zunûn zeyli İzâhu'l-meknûn*'da İbnü'l-

⁴³⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muketbis*, I, 254-256. Sonraki bazı çalışmalarda bu isim kullanılmıştır (Kettânî, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 232).

⁴³⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, I, 172.

⁴³⁶ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, I, 154.

⁴³⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 189.

⁴³⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 336.

⁴³⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, I, 289.

⁴⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, XIII, 5.

⁴⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 404, XII, 383.

⁴⁴² Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 275; Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 236-237.

⁴⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 285.

Faradî'nin eserini *el-Î'lâm bi-a'lâmi'l-Endelüs mine'l-ulemâi'l-mütefenninîn ve'l-kurrâ ve'l-muhaddisîne'l-mütkinîn ve'l-fukahâi'n-nüdebâ ve men kadimehâ mine'l-urefâ* şeklinde uzun bir şekilde isimlendirmiştir.⁴⁴⁴ Eserin farklı isimlerle anılması dönemin isimlendirmeye ilişkin teâmül ve gelenekleriyle ilgili olmalıdır. Bu çalışmada ise İbn Beşkuvâl'in isimlendirmesi esas alınmıştır.

İbnü'l-Faradî'nin eserinin tespit edilen altı ayrı neşri bulunmaktadır. Bunlardan ilki müsteşrik Fransisko Codera'nın (ö. 1335/1917) 1891 yılında *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla yayınlandığı neşirdir. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ün muhakkiklerinden Ruhiyye Abdurrahman Suyûfî, ilk neşrin bugünkü adı Madrid olan Mecnât bölgesinde yayınlandığını ifade eder. Ancak bu neşirde bolca tahrif ve eksikliklerin olduğunu söyleyerek bu neşre pek itimat edilmediğini belirtir.

Târîhu ulemâi'l-Endelüs adıyla (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1966) yayınlanan sonraki neşir ise doğruluğu ve tahrifata uğramayışı sebebiyle kendisine itimat edilen ilk neşirdir. Bir cilt iki kısımdan oluşan neşir 586 sayfadır. Çok az olan dipnotlarda eserin sonraki zeyillerine atıflar vardır.

İbnü'l-Faradî'nin eseri üçüncü olarak *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla İbrahim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1983; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1983). Bir yıl sonra tekrar *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla İbrahim el-Ebyârî tarafından ikinci baskısı neşredilmiştir (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1984; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1984). Üç cilt olan bu neşirde, özellikle isimlerin okunuşu ile ilgili açıklayıcı dipnotlar kaynakları ile birlikte bulunmaktadır. Yine bu neşirde bir önceki neşrin hataları düzeltilmiş, hatalar dipnotta gösterilmiştir. Fihrist kısmı hariç 949 sayfadır. Üçüncü cilt fihristten ibarettir. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla İbrahim el-Ebyârî'nin üçüncü bir neşri beş yıl aradan sonra üç cilt halinde yayınlanmıştır (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1989). Bu baskıların mukaddime kısmında Ebyârî, başvurduğu 18 kaynağı sıralar. Ardından İbnü'l-Faradî'yi kısaca tanıtip onun önemli gördüğü hocalarından Kurtuba'da 11, Mekke'de 3, Mısır'da 4, Kayravan'da 3'ünü zikreder. Bu bölgelere rihlesinin ardından kitabını yazmaya başladığını haber verir. Daha

⁴⁴⁴İsmail Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 449; *Îzâhu'l-meknûn*, III, 102; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 187. Ancak *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserin 1989 İbrahim el-Ebyârî neşrinde nâşir, mukaddime kısmında bu isimde İbnü'l-Faradî'nin başka bir eseri olduğunu iddia etmektedir.

sonra İbnü'l-Faradî'nin tümü Endülüslü olan öğrencilerinden önemli gördüklerini kısaca tanıtır, İbnü'l-Faradî'nin gitmiş olabileceği yerleri içeren bir tartışmaya yer verir, onun iki şiirini kaydeder. Kitapları hakkında bilgilerle devam eden Ebyârî, onun dokuz kitabını sayıp kitabın adını, kitabın ilk nüshasının kime ait olduğunu tartışıp değerlendirmelerde bulunur. Fihrist; âlimler, milletler ve kabileler, bölgeler, kitaplar, günler ve kâfiyeler şeklinde altı bölümden oluşmaktadır. Ebyârî, bu baskılarında 1966 neşirini esas almıştır.

Eserin tespit edilen dördüncü neşri *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât li'l-ilmbi'l-Endelüs* adıyla İzzet Hüseyin Attâr tarafından yapılmıştır (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988). İki ciltten oluşan bu neşir fihristler hariç 627 sayfadır. Neşirde yer yer açıklayıcı dipnotlar göze çarpar. Her cildin sonunda ayrı ayrı fihristler bulunur. İlk ciltte düzeltmeler, isimler ve bölgeler, kabileler; ikinci ciltte ise isimler, beldeler, kitaplar ve düzeltmeler yer alır. Mukaddimedede muhakkik, elindeki nüshanın tanıtımını yapar. Ardından Humeydî'den nakille İbnü'l-Faradî'nin rivayetini zikretmektedir. Aynı rivayetin Müslüm'in *Sahih*'inde bulunduğunu ekler. Devamında bölgelere göre hocalarını ve şiirini nakleden Attâr, kısa tuttuğu mukaddimeyi sonlandırmıştır. Çalışmamızda bu neşir esas alınmıştır.

Beşinci neşir ise *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla Ruhiyye Abdurrahman Suyûfî tarafından yapılmıştır (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997). Bir cilt halinde neşredilen eser fihrist hariç 457 sayfadır. Fihrist sadece isimlerden oluşur. Bu neşirde neredeyse her sayfada açıklayıcı dipnotlar vardır. Muhakkik, mukaddimeye eserin, tarih kitaplarının öneminden bahsederek başlar, ardından önemli ricâl çalışmalarını sıralar. Kitabın adını başlık atarak yarım sayfalık bir tanıtım yapan Suyûfî, İbnü'l-Faradî'yi çok kısa tanıtır dört önemli eserini zikreder. Devamında eserin ilk neşrinin tahrifata uğrayıp eksikliklerinin olduğunu vurgular, kendisinin ikinci neşre dayandığını İbnü'l-Faradî'nin zeyil ve tekmillerinden tashihler yaptığını ifade eder. Muhakkik eseri neşrederken gerekli düzeltmelerin yapıldığını, kaynaklarla karşılaştırdığını ve tashihinin tam olduğunu iddia etmektedir.

Altıncı ve son neşir ise *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adıyla Dr. Beşşar Avvâd Ma'rûf tarafından yapılmıştır (Tunus: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2008). İki ciltten oluşan bu neşir fihrist hariç 739 sayfadır. İkinci cildin sonunda tek fihrist bulunur. Neşirde yer yer ayrıntılı ve açıklayıcı dipnotlar göze çarpar. Fihrist isimler, beldeler, konular, kitaplar, hadisler,

şiiirler şeklinde bölümlerden oluşmaktadır. Muhakkik kendi kaynakçasını da sona eklemeyi ihmal etmemiştir. Fihristin ardından ‘Muhteviyât’ başlığı altında bablara göre bir fihrist daha verip okuyucunun işini her açıdan kolaylaştırmaktadır. Mukaddimedede muhakkik, öncelike kitabı yazma amacından geniş olarak bahseder ardından kitabın müellifi, vefatı, ilmî konumu, kitabın adı gibi başlıklar altında ayrıntılı olarak bilgiler sunar, tartışır. Tunus’ta Ahmediye Kütüphanesinde bulunan nüshanın tanıtımını yapar. Ve bu nüshanın 596 senesinde yazıldığını söyler ve hakkında ayrıntılı bilgi verir. Muhakkik, mukaddime sonunda bu nüshaya ait dört sayfa ekleyerek bunu delillendirir. Yine devamında neşirler hakkında bilgi vererek Mısırlılar nezdinde yaygın olan neşrin üzerinde durur, sebebini açıklar. Nüshadaki tespit ettiği yazım, noktalama hatalarını sıralayıp doğru şeklini verir. En sonunda yöntemi hakkında bilgi vererek sonlandırır.

B. Teritibi

1. Genel Olarak Tertip

Târîhu ulemâi’l-Endelüs’ün tertibi hakkındaki bilgiler ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ancak bu aşamada eserle ilgili birtakım genel bilgilerin verilmesi faydalı olacaktır. Eserin mukaddimesinde İbnü’l-Faradî, Endülüs idarecileri ile alimlerin vefat tarihi arasında irtibat olduğunu vurgulayarak bu idarecileri tanıtmaya yoluna gitmiş ve bu açıdan farklılık kazanmıştır. Başlangıçtan kendi dönemine kadar olan 10 Endülüs idarecisini doğum, hilafet süreleri ve vefat tarihlerini belirterek kısaca tanıtmıştır. Mukaddimedede Endülüs ve faziletine dair bilgi bulunmaz. Halifeleri tanıttıktan sonra sadece isimlerinin ilk harflerine göre alfabetik olarak Endülüslü âlimleri tanıtmaya başlar. Her harfin ya da ismin sonuna varsa nadir isimli, yabancıları, künyesi ile tanınanları ekleyerek eserinde toplam 1651 kişi hakkında bilgi verir. İbnü’l-Faradî, mukaddimedede kitabını alfabetik bir tertiple düzenlediğini bulabildiği kadarıyla vefat ve ölüm tarihlerini verdiğini söyler.⁴⁴⁵

İbnü’l-Faradî ricâlle ilgili olan bu eserini on cüz halinde oluşturmuştur. Hatta kitabın bazı yerlerinde bu cüzlere atıflar yapılmıştır. Ancak bu on cüzü neye göre ayırdığına

⁴⁴⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 8-9. Her ne kadar İbnü’l-Faradî eserini alfabetik olarak oluşturduğunu ifade etmiş olsa da eserde buna uymadığı durumlar bulunmaktadır. Eserin alfabetik tertibi bir başlık halinde ayrıntılı olarak verilmiştir.

dair bir açıklama bulunamamıştır.⁴⁴⁶ İbnü'l-Faradî eserinde âlimlerin tanıtımı için ayrıntılı bir alt bölümlendirme yapmıştır. Her isme ayrı bir bâb açılan eserde, halifelerin ismi mukaddimenin alt başlığı olarak sayılacak olursa 29 üst başlık, 161 alt başlık olmak üzere toplamda 190 bölüm vardır. Üst başlıklar mukaddime, harfler ve fihristten oluşmakta iken; alt başlıklar halife ve âlimlerin isimlerini içerir. Örneğin “Harfu mim” üst başlığı altında “Mes‘ûd” bölümü,⁴⁴⁷ sonra “Mesrûr” bölümü,⁴⁴⁸ sonra “Mus‘ab” bölümü,⁴⁴⁹ sonra “Mutarrif” bölümü⁴⁵⁰ gibi alt bölümler yer alır. Her alt bölümde o isme dair isimler sıralanır. Bölümler arasındaki oran âlimlerin azlık ve çokluğuna göre değişmektedir. Alt başlıklarda dikkat çeken noktalardan birisi İbnü'l-Faradî'nin her bâbın sonunda alfabetik olarak alt bölüme yerleşemeyen ve tek kalan âlimi “efrâd”⁴⁵¹ başlığı altında toplaması, bir diğeri ise çoğu bölümün sonunda “mine'l-ğurebâ”⁴⁵² adında bir bölüm açmasıdır. İbnü'l-Faradî bu bölümlerde de alfabetik tertibi ve vefat tarihlerine göre sıralanışı uygulamıştır. Son olarak müellif beş yerde özel bir alt başlık açarak künyeleri ile bilinen âlimleri tanıtmıştır.⁴⁵³ Bunların ayrıntılı değerlendirmesi ileriki bölümlerde işlenecektir. Mukaddimedede eseri alfabetik olarak tertip ettiğini belirtmesinden hareketle kitaptaki düzeni İbnü'l-Faradî'nin kendisinin oluşturduğu söylenebilir.

İbnü'l-Faradî, kitabında Endülüs'te bulunan muhaddis, fakih, âlim, râvi ve ilimle meşgul olan kimseleri tanıtırken birtakım sorular sormuş ve bunların cevabını vermiştir. Âlimlerin ismini, künyesini, nesebini verdikten sonra kimlerin hadise ve rivayet bilgisine sahip olduğu, kimlerin dirayet, rivayet yönünden baskın olduğu, kimlerin Endülüs'ten Meşrik'e rihle yaptığı, bu bölgelerden kimlerin rivayette bulunduğu, hangi hocalarla karşılaştığı, bu karşılaştığı hocalardan en değerlilerinin kim olduğu, kimlerin aldığı birikimi aktardığı, kimlere fetva için müracaat edildiği ve hakimlik görevinde bulunduğu gibi önemli konuları cevaplamıştır. Ardından âlimlerin doğum ve vefat tarihini verip

⁴⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 157; II, 127, 211.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 131.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 132.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 132.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 134.

⁴⁵¹ Örnek için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 104.

⁴⁵² Örnekler için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29, 74, 83, 117, 123, 135.

⁴⁵³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 213, 325, 352, 393; II, 163.

yararlandığı kaynağı da belirtmiştir.⁴⁵⁴ Ayrıca tanıttığı şahısların hoca talebelerinden bir kısmını, varsa telif ettiği kitaplardan önemli gördüğünü zikretmiştir. O, âlimler hakkında genellikle birkaç satır bilgi verse de, bazı tercemeleri daha uzun tutmuştur. Endülüslü âlimler için tasnif edilen eserde Endülüslü olmayıp sonraki süreçte ilim gibi çeşitli sebeplerle Endülüs'e gelip yerleşen âlimler de zikredilmiştir. İbnü'l-Faradî'nin bu eseri geneli itibarıyla dönemindeki ricâl kaynakları ile benzerlik gösterir. Râvinin hadis rivayetine ehil olması bakımından değerinin tespit edildiği ricâl kitaplarında İbnü'l-Faradî'nin sormuş olduğu aynı sorular cevaplanır. Öyleyse aradaki fark İbnü'l-Faradî'nin, sadece hadis âlimlerini içeren bir ricâl kitabı değil, Endülüs ricâline dair tüm âlimlerini içeren bir eser yazmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında eser, hadis ilmi ile meşgul olan kimseleri de kapsadığı için sonraki âlimlere kaynaklık eden geniş kapsamlı bir ricâl kaynağı olarak değerlendirilebilir.

2. Yarı Alfabetik Tertip

Hicrî IV. asrın sonu V. asrın başında telif edilen *Târihu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserde, İbnü'l-Faradî her ne kadar eserini alfabetik olarak tertîb ettiğini söylese de incelendiğinde tercemelerin yarı alfabetik olarak⁴⁵⁵ tertip edildiği göze çarpmaktadır. Yarı alfabetik tertiple isimleri aynı harfle başlayan tercemeler, o harfin üst başlığı altında sıralanır. Mesela ismi “mim” ile başlayanlar “mim” üst başlığı altında, ismi “dal” ile başlayanlar, “dal” üst başlığı altında gruplanır. Ancak bu üst başlıklarda kendi içinde alfabetik tertibe riâyet edilmez. Mesela “elif” harfi üst başlığı ile başlayan kitap “ya” harfi ile son bulur ancak “he” harfinden önce “vav” harfi gelir. Bu yüzden alfabetik açıdan tersi olması gerekirken “vav” ile başlayan isimler “ha” ile başlayan isimlerden önce gelir.⁴⁵⁶

Bu üst başlıklar altında, alt başlıklar bulunur. Alt başlıklar aynı isme sahip tercemelerin oluşturduğu bir gruptur. Mesela, “vav” bölümünü isimlere göre gruplara ayırmıştır. “İsmi Velîd olanlar”, “İsmi Vehb olanlar” gibi alt başlıklar kullanılarak aynı ismi taşıyan âlimleri sıralayan müellif, son olarak “bu bölümde (vav bâbında) künyesi ile tanınanlar” şeklinde başlık kullanmıştır. Kendi içinde tam bir alfabetik sıra takip etmeyen

⁴⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 8.

⁴⁵⁵ Bu isimlendirme Mustafa Macit Karagözoğlu'nun çalışması örnek alınarak yapılmıştır (*Zayıf Râviler*, s. 72).

⁴⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 158-166.

bu başlıklarda alfabetik sıraya uymayan durumlar vardır. Mesela “Şeyban ismi olanlar”, “Şimru ismi olanlar”dan önce, “Ubeydullah ismi olanlar”, “Abdullah ismi olanlar”dan önce gelmektedir.⁴⁵⁷ Ancak bunların dışında isimler arasında özellikle ilk iki harfe dikkat edilerek tertibe riâyet edilmiştir. İbnü'l-Faradî'nin kitabında tertibine tam olarak riayet ettiği üst başlıklar; (kalın, noktalı) “Ha”, “ze”, “sad”, “gayın”, “fe”, “vav”, “he” ve “ya”dır.

Bir diğer nokta ise her isim aynı zamanda altındaki tercemelerle vefat tarihine göre sıralanmaktadır. Bu noktada İbnü'l-Faradî kitabının başında İbrahim b. Zür'a hakkında bilgi verirken “İbn Attâb'ın kitabını takip ettim”⁴⁵⁸ demesi dikkat çekicidir.

İbnü'l-Faradî'nin bu eserinde, âlimlerin vefat tarihine göre uyguladığı tertibe uymadığı durumlar olmuştur. Mesela tercemesine yer verdiği İbrahim b. Zeyd'in vefatı 267/877 olduğu halde vefatı 265/875 olan İbrahim b. Şuayb'ın tercemesi İbrahim b. Zeyd'den sonra verilmiştir.⁴⁵⁹ Bu ve benzeri örnek eserde çoktur.⁴⁶⁰ Bu anlamda da eserde yarı tertip gözetilmiştir.

İbnü'l-Faradî altı yerde başlığın sonuna “Gurebâ”⁴⁶¹ bölümleri açmıştır. Üst başlıktan sonra “mine'l-gurebâ fi hâze'l-bâb”⁴⁶² “mine'l-gurebâ fi hâze'l-ism”⁴⁶³ üç üst başlıktan sonra “mine'l-gurebâ”⁴⁶⁴ “mine'l-gurebâ el-kâdimîne mine'l-Meşrik”⁴⁶⁵ şeklinde alt başlıklar kullanarak burada Endülüs'te doğmadığı halde burada ikamet eden âlimleri sıralamaktadır.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 232-234.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 16.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 17.

⁴⁶⁰ Diğer örnekler için terceme numaraları bk. 26-27, 57-58, 61-68, 95-96 gibi.

⁴⁶¹ “Gurebâ” başlığı altında bu şekilde kullanım ilk defa İbnü'l-Faradî'ye aittir. Ondan önce de genel kabul bir belde de doğup büyüdüğü halde başka bir beldeye gidip orada ikamet eden alimler gerek ricâl kitaplarında gerek tarih kitaplarında ikamet ettiği bölgeye nisbet etmişlerdir. Ve diğer âlimlerle bir zikretmişlerdir. İbnü'l-Faradî de aynı şekilde tercih etmiş ve Endülüslü saymış ancak kitabında bu gibi kimseleri ‘gurebâ’ başlığı altında zikretmiştir. Sonrakiler bu kullanıma uymuşlardır.

⁴⁶² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29.

⁴⁶³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 83.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 117, 123, 135.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 74.

İbnü'l-Faradî buna ek olarak çoğu üst başlıktan sonra “efrâd” genel başlığı altında bölümlere yer vermektedir. Bu bölümlerde İbnü'l-Faradî ismin ilk harfine göre alfabetik tertibe uymuş ve âlimlerin vefat tarihini gözeterek sıralamıştır. Mesela “harfu elif” üst başlığının altında isimler alt başlığı sıralanmakta en sonunda “el-Efrâd fî harfi elif”⁴⁶⁶ alt başlığı verilmektedir.

Künyeleri ile tanınan âlimler varsa üst başlıklardan sonra “min men urife bi-künyetihî”⁴⁶⁷ “min men şehide bi-künyetihî fî hâze'l-ism”⁴⁶⁸ gibi alt başlıklar altında müstakil olarak verilmiştir. Âlimlerin sayısının pek fazla olmadığı bu alt başlıklarda alfabetik tertip bulunmamaktadır. Künyelerin alfabetik sıralanmadığı bölümlerdeki tercemeler muhteva ve hacim itibarıyla diğer kısımlardaki biyografilerden farksızdır.

İbnü'l-Faradî'nin bu eserinde temel inceleme konularından uzaklaştırarak veya konuların akışını bozacak alt tasnif ya da başlıklandırma bulunmaz. Bu yarı alfabetik tertip dönemin ricâl eserlerinin şeklini yansıtmakta ve iki cilt halinde olan bu küçük hacimli eserden araştırmacıların aradıkları râvîyi bulmalarını kolaylaştıran bir tertip olmuştur.

II. KAYNAKLARI BAKIMINDAN *TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÛS*

İslâmî ilimler ilk üç asırda, tekâmüllerini tamamlayarak kaynak eserlerine kavuşmuştur. Bu asırdan sonra kaynak kitapların doğru bir şekilde nakline önem gösterilmiştir. Telif edilen kitabı, müelliflerinden dinlemek ve onlar kanalıyla rivayet etmek IV./X. asırda yaygınlık kazanmış, öyle ki meşhur bir âlim kitap yazınca, rivayet hakkını kendisinden almak için her taraftan ilim adamları rihleler düzenlemişlerdir. Hicrî IV. asrın ortasından hicrî V. asrın başına kadar yaşamış olan İbnü'l-Faradî de gerek bir ilim merkezi olan Kurtuba'dan gerekse rihleler düzenleyerek dönemin meşhur âlimlerinden ders almış, kitaplarını semâ yahut kıraat metodu ile dinlemiş ve icâzetini almıştır. Hocaları vasıtası ile elde ettiği bilgi birikimini de sonraki nesillere aktarmak üzere başta şehirlere göre tasnif etmeyi planladığı eserini kaleme almıştır. II./VIII. asırdan V./XI. asra kadarki süreçte yaşayan âlimlerin biyografilerini içeren eser, elbette ki zengin kaynakları ihtiva etmektedir. Endülüs'ün en önemli ricâl eseri sayılan ve dönemin âlimlerini ihtiva eden bu eserde

⁴⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 104.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 214, 352, 393.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 325; II, 163.

İbnü'l-Faradî'nin içinde bulunduğu ilmî anlayışın temel metinlerini kullanmış olması gayet tabiidir. Bu sebeple İbnü'l-Faradî'nin eseri birçok ilme hitap etmektedir.

İbnü'l-Faradî, mukaddimede esere kaynaklık eden altı kitap zikretmişse de, bunun yanında onun atıfta bulunup kitabından yahut ilminden şifâhen yararlandığı hocalarının varsa kitapları tespitte muhtaç konulardır. İbnü'l-Faradî'nin yaşadığı dönem düşünüldüğünde kendilerinden tahdîs sîgaları ile rivayette bulunduğu hocalarının kitaplarından istifade ettiğini düşünmek mümkündür. Burada İbnü'l-Faradî'nin ikincil kaynakları kısmında hocalarına sadece, yapılan atıflar ve İbnü'l-Faradî'nin istifade ettiği muhtemel kaynaklarına temas edilecektir. Sonrasında ise onun meçhul kaynakları değerlendirilecektir.

A. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ün Asıl Kaynakları

Ricâl ilmine önem veren ve sürekli onunla meşgul olan İbnü'l-Faradî, eserinde daha önce Endülüs âlimlerine dair telif edilmiş olan kitapların hiçbirinde zikri geçmeyen kişilerin bulunduğunu ifade etmiştir. Böylesine bir kitabın kaynaklarını tespit etmek onun yazılı yazısız kaynaklarına ulaşmak önem arz etmektedir. O, kitabına kaynaklık eden altı eserden söz etmiştir;

Kitabımızda Ahmed'den rivayetle dediğim, Ahmed b. Muhammed b. Abdülber'dir. Ahmed'den naklettiklerimi ben Muhammed b. Rifâa'nın *Târîh*'inden aldım. Ki Muhammed b. Rifâa, bu kitabını bize tahdîs etti. Hâlid'den rivayetle dediğim, Hâlid b. Sa'd'dır. Hâlid'den naklettiklerimi İsmail b. İshâk'ın *Târîh*'inden tahdîs ettim. Muhammed'den rivayetle dediğim, Muhammed b. Hâris el-Kuravî'dir. Muhammed'den naklettiklerimi onun kendi kitabından aldım. Ebû Saîd'den rivayetle dediğim; Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdüla'lâ el-Mısrî'dir. Ebû Saîd'den naklettiklerimi onun Mısır ve Mağribliler hakkındaki *Târîh*'inden tahrîc ettim. Bu kitaptan -bana ulaşan üç tarikenden- aldım. Halife Hakem b. Abdurrahman el-Mustansır için yazdığı kitaptan, Yahya b. Mâlik el-Aîzî'nin bana "Yahya b. Mâlik → Hâfiz Ebû Sâlih b. Abdurrahman b. Ebû Sâlih el-Hânî → Ebû Saîd" tarikiyle tahdîs ettiği kitaptan ve Muhammed b. Ahmed b. Yahya el-Kâdî'nin "Muhammed b. Ahmed → Ebû Saîd" tarikiyle tahdîs ettiği kitaptan aldım. Bu kişilerin biyografilerinde bunu açıkladım. Muhammed b. Ahmed rivayetle dediğim, Muhammed b. Ahmed b. Yahya

el-Kâdî'dir ki o, İbn Müferric'dir. Halife Mustansır için yazdığı muhtasar bir kitaptan aldım. Râzî'den rivayetle naklettiklerimi talebesi Âizî'den tahdîs ettim.⁴⁶⁹

Bu bilgilere göre *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'e kaynaklık etmeleri bakımından bu kişilere temas edilecektir. İbnü'l-Faradî'nin asıl kaynakları yapılan atıf sayısına göre sıralanmıştır.

1. Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963)

Târîhu ulemâi'l-Endelüs'e kaynaklık ettiği anlaşılan ve Kurtuba ehlinde olan ilk isim Hâlid b. Sa'd'dır. İbnü'l-Faradî onun için "imâm fi'l-hadîs hâfizun lehû, basîrun bi-'ilelihî, âlimün bi-Kurtuba" diyerek sahip olduğu ilimde dönemin önde geleni olduğunu ifade etmiştir. Onun özellikle hadisçilik yönüne vurgu yapan İbnü'l-Faradî, Hâlid b. Sa'd'ın bir dinlemede 20 hadisi birden ezberlediğini söyleyerek hıfzına dikkat çekmiştir. İbnü'l-Faradî kitabında şu bilgileri vermektedir:

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya'ya "İsmail, Hâlid'i hadis ilminde nereye konumlandırıyor?" diye sordum. Bana "Körler arasında tek gözlü olandı yani mütekaddimün âlimlerimiz arasında hadis ilminde önde gelen pek yoktu ve o, bu dönemin en iyilerindendi" dedi.

Halife Mustansır'ın onun hakkında "Meşrik ehli bize karşı Yahya b. Maîn ile övündüğünde biz onlara karşı Hâlid b. Sa'd ile övündük" demiştir.⁴⁷⁰

Onun naklettiği bu bilgiler IV./X. asra ve Hâlid b. Sa'd'ın dönemindeki önemine ışık tutmaktadır.

İbnü'l-Faradî kitabının mukaddimesinde Halid'i tanıtırken onun bilgilerine İsmail b. İshâk aracılığı ile ulaştığını ifade eder. Zira Hâlid'in halife Mustansır'ın telif ettirdiği *Kitâb fî ricâli'l-Endülüs* adlı eseri vardır ve bu eser, İsmail b. İshâk aracılığı ile İbnü'l-Faradî'ye ulaşmıştır. İbnü'l-Faradî bu kitap hakkında "ehaznâhü min İsmail b. İshâk ve kad ketebnâ minhü fî kitâbinâ hâza mâ nesebnâhu lehü"⁴⁷¹ diyerek faydalandığını ifade etmiştir.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 154-155; Huseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi" (trc. Murat Gökalp), *FÜİFD*, 2005, sy. 10, s. 122-24.

⁴⁷¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 156.

Târîhu ulemâi'l-Endülüüs incelendiğinde en fazla atfin Hâlid'e yapıldığı ve atıf sayısının 272 olduğu görülür.⁴⁷²

2. Muhammed b. Hâris el-Kuravî (ö. 361/971)

İbnü'l-Faradî'nin bir diğer kaynağı Muhammed b. Hâris, Kayravan ehliendir ve fıkıh ilminde öne çıkmıştır. Kitabında onu “hâfızun li'l-fıkıh, âlimün bi'l-füyâ” ve “şâir” olarak değerlendirmiştir. İbnü'l-Faradî, onun Halife Mustansır için birçok kitap yazdığını, yazmış olduğu bu teliflerden 100 divanına ulaştığını söyler. İbnü'l-Faradî “ve kad ceme'a lehü fî ricâli'l-Endelüs kitâben kad istefednâ minhü fî hâze'l-kitâb mâ nesebnâhü ileyhi” diyerek kaynaklarından biri olduğuna işaretini etmiştir.⁴⁷³ İbnü'l-Faradî kitabında 155 yerde Muhammed b. Hâris'e atıf yapmıştır.⁴⁷⁴

3. Ahmed b. Muhammed b. Abdülber (ö. 338/949)

İbnü'l-Faradî'nin mukaddimesinde ilk bahsettiği kaynağı Kurtubalı Ahmed b. Muhammed'dir. Onun Ahmed b. Muhammed hakkında “basîrun bi'l-hadîs, fakîh, nebîl, mutasarriif fî fûnûni'l-'ilm” demiş, başka âlimlerin hakkındaki tevsîk edici ifadelerini aktarmış ve onun, hadis ilminde öne çıktığını belirtmiştir.⁴⁷⁵ İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgilere göre bu âlimin Kurtubalı fakihlerle ilgili bir eseri mevcuttur. Mukaddimede belirttiği üzere İbnü'l-Faradî, Ahmed b. Muhammed'in bilgilerine Muhammed b. Rifâ'a b. Mahbûb (ö. 372/982) aracılığıyla ulaşmıştır. Zira hocası Ahmed b. Muhammed'e talebelik

⁴⁷² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 17, 21, 24, 25, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 51, 53, 60, 70, 79, 80, 81, 85, 86, 91, 92, 95, 96, 101, 103, 104, 105, 110, 111, 115, 120, 121, 125, 140, 142, 152, 154, 158, 160, 166, 176, 177, 178, 184, 185, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 202, 211, 214, 219, 220, 221, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 246, 248, 253, 254, 256, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 375, 382, 385, 388, 390, 391, 392, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 411; II, 6, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 44, 45, 46, 51, 54, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 73, 102, 121, 124, 127, 132, 135, 140, 141, 145, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 175, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 203, 204.

⁴⁷³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 114-115.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18, 21, 23, 24, 34, 37, 38, 43, 45, 52, 79, 81, 86, 87, 90, 91, 111, 112, 114, 121, 123, 125, 128, 131, 133, 136, 137, 140, 147, 156, 157, 161, 167, 167, 177, 178, 179, 180, 189, 193, 194, 196, 197, 214, 216, 217, 219, 220, 226, 229, 232, 253, 255, 256, 259, 260, 262, 267, 268, 299, 300, 303, 304, 312, 316, 317, 319, 320, 326, 329, 336, 337, 339, 346, 352, 353, 356, 364, 372, 375, 377, 385, 388, 389, 390, 396, 399, 410, 416; II, 8, 10, 12, 23, 24, 26, 29, 38, 41, 44, 50, 51, 52, 56, 63, 65, 66, 135, 136, 141, 146, 151, 152, 157, 158, 162, 164, 171, 175, 179, 180, 181, 182, 184, 187, 201, 202, 203, 209, 210.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 50-51.

eden Muhammed b. Rifâ‘a *Târîh* adında bir eser yazarak hocasından aldığı nakilleri sonraki nesle aktarımında rol oynamış, İbnü’l-Faradî de bu ilmin alıcılarından olmuş, “ahbaranâ bihî anhü Muhammed b. Rifâ‘a fî Târîhihi”⁴⁷⁶ diyerek tahdîs yolu ile aldığını ifade etmiştir. O, kitabında Ahmed b. Muhammed’e 143 yerde atıf yapmıştır.⁴⁷⁷

4. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Müferric el-Kâdî (ö. 380/990)

Kurtubalı İbnü’l-Müferric 337-345/948-956 seneleri arasında Meşrik bölgesine yolculuk edip bazı âlimlerden ders almıştır. Endülüs’e döndüğünde halife Mustansır ona özel bir oda tahsis etmiş, burada kaldığı müddet boyunca eser telif etmiştir. İbnü’l-Faradî onu “hâfizun li’l-hadîs âlimün bihî basîrun bi’r-ricâl, sahîhu’n-nakl, ceyyidü’l-kitâb alâ kesrati mâ ceme‘a” gibi ifadelerle değerlendirmiştir.⁴⁷⁸ İbnü’l-Faradî onun halife Mustansır için yazdığı muhtasar eserinden faydalandığını mukaddimede söyler.⁴⁷⁹ O, İbnü’l-Müferric’e eserinin 125 yerinde atıf yapar.⁴⁸⁰

5. Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus el-Mısırî (ö. 347/959)

Zehebî onun ricâl ilminde imam olduğunu ve *Târîhu ulemâi Mısır* adında bir eser yazdığını söyler.⁴⁸¹ İbnü’l-Faradî de onun hem Mağrib hem de Mısır ehline dair *Târîh*’inin olduğunu mukaddimede belirtir. İbnü’l-Faradî Ebû Saîd’in bu eserinden Mısır ehlinde olup Endülüs’e yerleşen ya da Endülüslü olup da Mısır’a giden âlimler açısından faydalanmıştır. İbnü’l-Faradî Ebû Saîd’in rivayetlerine Halife Abdurrahman Mustansır’a

⁴⁷⁶ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁴⁷⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 25, 31, 35,36, 37, 39, 41, 42, 44, 79, 86, 93, 94, 105, 109, 111, 122, 124, 128, 130, 154, 163, 171, 172, 176, 178, 183, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 195, 196, 208, 213, 219, 229, 240, 243, 249, 251, 252, 256, 258, 293, 298, 301, 302, 312, 313, 324, 325, 339, 346, 374, 382, 387, 397, 398, 399, 401, 414; II, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 20, 22, 28, 31, 33, 34, 35, 39, 40, 45, 47, 50, 112, 126, 127, 132, 133, 134, 139, 146, 155, 166, 175, 178, 180, 183, 184, 186, 210.

⁴⁷⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 93-95.

⁴⁷⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁴⁸⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18, 20, 24, 33, 34, 40, 60, 106, 114, 123, 126, 136, 147, 149, 151, 153, 155, 161, 170, 185, 186, 191, 194, 198, 199, 216, 220, 226, 237, 240, 248, 253, 262, 265, 268, 286, 296, 298, 299, 300, 301, 315, 316, 317, 325, 329, 334, 336, 337, 341, 346, 347, 354, 355, 366, 367, 369, 371, 375, 382, 388, 391, 393, 394, 399, 408; II, 6, 11, 13, 15, 17, 18, 22, 27, 30, 32, 39, 46, 57, 63, 65, 66, 74, 95, 102, 137, 138, 140, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 161, 162,165, 186, 201, 210.

⁴⁸¹ Zehebî, *Siyer*, XV, 79.

yazdığı kitap, Yahya b. Mâlik b. Âizî ve İbnü'l-Müferric'in rivayetleri olmak üzere üç ayrı yolla ulaşmıştır.⁴⁸² Kitapta Ebû Saîd'e 88 atıf vardır.⁴⁸³

6. Ahmed b. Muhammed b. Musa er-Râzî (ö. 344/955)

İbnü'l-Faradî'nin asıl kaynaklarından sonuncusu olan Ahmed'in rivayetleri İbnü'l-Faradî'ye Yahya b. Mâlik b. Âiz aracılığı ile ulaşmıştır.⁴⁸⁴ İbnü'l-Faradî bu kaynağına 75 yerde atıf yapmıştır.⁴⁸⁵ Onun Endülüs hükümdarlarının yaptığı hizmetler ve savaşlarına dair geniş çaplı bir kitabı ve beş cilt halinde *Ensâbü meşâhîri ehli'l-Endelüs* adlı bir eseri bulunmaktadır. Muhtemelen İbnü'l-Faradî, çoğu âlimin ensab bilgisine bu eser aracılığı ile ulaşmıştır.⁴⁸⁶

B. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ün İkincil Kaynakları

İbnü'l-Faradî mukaddimesinde asıl kaynaklarını saydıktan sonra “Bunların dışında bana tahdîs eden ve aldım dediğim diğer kaynakları zikrettim”⁴⁸⁷ (ve *kad zekertü men haddesenî ve ammen ehaztühû*) diyerek diğer kaynaklarına işaret eder. Onun ikincil kaynakları âlimlerin vefatı esas alınarak sıralanmıştır.

1. Kâsım b. Sa'dân b. İbrahim (ö. 347/957)

Rayyü şehriden olan sonra Kurtuba'ya göç edip buraya yerleşen Kâsım b. Sa'dân, hadis ve ricâl âlimidir. İbnü'l-Faradî, zabtının güzel olduğunu söylediği Kâsım b. Sa'dân'ın kitaplarını rivayet etmediğini, vefat ettikten sonra Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym aracılığı ile kitabını semâ ettiğini söylemiştir.⁴⁸⁸ Kâsım b. Sa'dân'ın *Fukahâu*

⁴⁸² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁴⁸³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18, 20, 24, 33, 34, 40, 60, 106, 114, 123, 126, 136, 147, 149, 151, 153, 155, 161, 170, 175, 176, 191, 194, 198, 199, 216, 220, 226, 237, 240, 248, 253, 262, 265, 268, 286, 296, 297, 299, 300, 301, 315, 216, 217, 325, 329, 334, 336, 337, 341, 346, 347, 354, 355, 366, 367, 369, 371, 375, 382, 388, 391, 393, 394, 399, 408; II, 6, 11, 13, 15, 17, 18, 22, 27, 30, 32, 39, 46, 58, 63, 65, 66, 74, 95, 102, 137, 138, 140, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 161, 162, 165, 186, 201, 210.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 9-10.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 36, 37, 41, 44, 45, 46, 47, 51, 80, 102, 123, 130, 136, 134, 192, 200, 224, 230, 234, 238, 260, 261, 267, 268, 304, 316, 319, 330, 349, 363, 385, 395, 396, 399, 400; II, 7, 11, 13, 20, 23, 27, 32, 33, 40, 47, 54, 55, 56, 59, 63, 146, 155, 157, 158, 171, 181, 182, 183, 205, 211.

⁴⁸⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 151

⁴⁸⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 409.

Rayyü isimli kitabına atıf yaparak İbnü'l-Faradî toplam 26 yerde “zekerahû İbn Sa‘dân, ketebnâhu min kitâbetin, zekerahû Kâsım b. Sa‘dân min kitâbi İbni'l-Hâris” gibi lafızlar kullanarak ona atıfta bulunmuştur.⁴⁸⁹

2. İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Bâcî (ö. 350/961)

İbnü'l-Faradî, Bâcce ehlinden olan İbrahim b. Muhammed'in fakih, şair, dilci olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁰ Onun *Fukahâu Bâcce* adında bir kitabının olduğunu haber vermiştir⁴⁹¹ ve bu kitaptan 17 yerde istifade etmiştir.⁴⁹²

3. İshâk b. Seleme b. el-Velîd (ö. 366/976)

Rayyü ehlinden olan İshâk b. Seleme, Endülüs ricâl bilgisine sahiptir. Halife Hakem Mustansır'ın emri üzerine Endülüs ricâline dair bir eser yazmıştır.⁴⁹³ İshâk b. Seleme, *Fukahâu medîneti Rayyü* adında bir kitap telif etmiştir. İbnü'l-Faradî “zekera İshâk” diyerek bu eserinden 25 yerde istifade etmiştir.⁴⁹⁴

4. Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz (ö. 369/979)

Kurtuba ehlinden olan ve İbn Harrâz olarak tanınan bu âlimden, dil ve fıkıh alanında istifade edilmiştir. İbnü'l-Faradî onun hakkında “Vefatından bir yıl önce ders aldığım da ona bir konuda gidip geldim sonra vefat edene kadar ondan ders aldım”⁴⁹⁵ demiştir. İbnü'l-Faradî “işittim” diyerek 11 yerde⁴⁹⁶ ona atıfta bulunmuştur. İbnü'l-Faradî'nin sözlü kaynaklarından olduğu anlaşılan İbn Harrâz'a ait bir eser tespit edilememiştir. Kaynaklarda onun bazı eserlerin naklinde aracı olduğu bilgisine rastlansa da muhtemelen İbnü'l-Faradî ders aldığı esnada kendisinden dinlediği bilgileri kitabında nakletmiştir.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 112, 120, 123, 145, 152, 161, 179, 204, 205, 206, 214, 216, 221, 225, 242, 364, 367, 368, 402, 414, 416; II, 71.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 25.

⁴⁹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 203.

⁴⁹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 85, 87, 115, 161, 224, 235, 241, 265, 329, 408; II, 52, 147, 150, 154, 179, 203.

⁴⁹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 89.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 20, 27, 53, 55, 121, 165, 174, 200, 205, 224, 242, 271, 305, 339, 341, 350; II, 65, 68, 187, 205.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 82.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 44, 72, 157, 278; II, 24, 53, 82, 86, 143, 148, 211.

5. Hattâb b. Mesleme el-İyâdî (ö. 372/982)

Karmûne ehlinden olup Kurtuba'da yaşayan İyâdî, rey ve dil alanında âlimdir.⁴⁹⁷ İbnü'l-Faradî "ondan ilmini çokça işittim" demiş ve kitabında 12 yerde⁴⁹⁸ ona atıfta bulunmuştur. Kaynaklarda kitabına rastlanmamıştır.

6. Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym (ö. 372/982)

İbnü'l-Faradî Kurtuba ehlinden olan bu âlimden 369/979 senesinde ders almış ve kitabında 10 yerde⁴⁹⁹ ona atıfta bulunmuştur. Hocası hakkında "okunan şeyin çoğunda ona gidip geldim"⁵⁰⁰ demektedir. Kaynaklarda İbnü'l-Faradî'nin bu hocasına nisbet edilen bir kitap tespit edilememiştir.

7. Abdullah b. Muhammed b. Kâsım es-Suğrî (ö. 373/993)

Kal'atü Eyyûb ehlinden olan Abdullah b. Muhammed, fakihtir ve halife Mustansır döneminde kadılık görevi yapmıştır. Bağdat, Basra, Tuleytula, Kûfe, Mısır gibi bölgelere gidip âlimlerden ders almıştır. Bağdat'ta iken Ali b. Savvâf'dan Ahmed b. Hanbel'in *İlel'*ini, Ebû Bekir eş-Şâfiî'den *Müsned* ve *Târîh*'ini işitmiştir. 375/985 senesinde Kurtuba'ya gelmiş, İbnü'l-Faradî de ondan bir çok ilim almıştır.⁵⁰¹ İbnü'l-Faradî, 63 yerde atıf yaptığı hocasından aktardığı tüm bilgilerin icâzetini aldığını da belirtmiştir.⁵⁰²

8. Ali b. Ömer el-Havlânî (ö. 374/994)

İlbîre ehlinden olan Havlânî, fakihtir. Birebir görüştüğü bu hocası için İbnü'l-Faradî, "376 yılında İlbîre'de iken Yahya b. Sellâm'ın *Tefsîr* adlı kitabını ona okudum. Altı günde kıraati ona tamamlayıp rivayet ettiklerinin tümünün icâzetini aldım" demiştir.⁵⁰³

⁴⁹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 158.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 148, 158, 159, 169, 170, 250, 254; II, 41, 62, 144, 211.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 39, 172, 252, 340, 407; II, 13, 30, 53, 86, 99.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 86.

⁵⁰¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 285-286.

⁵⁰² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 19, 21, 22, 23, 35, 52, 94, 109, 146, 149, 151, 169, 170, 172, 194, 226, 227, 288, 345, 354, 362, 365, 373, 374, 394, 404; II, 4, 6, 8, 14, 19, 21, 28, 35, 39, 58, 66, 68, 125, 138, 145, 149, 152, 160, 162, 163, 173, 175, 177, 171, 195, 200.

⁵⁰³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 359.

İbnü'l-Faradî kitabında 12 yerde⁵⁰⁴ ona atıfta bulunmuş ve hepsinde de verdiği bilgiyi hocasından birebir aldığını söylemiştir.

9. Yahya b. Mâlik b. Âiz (ö. 375/985)

İbnü'l-Faradî'nin hocaları kısmında ayrıntılı olarak ele aldığımız Yahya b. Mâlik, Kurtuba ehliendir.⁵⁰⁵ İbnü'l-Faradî Yahya b. Mâlik'ten 20 konuda istifade etmiştir. Bu bilgilerin kimini ders halkası esnasında almış ve bunu “kâle lena, ahbaranâ” diyerek belirtmiş kimini de birebir görüştüğünü ifade etmiş ve “kâle lî, ahbaranî” diyerek ifade etmiştir.⁵⁰⁶ Yahya b. Mâlik, mukaddimedede geçen Ahmed b. Muhammed b. er-Râzî'nin kitabını İbnü'l-Faradî'ye aktaran kişidir. İbnü'l-Faradî'nin asıl kaynaklarından olan bu eseri Âizî, tahdîs yolu ile “ahberanâ” nakletmiştir.⁵⁰⁷

10. Hüseyin b. Muhammed b. Kâbil (ö. 376/986)

İbnü'l-Faradî'nin şeyh, sâlih, dil âlimi ve şair olarak nitelendirdiği hocası Hüseyin b. Muhammed Kurtuba ehliendir. Hüseyin b. Muhammed'den çokça bilgi işiten İbnü'l-Faradî, onun için “haddese ve semi'tü minhu kesîran” der. Hocasının Arapça, dil ve şiire dair eserinin olduğunu, bu eserden çokça faydalandığını söyleyen⁵⁰⁸ İbnü'l-Faradî, kitabında hocasına beş yerde⁵⁰⁹ atıfta bulunmuştur.

11. Süleyman b. Eyyûb el-Kûtî (ö. 377/987)

Kurtuba ehlinden olan Kûtî, fıkıh ilmine vâkîf zâhidbir âlimdir. Hakkında en geniş bilgiyi İbnü'l-Faradî verir ve ondan çokça işittiğini söyler.⁵¹⁰ Ancak herhangi bir kitabına işaret etmez. Kaynaklarda da onun yazdığı bir kitap tespit edilememiştir. İbnü'l-Faradî kitabında 13 yerde ona atıfta bulunmuştur.⁵¹¹

⁵⁰⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 199, 200, 201, 349, 357, 359, 364, 367; II, 38, 42, 65.

⁵⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 191-192

⁵⁰⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 38, 123, 146, 150, 191, 230, 244, 250, 267, 302, 355, 368, 374, 376, 381, 382, 400; II, 44, 55, 138.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 134.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 134, 170, 182; II, 62.

⁵¹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 222.

⁵¹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 40, 44, 49, 108, 165, 261, 264, 325, 392; II, 40, 55, 139, 211.

12. Abdullah b. Muhammed el-Lahmî (ö. 378/988)

İşbîliyye ehlerinden olan ve İbnü'l-Bâcî olarak bilinen Abdullah b. Muhammed hakkında İbnü'l-Faradî “zâbitun li-rivâyetihî, sika, sadûk, hâfızunli'l-hadîs, basîrun bi-meânihî” gibi değerlendirmelerde bulunmuş, zabtı noktasında ondan daha iyi bir âlimle Endülüs'te karşılaşmadığını söyleyerek kaynağının sağlamlığına vurgu yapmıştır. İbnü'l-Bacî 368/978 senesinde Kurtuba'ya gelmiş 380/980 senesine kadar burada ders vermiştir. İbnü'l-Faradî bu müddet boyunca ona talebelik etmiştir. Hocası İşbîliyye'ye döndüğünde 373-374/983-984 yılları arasında İşbîliyye'ye giderek hocasından tekrar ders almıştır.⁵¹² İbnü'l-Faradî kitabında bu hocasına 29 yerde atıf yapmaktadır.⁵¹³ Her ne kadar İbnü'l-Bâcî'nin kendisine ait eseri tespit edilemese de onun İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*inin naklinde rol oynaması⁵¹⁴ İbnü'l-Faradî'nin de bu eseri dinlediğini düşündürmektedir.

13. Ubeydullah b. el-Velîd el-Mu'aytî (ö. 378/988)

Kurtuba ehlerinden olup fetva konusunda âlim, şiir ve hadis hafızıdır. İbnü'l-Faradî, Muaytî'den çokça ilim işittiğini söylemektedir.⁵¹⁵ *Târîhu ulemâi'l-Endelîs*'te de bu hocasına 15 yerde⁵¹⁶ atıfta bulunarak ondan istifade ettiği, bu atıflar incelendiğinde naklettiği bilgileri hocasından birebir görüşme ile aldığı tespit edilmiştir. Ubeydullah b. el-Velîd'e dair bir kitap adına ulaşılamamıştır.

14. Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî (ö. 379/988)

İşbîliyye ehlerinden olup Kurtuba'da yaşayan Zebîdî, döneminin dil âlimlerinden biri olup bu alana dair kitapları vardır.⁵¹⁷ İbnü'l-Faradî, toplam 17 yerde Zebîdî'ye atıf yaparak ondan istifade ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁸ Bu atıfların sadece birinde İbnü'l-Faradî

⁵¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 281.

⁵¹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 41, 45, 81, 95, 107, 129, 134, 154, 170, 186, 198, 228, 252, 263, 265, 319, 366, 375, 386; II, 33, 42, 43, 45, 52, 53, 54, 59, 112.

⁵¹⁴ “Abdullah b. Muhammed → Kabrî → Bakî b. Mahled → İbn Ebî Şeybe” isnâdı ile *Musannef* rivayet edilmiştir (Zehebî, *Siyer*, XII, 523).

⁵¹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 294.

⁵¹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 45, 50, 51, 57, 88, 215, 282, 377, 372; II, 59, 61, 70, 115.

⁵¹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 92.

⁵¹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 27, 55, 63, 92, 112, 121, 442, 251, 254, 267, 334, 347, 375, 405; II, 26, 47, 187.

“haddesenî”⁵¹⁹ diyerek Zebîdî ile birebir görüşüğünü söylemiştir. Diğer atıflarda ise kitabından aldığı ifade etmiş fakat kitabının ismini zikretmemiştir.

15. Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemedânî (ö. 383/996)

Şezûne ehlinden olan Yusuf b. Muhammed, Meşrik’e yolculuk etmiş burada 10 yıl kalmıştır. Burada İbn Cerîr et-Taberî’nin kitaplarının naklinde rol oynamıştır. Endülüs’e döndüğünde İbnü’l-Faradî “rahaltü ileyhi ve kara’tü aleyhi kesîran”, “ecâze lî cemî’a mâ ravâhu”⁵²⁰ diyerek ilim almak için hocasına rihle yapıp icâzetini aldığı ifade etmiştir. İbnü’l-Faradî kitabında beş yerde⁵²¹ hocasına atıf yapmaktadır.

16. İsmail b. İshâk b. İbrahim (ö. 384/994)

İbnü’l-Faradî’nin hocaları kısmında geniş olarak ele aldığımız İsmail b. İshâk, hadis hafızı, sünen ve âsâr müellifidir, ricâl bilgisine ve muhaddislerin rivayetlerine sahip biridir.⁵²² İbnü’l-Faradî *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*’de 60 yerde “ahbaranî, kâlelî, haddesenî” diyerek bilgiyi hocası İsmail b. İshâk’tan birebir aldığı, 17 yerde “ahbaranâ, haddesenâ, semi’tü” diyerek ders halkasında işittiğini, 21 yerde “zekera İsmail” diyerek kitabından yararlandığını belirterek toplamda 99 yerde ona atıfta bulunmuştur.⁵²³ İbnü’l-Faradî İsmail b. İshâk’ın *Târîh* adlı eserinden yararlanmıştır.

17. Abbâs b. Esbağ el-Hemedânî (ö. 386/996)

İbnü’l-Faradî, 15 yerde atıfta bulunduğu ve Kurtuba ehlinden olan Hemedânî hakkında şeyh olduğunu ve kitabının bulunduğunu ifade ettikten sonra “kara’tü aleyhi

⁵¹⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 63

⁵²⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 206-207.

⁵²¹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 187, 270, 271; II, 172, 207.

⁵²² İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

⁵²³ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 25, 48, 52, 53, 58, 59, 82, 95, 101, 111, 125, 127, 136, 141, 156, 169, 170, 185, 196, 198, 230, 231, 232, 234, 244, 256, 264, 266, 267, 270, 271, 294, 300, 314, 320, 328, 330, 345, 348, 352, 357, 363, 371, 376, 377, 382, 383, 389, 398, 415; II, 4, 7, 8, 9, 13, 15, 29, 34, 49, 57, 59, 68, 69, 74, 75, 76, 120, 122, 125, 136, 137, 146, 149, 151, 152, 153, 156, 159, 166, 167, 171, 173, 175, 202, 205, 206, 209, 211.

kesîran ve ecâze lî cemîa rivâyetihî”⁵²⁴ demiştir. İbnü’l-Faradî kitabının adını vermese de, eserinde yaptığı 15 atfın tümünde hocası ile birebir görüştüğünü söyler.⁵²⁵

18. Ahmed b. Hâlid el-Cüzâmî (ö. 387/988)

Kurtuba ehlinden olan Cüzâmî, tacirdir. Meşrik bölgesine yolculuk etmiş ve beraberinde Kurtuba’ya birtakım kitaplar getirmiştir. İbnü’l-Faradî de onun rivayetinde tek kaldığı bu kitapların çoğunu dinleyip tüm kitapların icâzetini almıştır.⁵²⁶ İbnü’l-Faradî kitabında beş yerde⁵²⁷ Cüzâmî’ye atıfta bulunmuştur.

19. Sehl b. İbrahim b. Sehl (ö. 387/997)

İstice ehlinden olan Sehl b. İbrahim, İbn Attâr olarak bilinmektedir. İbnü’l-Faradî onun için “kâne fâdilen zâhiden, âkilen zekiyyen âlimen bi-meâni’l-Kur’ân ve’l-hadîs basîranbi’l-mezâhib, hâfizen li’l-i’râb ve’l-hisâb”⁵²⁸ diyerek onu övmüş ve ilmî çeşitliliğine vurgu yapmıştır. İbnü’l-Faradî’nin “ve kara’tü aleyhi kitابهû ve ecâze lî cemî’a rivâyetihî”⁵²⁹ şeklinde kitabından okuduğu ve icâzetini aldığı yönündeki açıklaması Sehl b. İbrahim’e yaptığı dokuz atıf⁵³⁰ ile desteklenmektedir. O, tüm bu atıfların hepsinde hocasının kitabına işaret etmektedir. Ancak yapılan taramada onun kitabının adına ulaşamamıştır.

20. Ahmed b. Abdullah b. Abdülbasîr el-Cüzâmî (ö. 388/998)

Kurtuba ehlinden olan ve İbnü’l-Faradî’nin yedi⁵³¹ yerde atıfta bulunduğu Cüzâmî, hadis âlimidir. İbnü’l-Faradî ilminden çokça faydalandığını, yazmış olduğu rivayetlerin icâzetini aldığını söyler (ve ketebnâ anhu kesîran ve ecâze lî cemî’a mâ ravâhu).⁵³² Yapılan taramada kendisine ait bir kitap tespit edilememiştir.

⁵²⁴ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 342-343.

⁵²⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18, 80, 111, 165, 198, 212, 276, 342, 343, 398; II, 19, 49, 114, 176, 180.

⁵²⁶ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 68-69.

⁵²⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 151, 187; II, 177, 180, 159.

⁵²⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 226.

⁵²⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 227.

⁵³⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 30, 52, 114, 227; II, 57, 59, 68, 138, 156.

⁵³¹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 57, 70, 108, 142, 174, 287, 320.

⁵³² İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 70.

21. Ferec b. Ayşûn b. İshâk (ö. 389/998)

İbnü'l-Faradî'nin beş yerde⁵³³ atıf yaptığı bir diğer isim Ferec b. Ayşûn'dur. İstice ehliendir. İbnü'l-Faradî ondan çokça ders aldığını “haddese ve semi'tü minhu kesîran”⁵³⁴ diye ifade etmektedir. Yapılan taramada kendisine ait bir kitap tespit edilememiştir.

C. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs'ün Meçhul Kaynakları*

İbnü'l-Faradî'nin tespit edilebilen kaynaklarının yanı sıra kitabında atıf yaptığı ancak ihtisar amacıyla ismini zikretmediği meçhul kaynaklarının da olduğu görülmektedir. O, eserinin mukaddimesinde bu konu hakkında şöyle demektedir:

“Benim yaşıtım olup bildiğim, bizzat kendi hattımla yazdığım ve ezberlediğim, ashabımdan olup güvenilir olanlardan aldıklarımın ismini zikretmedim.”⁵³⁵

İbnü'l-Faradî burada meçhul olarak zikrettiği kimselerin kriterlerini haber vermektedir. Yeterince tanıdığı, sohbet edip güvenilir kabul ettiği yaşıtı kimselerden yazdıklarını muhafaza etmiş ve kaynak olarak kullanmıştır.

İbnü'l-Faradî, meçhul olduğu tespit edilen kaynaklarına “ahberanî bi-zâlike ba'du ehlih”,⁵³⁶ “ahberanî bi-zâlike ba'du ehli mevziih”⁵³⁷ şeklinde atıflar yapar ve hakkında bilgi verdiği kişinin bölgesine temas edip konuyla ilgili bilgileri tahdîs yoluyla tek başına aldığını haber verir. Örneğin Bâcce ehlienden olan İbrahim b. Muhammed b. İbrahim hakkında verdiği bilgiler için “ahberanî bi-zâlike ba'du ehlih” der. Her ne kadar “ahberanî” gibi güvenilir bir yolla alındığı ifade edilse de, İbnü'l-Faradî'nin rihle yaptığı yerlerdeki âlimlere yönelik atıflarının kimlere ait olduğunu belirlemek hayli güçtür.

İbnü'l-Faradî, “ahberanî bi-zâlike şeyhun min nâhiyetih”⁵³⁸ “ahberanî bi-zâlike ba'du ehli mevziih min ashâbinâ”⁵³⁹ şeklinde atıf yaparak meçhul olan kaynağın güvenilir

⁵³³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 320, 381, 392; II, 62.

⁵³⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 397.

⁵³⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10.

⁵³⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 25, 109, 124, 350.

⁵³⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 14, 26, 46, 142, 373, 383, 396; II, 187.

⁵³⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 373; II, 205.

⁵³⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 152.

olduğunu ifade etmektedir. Bazen de tanıttığı ricâlin talebesine “ahberanî bi-zâlike men ketebe anhu”⁵⁴⁰ vr “semi‘tü ba‘du ashâbihî”⁵⁴¹ diye atıf yapmıştır.

İbnü'l-Faradî'nin bir diğer meçhul kaynağı, ona yakın olan kimselerdir. Nitekim “haddesenâ anhu cemâaten min şuyûhinâ”⁵⁴² ve “ahberanâ bi-zâlike cemâatün min ashâbinâ”⁵⁴³ şeklindeki atıfları bunun örneğidir. III./IX. asırda teşekkül eden kitap naklinin kural ve kaidelerinden hatırlanacağı üzere yazılı bir kaynaktan ancak tahammülü'l-ilm çerçevesinde bilgi alınabilir ve yazılı kaynaktan alınan bilginin nakli için “haddesenâ, haddesenî” veya “ahberanâ, ahberanî” gibi tabirler kullanılırdı. Hicrî IV. asrın sonu V. asrın başında yaşamış olan İbnü'l-Faradî'nin –“hocalarımız” ve “ashâbımız” dediği kimseler kesin olarak bilinemese de- bu usûle riayet ettiği, atıf yaptığı bu meçhul kaynaklardan güvenilir yöntemlerle yani semâ ve kıraat metodu ile bilgiyi aldığı görülmektedir. Ancak yine de bu durum kimlik tespitini zorlaştırmakta meçhul kaynakların sıhhatini araştırmaya imkan vermemektedir.

İbnü'l-Faradî, en meçhul kaynaklarına ise “fîmâ beleğani”⁵⁴⁴ “huddistü ennehu”⁵⁴⁵ “kîle lî”⁵⁴⁶ “kâle ba‘duhum”⁵⁴⁷ “zekera ba‘du'r-ruvât”⁵⁴⁸ “ahberanî bi-zâlike cemâ'a”⁵⁴⁹ “vecedtühû bi-hatti ehli'l-ilm”⁵⁵⁰ şeklinde atıflar yapar. Buradaki meçhullük İbnü'l-Faradî'nin mukaddimede de belirttiği üzere kaynağını ihtisar etmesinden kaynaklanır. Ancak yine de bu durum kitabın kaynaklarının tespitini zorlaştırmakta ve meçhul kaynakların sıhhatini araştırma imkanını ortadan kaldırmaktadır.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 96, 130, 147, 156; II, 59, 72, 113.

⁵⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 83, 129, 155, 158, 201, 255, 338, 394; II, 97.

⁵⁴² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 96, 130, 147, 156; II, 59, 72, 113.

⁵⁴³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 83, 129, 155, 158, 201, 255, 294, 338; II, 97, 161.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 205, 253, 274, 278, 282, 369, 395, 413; II, 82, 90, 91, 105, 109, 110, 115, 125, 167.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 147.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 321.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 255; II, 26, 42, 46, 47, 160.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 415; II, 60, 160, 174.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 47, 155.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 134.

III. TERCEME MUHTEVALARI

Târîhu ulemâil'l-Endelüs genel olarak değerlendirildiğinde Endülüs'teki âlimleri inceleyen tipik bir ricâl kitabıdır. Bu başlık altında tercemeler, uzunluk-kısalık, müellifin râviler hakkındaki kanaatinin olup olmaması, önceki âlimlere yapılan atıflar, tevsik ve cerhlerin mahiyeti, eserdeki tercemelerin sistematik bir düzeninin olup olmadığı gibi noktalar incelenecektir.

İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâil'l-Endelüs*'teki tercemelerin muhtevasını aşağıda vereceğimiz kısa hacimli bir örnekte görmek mümkündür:

“Ahmed b. Nâbit b. Ahmed b. ez-Zübeyr b. İkf es-Tağlibî

Künyesi Ebû Ömer olup Kurtubalıdır. Ubeydullah b. Yahya, Saîd b. Osman el-A'nâkî, Ebû Sâlih, Tâhir b. Abdülazîz, Muhammed b. Ömer b. Lubâbe, Ömer b. Hafs b. Ebû Temmâm ve diğerlerinden ders almıştır. Şeyhtir, sâlihtir, rivayetinde güvenilirdir. İsmail onu övdü. Ashabımızdan bir grup bana *Muvatta*'ın Ubeydullah b. Yahya rivayetinin ona okunduğunu söyledi. Cuma günü (Allah rahmet etsin) vefat etti. 360/970 senesinde Zilkâde ayının bitmesine 8 gün kala Cumartesi günü defnedildi. Bana ulaştığına göre onun doğumu 274 senesi Rabîülâhîr ayı Cumartesi günüdür.”⁵⁵¹

İbnü'l-Faradî, âlimin kimliğini tespit ettikten sonra hocalarını zikretmekte böylece âlimin rıhleleri hakkında fikir vermektedir. Âlim ta'dîl ederek kanaatini söylemekte sonrasında hocasının görüşü ile destekleyici deliller sunmaktadır. İbnü'l-Faradî her âlim hakkında bu şeklide kendi değerlendirmesi varsa münekkit âlimlerin ve hocalarının da değerlendirmesini verir. Hakkında işittiği bilgileri tam olarak nakleder. Son olarak tercemede ele alınan kişinin vefat tarihini ayrıntılı olarak verir. Bu durum tüm tercemelerde bu şekildedir. Çoğu zaman başta verilen doğum tarihi bu tercemede sonda kaydedilmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin eserinde terceme verme tarzını temsil eden hacimli örnek ise şu şekildedir:

“Muaviye b. Sâlih b. Hudeyr b. Osman b. Saîd b. Sa'd b. Fihri el-Hadramî el-Hımsî

Künyesi Ebû Abdurrahman ve Ebû Amr'dır. Fakih olup Şamlıların en çok rivayet edenidir. Abdurrahman b. Muaviye onu Kurtuba'ya kadı olarak görevlendirmiştir. Abdurrahman b.

⁵⁵¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 58.

Muaviye onu kitap ile birlikte kız kardeşi Ümmü'l-Esbağ'ın yanına Şam'a gönderdi. Bu seferinde Süfyan es-Sevrî, Leys b. Sa'd, Abdurrahman b. Mehdî, Yahya b. Saîd el-Kattân, Leys'in katibi Abdullah b. Sâlih'den ders aldı.

İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Ahmed b. Yahya → Abdurrahman b. Abdullah b. Raşid ed-Dımeşkî → Ebû Zür'a ed-Dımeşkî → Yahya b. Sâlih “Muaviye b. Sâlih Humus'dan 123 senesinde çıktı.” Ebû Zür'a dedi ki: Abdullah b. Sâlih'in şöyle dediğini işittim: “Muaviye b. Sâlih bize geldi Leys b. Sa'd'ın yanına oturdu sonra ona rivayette bulundu. Leys b. Sa'd da bana dedi ki: Abdullah! Şeyhin yanına git ve sana yazdırılanı yaz. -Bu olayla ilgili- Abdullah b. Sâlih ‘Şeyhin yanına gittim o bana yazdırdı sonra Leys'e döndük ve yazılanı okuduk. Muaviye b. Sâlih'ten de iki defa dinledim’ dedi. Ebû Amr olarak künyelenen Muaviye b. Sâlih Endülüs'te kadıdır.”

İbnü'l-Faradî → İsmail → Halid → Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → babası → İbn Mehdî “Mekke'de iken aramızda olan bir adama kim olduğunu sorduk. Muaviye b. Sâlih olduğunu söyledi.”

İbnü'l-Faradî → Sehl b. İbrahim → Muhammed b. Futays → Ebû Ümeyye Bekir b. Muhammed b. Ferkad “Zeyd b. Hubâb Kûfe'den Endülüs'e Muaviye b. Sâlih için gitti. Orada onunla karşılaştı ve ondan rivayet etti.”

İbnü'l-Faradî → Ebû Zekeriyya el-Âizî → Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Ubeyd → Ebû Bekir Ahmed b. Musa el-Hadramî → Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed b. Muğîre b. Neşît el-Mahzûmî → İbrahim b. Hâris el-Abbâdî “Heysem b. Hârice, Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel'e dedi ki Humuslular, Muaviye b. Sâlih'ten rivayet etmezler. Ahmed b. Hanbel: Ferec b. Fadâle ondan rivayet etmiştir.”

Ebû Abdullah şöyle dedi: “Eskiden onların yanından çıkıp Endülüs'e gitti. Hacca gittiğinde insanlar ondan ders aldı.” Heysem şöyle dedi: “68 senesinde hacca gitti. Bana ulaştığına göre o, Mâlik'in yanında kaldı hatta onun kitabını yazdı.” Ebû Abdullah şöyle dedi: “Bu bilgi bana da ulaşmıştır.”

Ebû Abdullah başka bir konuda şöyle dedi: “Muaviye b. Sâlih, Humus asıllıdır. Ancak Endülüs'ün kadısı olduğu söylendiği gibi o Endülüslü oldu.”

İbnü'l-Faradî → Muhammed b. Ahmed → Kâsım b. Esbağ → Ahmed b. Züheyr “Muaviye b. Sâlih Endülüs'e kadı oldu. Yahya b. Maîn'in onun hakkında şöyle dediğini işittim: Muaviye b. Sâlih, sâlihtir.”

İbnü'l-Faradî → Abdullah b. Muhammed b. Ali → Hasan b. Abdullah ez-Zübeydî → Abdullah b. Ali b. el-Cârûd → Buhârî şöyle dedi: “Abdurrahman b. Mehdî, Muaviye b. Sâlih'i güvenilir olarak niteler. Ebû Amr el-Hımsî Endülüs kadısıdır. Onun 168 senesinde hacca gittiği söylenir”

İbnü'l-Faradî → Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ahmed eş-Şeybânî → Muhammed b. Amr el-Ukaylî → Haccac b. İmran → Ahmed b. Sa'd b. Ebû Meryem “Dayım Musa b. Selemeyi işittim o şöyle diyordu: Muaviye b. Sâlih'e ondan yazmak için geldim sonra müzik aletini gördüm ve bu nedir? diye sordum. Bunun üzerine Endülüs idarecilerinden İbn Mes'ûd'a hediye edeceklerini söyledi. Ben de onu bıraktım ve ondan yazmadım.”

İbnü'l-Faradî → Süleyman b. Eyyûb → Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen “Biz Bağdat'a geldiğimizde İbn Ebî Heysem ve diğerlerine Muaviye b. Sâlih'i sorduk.” Dediler ki: “Ondan bir şey almayız” Sonra Endülüs'e geldik ve Muaviye b. Sâlih'i görmüş, ondan rivayette bulunmuş ama vefat etmiş şeyhler bulduk.”

Ahmed dedi ki: Muaviye b. Sâlih, Abdurrahman b. Muaviye'nin son günlerinde vefat etti. Abbâs b. Esbağ el-Hemdânî bize tahdîs etti ona da Saîd b. Câbir tahdîs etti ona da Ebû'l-Biştir ed-Dûlâbî tahdîs etti ona da Süleyman b. Eş'as yani Ebû Davud tahdîs etti, ona da Muhammed b. İsmail et-Tirmîzî tahdîs etti ona da Ebû Sâlih dedi ki: “Muaviye b. Sâlih 158 senesinde vefat etti.” Buhari: “O, 68 senesinde hacca gitti”

İbnü'l-Faradî → Hâfız Muhammed b. Ahmed → Hâfız Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed *Târîhu'l-Mısrıyyîn* adlı eserinden nakille şu bilgiyi verdi: “Muaviye b. Sâlih b. Hudeyr b. Saîd b. Sa'd b. Fıhr el-Hadramî, Ebû Amr olarak künyelenmiştir. Mısır'a geldi sonra Endülüs'e gitti. Abdurrahman b. Muaviye b. Hişâm Endülüs'e hükümdar olduğu zaman onunla görüştü. Onu Şam'a gönderdi. Döndüğünde Endülüs kadısı oldu. Humus'tan çıkışı 125 senesidir. 158 senesinde (Allah rahmet etsin) vefat etti”⁵⁵²

Âlimin kimliğini tespiti yarayacak bilgiler neredeyse her tercemede bu düzendedir. İbnü'l-Faradî hakkında bilgi sahibi olduğu âlimin kimlik bilgilerini, hocalarını, değerlendirmelerini verdikten sonra tüm bunları teyit edecek rivayetleri sıralamakta âlimlerin hocalarını zikretme konusunda ve ayrıntılı vefat bilgisi vermede hassas davranmaktadır. Burada dikkat çeken noktalardan biri İbnü'l-Faradî'nin hakkında bilgi vereceği tercemelerin isimlerini uzun tutması, her âlimin neseb bilgisini vermede gösterdiği

⁵⁵² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 137-139.

hassasiyettir. Özellikle kitabın başında tercemesini verdiği halifelerin ve Arapların, berberîlerin⁵⁵³, Endülüslü olanların, Endülüs'te yaşayanların yer aldığı kitapta neseplerine işaret edilmiştir. Mesela halife “Abdurrahman b. Muaviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervan b. Hakem b. As b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenaf”⁵⁵⁴ ve arap âlimlerden olan “İsmail b. İshâk b. İbrahim b. Ziyâd b. Esved b. Ziyâd b. Nâfi' b. Muaviye b. Avf b. Sa'sa b. Bekir b. Hevzân b. Mansûr b. İkrime b. Hafs b. Kays b. Aylân b. Mudar”⁵⁵⁵ şeklinde uzun neseb bilgisi vermesidir. Bu uzun isimlendirme şekli Endülüs'te Hicrî IV ve V. asrın ilmî anlayışını yansıtmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin isimlerde önem verdiği bir diğer şey ise, şahsın Emevî halifeleri ile bir ilişkisi varsa onu da zikretmesidir. Mesela “Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Davud mevlâ Emîr Abdurrahman b. Muaviye b. Hişâm”⁵⁵⁶ şeklinde ya da eğer âlimin meşhur, tanınan bir ismi varsa “yu'rafu bi”⁵⁵⁷, “ma'rûf bi”⁵⁵⁸ şeklinde onu da zikredip sebebini açıklamaktadır. Mesela “Muhammed b. Abdullah b. Eyyûb ma'rufün bi'd-Dîbâc”⁵⁵⁹ şeklinde meşhur ismi verdikten sonra ipek işi ile meşgul olduğundan ötürü onun bu isimle tanındığını söyler. Yine varsa “kâne yulkabu bi”⁵⁶⁰, “yukâlu lehû”⁵⁶¹ şeklinde atflar yapılarak lakabını zikreder.

İbnü'l-Faradî âlimin nereli olduğu ve nerede ikamet ettiğini isim bilgisinden sonra verir. Eğer Endülüslü ise söyler, değilse nereden geldiğinin bilgisini verir. Mesela “aslen Tuleytula'dandır, Kurtuba'da ikamet etmektedir”⁵⁶² şeklinde ilim için Kurtuba'ya gelenleri belirtir ya da “Kurtubalıdır, Tuleytula'da ikamet etmektedir” şeklinde Kurtuba'dan ilim için başka bölgelere gidenleri⁵⁶³ söyler.

⁵⁵³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 36, 37, 123, 123, 133, 275, 277, 299, 302, 322, 374, 376, 379, 396, 401, 405; II, 21, 25, 39, 70, 101, 141, 166, 167, 184.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 11.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 81-82.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 46. Ayrıca bk. I, 17, 46, 50, 78, 99, 130, 214, 363, 408.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18. Ayrıca bir kaç örnek için bk. I, 20, 26, 44, 222, 371; II, 35, 49, 204.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18. Ayrıca bir kaç örnek için bk. I, 20, 36, 64, 103, 200; II, 4, 35, 49, 139, 204.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 39.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 55; II, 33, 101.

⁵⁶¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 61, 161, 163, 377; II, 161.

⁵⁶² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 31. Ayrıca bir kaç örnek için bk. I, 36, 95, 265, 304; II, 161.

⁵⁶³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 71, 134, 200, 356; II, 92, 156.

İbnü'l-Faradî kimlik bilgisinde âlimin hangi işle meşgul olduğunu da söyler. Mesela “kâne hayyâten”⁵⁶⁴ diyerek âlimin terzi olduğunu, “vellâ ahkâme’ş-şurta”⁵⁶⁵ diyerek bir nevi görevinin olduğunu ifade eder. Yine varsa tercemede âlimin fiziksel durumlarını verir. “Kâne zâ lihye tavîle”⁵⁶⁶ diyerek uzun sakallarının olduğunu, “kâne a’veren”⁵⁶⁷ diyerek tek gözünün görmediğini, “kâne a’rece”⁵⁶⁸ diyerek topal olduğunu, “kâne esamme”⁵⁶⁹ diyerek sağır olduğunu, “umiye fi nihâyeti umrihi”⁵⁷⁰ diyerek ömrünün son zamanlarında kör olduğunu söyler.

İbnü'l-Faradî hemen hemen tüm âlimlerin tercemesinde kendi değerlendirmesini vermekte ve âlimlerin hocalarına işaret etmektedir. Bu manada eser doyurucudur. O, kendi değerlendirmelerinde net ifadeler kullanmaktadır. Ahmet b. Sâbit için “şeyhun, sâlihun, sikatün fi’r-rivâyeti” diyerek âlimi tevsîk etmekte Osman b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî için “kâne kezzâben”⁵⁷¹, “kâne min ekzebi’n-nâs”⁵⁷² diyerek cerh etmektedir. Abdullah b. Abdurrahim b. Kinâne için “eşükkü fi semâihî min İbn Vaddâh”⁵⁷³ İbrahim b. Nasr el-Cühenî için “lâ a’lemu in kâne belega mebleağa’l-hamli anhu em lâ”⁵⁷⁴ diyerek hakkında şüpheye düştüğü kimseleri de açıkça söylemektedir.

Hacimli örnekte olduğu gibi tercemelerde halifelere atflar çoktur. Halifeler âlimlere büyük ihtimam göstermişler onları devlet kademelerinde, kadılık gibi toplumdan soyut olarak değil de bizatihi toplumun içinde görevlendirmiştir. Halifelerin ilme katkısı bu manada büyüktür.⁵⁷⁵

⁵⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 32.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 62.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 176.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 74, 207, 355, 240; II, 24, 29, 113, 114.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 11.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 304.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 343; II, 3, 25, 53, 78, 117, 130, 169, 193, 197.

⁵⁷¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 350.

⁵⁷² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103.

⁵⁷³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 266.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 21.

⁵⁷⁵ Konu hakkında bir örnek için bk. Adıgüzel, “Endülüslü bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hazm”, s. 4.

İsnad kullanımını eserin ilgi çeken başka yönüdür. İsnadlardaki hadis tahammül ve eda sîgalarının neredeyse tamamen semâ ve kıraat lafızları olması İbnü'l-Faradî'nin aldığı ve naklettiği bilgilerin sağlam ve güvenilir olması konusunda hassasiyetine ve hadis usûl ve yöntemlerinin dönemdeki önemine işaret etmektedir.

Târîhu ulemâi'l-Endelüs'de yukarıdaki örneklerdeki gibi hacim itibariyle bazı tercemelerin çok uzun bazılarının çok kısa olduğu görülmektedir. 1651 tercemeye sahip eserin ilk 200 (16-216) sayfası 547; 216-416. sayfaların arası 544; 416-610. sayfaların arası 510 terceme içermektedir. Bu durumdan hareketle terceme uzunluklarının eşit oranda dağıldığı söylenebilir. Tercemeler incelendiğinde daha çok rihle yapıp önemli hocalardan ders alan ve tasnifâtları bulunan, kitapların naklinde rol oynayan âlimlerin tercemelerinin eserde uzun tutulduğu, kimlik bilgilerinin dışında ilmî olarak hakkında pek bilgi bulunmayan, sınırlı sayıda hocadan ders almış ancak âlim olduğu bilinen kişilerin tercemeleri kısa tutulduğu görülmektedir.

Tercemelerin içeriği bakımından büyük bir değişiklik görülmeyip kitaplarına yapılan atıflar yoğunluktadır. İbnü'l-Faradî tercemelerde âlimin kitaplarını saymaz fakat âlimin naklinde aracılık ettiği kitabı ya da önemli bir eserin üzerine çalışma yapmışsa mutlaka söyler. Hatta bu kitaplardan “ketebtu anhu” diyerek yazdığını, kara'tü aleyhi” diyerek okuduğunu, “ihteleftu ileyhi” diyerek ona gidip geldiğini de ekler.⁵⁷⁶

İbnü'l-Faradî'nin hadisçi yönü tercemelerde kendini göstermektedir. O, tercemelerde tarihi olayları dahi aktarırken hadis rivayetinde olduğu gibi tamamen isnâdlı olarak güvenilir kişilerden nakleder. Mesela İbnü'l-Faradî, Musa b. Nasr'ın tercemesinde⁵⁷⁷ hocasından Leys b. Sa'd'a dayanan rivayetle Musa b. Nasr'ın Endülüs'ün fethinde savaştığına ve Endülüs'ün fethine dair ayrıntılı bilgi vermekte ve altı rivayetle bu bilgileri desteklemektedir. Rivayetlerin tümünün isnâdlı ve tahdîs yolu ile gelmesi nakledilen bilginin sağlam olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Faradî, vefat tarihlerinde, münekkit âlimlerin değerlendirmelerinde ve âlim hakkındaki rivayetlerde bir muhaddis nazarı ile isnâdlı bilgiler vermekte bu bilgilerin sağlamlığı konusunda sağlam rivâyet lafızları

⁵⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 65, 68, 70, 116; II, 86, 93, 105, 107.

⁵⁷⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 144-145.

kullanmaktadır. Nitekim Muaviye b. Sâlih hakkında verdiği 11 rivayet bunu desteklemektedir.

İbnü'l-Faradî'nin, eserini isnâdlı rivayetlerle tasnif etmiş olması, neredeyse rivayetlerin tümünde tahdîs yahut ihbâr sîgasını kullanması, atıf yaptığı kişilerin ricâl sahasında telifte bulunmuş olmaları, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'teki bilgilerin muteber ilim alma yöntemleri ile elde edildiğini ve eserin bir ricâl yazım geleneğine dayandığını göstermektedir. Yine âlimin tam ismini, künyesini, nisbesini, varsa rivâyetlerini, münekkit âlimlerin kendisi hakkındaki kanaatlerini ve İbnü'l-Faradî'nin âlim hakkındaki görüşünü vermesi eserin ricâl yazım geleneğine uyduğunun göstergesidir.

Tercemelerde atıf yaptığı kaynaklarına İbnü'l-Faradî'nin yer yer muhalefet ettiği tespit edilmiştir. Mesela Halid b. Sa'd, İbnü'l-Faradî'nin kitabını yazarken başvurduğu bu altı kaynaktan biridir. Halid b. Sa'd, Saîd b. Câbir'in yalancı olduğunu söyler. İbnü'l-Faradî de "Saîd b. Cabir, Halid'in dediği gibi değildir. Ben onun işitmiş olduğu asılları gördüm ve bu asıllardan pek çoğu bana ulaştı. Bu asıllar onun rivayetleri iyice araştırdığımı semâ ve doğruluk konusunda hassas olduğuna delalet eder"⁵⁷⁸ der ve kendi görüşünü naklederek kaynağını reddeder.

İbnü'l-Faradî'nin eserinde dikkat çeken noktalardan biri âlimlerin vefat tarihleridir. Onun vefat tarihlerini tercemelerde ayrıntılı olarak verdiği görülür. Mesela Abdullah b. İbrahim el-Asîlî'nin tercemesinde vefat tarihi için "392/1002 senesinde Zilhicce ayının bitmesine 12 gün kala Perşembe gecesini vefat etti, Perşembe günü ikindi namazına müteakip defnedildi"⁵⁷⁹ şeklinde ifade etmektedir. İbnü'l-Faradî âlimin vefatını sene, ay, gün, günün saati, defn zamanı olarak ayrıntılı şekilde vermektedir. Bazen de İbnü'l-Faradî âlimin vefatını, halife dönemi ile ilişkilendirir. Mesela "Emir Münzir döneminde vefat etti"⁵⁸⁰ şeklinde verir ve âlimin yaşadığı dönemin tespitini kolaylaştırır. Yine "tüvuffiye fî sadri eyyâm..."⁵⁸¹ "mâte fî evveli eyyâmi'l-emir"⁵⁸² "tüvuffiye âhira eyyâm..."⁵⁸³ şeklinde

⁵⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 197. Diğer örnekler için bk. I, 123, 283; II, 130.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 291.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18. Diğer örnekler için bk. I, 20, 35, 79, 128, 178.

⁵⁸¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 37.

⁵⁸² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 356.

⁵⁸³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 12.

halifelerle âlimin vefat tarihleri ilişkilendirilmiştir. İhtisar olarak verdiği bu vefat tarihleri için İbnü'l-Faradî mukaddimede halifelerin tercemesini vermektedir. İbnü'l-Faradî kitabında 1651 tercemeden 1026'sının vefatını, sene, ay, gün, günün saati ve defin zamanı olarak ayrıntılı vermektedir. 32 tercemenin vefatını ise halifeler ile ilişkilendirerek vermiştir. Geri kalan 593 tercemelerde vefat tarihleri bulunmamaktadır.

İbnü'l-Faradî bazen de âlimin vefatının sebebini zikreder. Mesela “esâbehû el-fâlic ve tüvuffiye...”⁵⁸⁴ şeklinde felç geçirip öldüğünü söyler.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 50. Diğer örnekler için bk. I, 227, 331, 343.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

*TÂRÎHU ULEMÂ'L-ENDELÛS'*TE HADİS ÖĞRENİM- ÖĞRETİM METOTLARI VE CERH-TA'DİL

I. HADİS ÖĞRENİM ve ÖĞRETİM METOTLARI

Bir sözü veya olayı başkasına nakletmek anlamına gelen rivayet hadis terimi olarak bir hadisi usulüne uygun bir şekilde ve râvilerini zikrederek nakletmek demektir. Hadis rivayet usûlüne ise tahammül ve edâ denmektedir. Semâ, kıraat, icâzet, münâvele, mukâtebe, i'lâm, vasiyyet ve vicâde olmak üzere temelde sekiz yöntemden klasik kaynaklarda bahsedilse de, özellikle rivayet döneminde semâ ve kıraat metotları yaygın

olarak kullanılıyordu.⁵⁸⁵ Bu noktada ilmin öğrenim, öğretim ve aktarım metotlarının nasıl ortaya çıktığını kısaca izah etmek faydalı olacaktır.

Sahâbe bilgilerini bizzat Hz. Peygamber'den işiterek, görerek yahut diğer sahabîler vasıtasıyla öğrenmekteydi. Onlar öğrendiklerini hıfz ve müzâkere yoluyla şifahî olarak koruyorlardı. Bu dönemde, sonrakilere aktarma amaç gütmeyen unuttuklarını hatırlamak maksadı ile yazı yazan sahâbî ve tâbîler de bulunmaktaydı. Yazılı metinler Ömer b. Abdülazîz'in resmi tedvin emri ile artmış ve bu ilmin korunmasını sağlamıştır. Hicrî II. asrın başında tedvin faaliyeti öylesine yaygınlaştı ki neredeyse her muhaddisin bir konuda hadis cüz'ü bulunmaktaydı. Yazıya geçirilen hadislerin sonraki süreçte nakli de kaçınılmaz oldu. Ancak ehil olmayanların da nakil yapmaya başlaması bazı problemleri doğurdu. Evzâî (ö. 157/774) "Bu ilim ehlinden alındığında şerefli idi, kitaplara yazılmaya başlayınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı" sözü bu çerçevede anlaşılmalıdır. Ehil olmayan kimselerin rivâyeti ehlinden almayıp, doğrudan sahifelerden alması, Arap yazısındaki nokta ve harekenin olmaması gibi yetersizlikler bu tashif ve tahrifâtı oluşturmaktaydı. İşte muhaddisler bu durumun önüne geçebilmek için bazı tedbirler almışlardır.⁵⁸⁶ Bu tedbirler ile hadisi mümkün olduğunca ilk kaynağından çıktığı şekilde koruma, hadiste olabilecek herhangi bir ilave ve eksilmenin önüne geçme amaçlanmıştır. Öyle ki bu metodlar hicrî V. asrın sonlarına kadar rivâyet sisteminde kullanılmıştır.⁵⁸⁷

İbnü'l-Faradî'nin ricâlle ilgili eserinden hareketle bu usûl ve yöntemlerin Endülüs'te hicrî IV. asır ile V. asırda yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu bölümde İbnü'l-Faradî'nin kitabında hangi metotları kullandığını tespit etmek ve bu metotların hicrî II. asırda ortaya çıkan metotlarla uyum arz edip etmediğini tespit amaçlanmaktadır.

Hadis usûlünde, hadisi rivayet eden yani bir başkasına öğreten kimseye "şeyh"; hadisi alan ve öğrenen kimseye ise "talebe" veya "tilmiz" denir. Şeyhin talebesine hadis rivayet etmesi "edâ"; talebenin, şeyhinden hadis alması "tahammül" diye anılır. Bu öğrenme öğretme işi hangi metotla icrâ edilmişse, işte o metodu ifade etmek için kullanılan

⁵⁸⁵ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 119.

⁵⁸⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *MÜİFD*, 11/12 (1997) s. 198-201.

⁵⁸⁷ Yardım, *Hadis*, I, 150.

sembolik ifadeye de “eda sîgası” adı verilmiştir.⁵⁸⁸ Hocadan hadis almanın yolları, yöntemleri⁵⁸⁹ manasına gelen bu usûl üç başlık altında ele alınacaktır.

A. Semâ ve Kıraat

Semâ, hocanın rivayeti ezberinden veya kitabından okuması, talebenin de ondan işiterek alması anlamına gelir.⁵⁹⁰ Semâ metodu, hadis alma yollarının en üstünü sayılmıştır. Çünkü bu metodla, hadis talebesi ile hadisi nakleden şeyh karşı karşıya gelmekte ve arada başka bir vâsıta olmaksızın, hadisler şeyhten talebeye intikal etmektedir. İbnü'l-Faradî almış olduğu bilgilerin çoğunu semâ yolu ile almıştır. Nitekim onun kitabında semâya delalet eden “semi‘tu minhu”⁵⁹¹ (ondan işittim), “semi‘nâ”⁵⁹² (işittik), “semi‘tuhu”⁵⁹³ (onu işittim), “ihteleftü ileyhi li’s-semâ minhu”⁵⁹⁴ (semâ için ona gidip geldim) “haddesenî”⁵⁹⁵ (bana rivâyet etti), “haddesenâ”⁵⁹⁶ (bize rivâyet etti) lafızlarının kullanıldığı görülür.

Kıraat, talebenin rivâyetleri bizzat hadis hocasına okuması veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadisi almasıdır.⁵⁹⁷ İbnü'l-Faradî'nin kitabında kıraate delalet eden lafızlar şunlardır: “kara’tü aleyhi”⁵⁹⁸ (ona okudum), “kara‘nâ aleyhi”⁵⁹⁹ (ona okuduk),

⁵⁸⁸ Yardım, *Hadis*, I, 151; Yücel, “Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmlâ Geleneği”, s. 40-45.

⁵⁸⁹ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 300. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Güler, “Hadis Öğreniminin Usûl ve Âdâbı”, s. 51-60.

⁵⁹⁰ Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 122; Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzrine Tetkikler*, s. 80.

⁵⁹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 69, 82, 158, 222, 295, 309, 395, 413; II, 83, 98.

⁵⁹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 22, 131, 226, 272.

⁵⁹³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 22, 27, 75, 272, 290, 361, 413; II, 80, 93, 103, 183.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 162; II, 79, 190.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10, 19, 23, 51, 63, 93, 94, 146, 149, 150, 165, 186, 198, 245, 352, 353, 357, 362, 376, 381, 382, 386, 398, 405; II, 4, 5, 6, 9, 13, 20, 44, 62, 128, 131, 139, 153, 155, 156, 174, 175, 177, 191.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 23, 30, 39, 44, 93, 108, 146, 186, 201, 219, 248, 265, 267, 288, 314, 319, 342, 348; II, 9, 36, 43, 45, 46, 53, 55, 59, 66, 138, 144, 150, 155, 162, 174.

⁵⁹⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 122; Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzrine Tetkikler*, s. 80.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 286, 287, 332, 342.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 68; II, 140.

“ihteleftü ileyhi fı ekseri ma kurie aleyhi” (ona okunan şeylerin çoğunda ona gidip geldim), “ahberanî”⁶⁰⁰ (bana haber verdi), “ahberanâ”⁶⁰¹ (bize haber verdi) şeklindedir.

İlk başta istinsah edilmiş metinlerdeki yazı hataları düzeltmek amacıyla kullanılan bu yöntem hicrî II. ve III. asırda semâ ve kıraat meclislerinde yazı hatalarını düzeltmenin yanında, hadisin yorumunu öğrenmek, rivâyet edene aidiyetini öğrenmek, sıhhatini belirlemek gibi amaçlar da taşımıştır. İbnü'l-Faradî'nin kullanımını incelendiğinde hicrî IV. ve V. asırda Endülüs'te bu yöntemlerin temel anlamlarını koruduğu ve Endüslü'te âlimlerin, şeyhlerin ilim meclislerine gidip semâ veya kıraat yöntemleri ile ilmi almaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Mesela Hasan b. Seleme'nin tercemesinde “kendisinden yazan ve işiten kimseler bana ihbâr etti”⁶⁰² sözü örnek verilebilir. Yine İbnü'l-Faradî, Muaviye b. Sâlih'in tercemesinde şöyle der:

Ebû Zür'a dedi ki: Abdullah b. Sâlih'in şöyle dediğini işittim: “Muaviye b. Sâlih bize geldi Leys b. Sa'd'ın yanına oturdu sonra ona rivayette bulundu. Leys b. Sa'd da bana dedi ki: Abdullah! Şeyhin yanına git ve sana yazdırılanı yaz. -Bu olayla ilgili- Abdullah b. Sâlih ‘Şeyhin yanına gittim o bana yazdırdı sonra Leys’e döndük ve yazılanı okuduk. Muaviye b. Sâlih'ten -bu rivâyeti- iki defa dinledim’ dedi. Ebû Amr olarak künyelenen Muaviye b. Sâlih Endülüs'te kâdîdır.”⁶⁰³

Burada Leys b. Sa'd'ın, Ebû Abdullah'ı şeyhe yani Muaviye b. Sâlih'e yönlendirmesi, şeyhin hadisi yazdırması (*imlâ*) ardından Ebû Abdullah'ın yazdığı rivayeti şeyhten iki defa dinlemesi (*semâ*), ardından rivayet hakkını elde ettiği hadisi Ebû Abdullah'ın tekrar okuması (*kıraat*) bu dönemde semâ ve kıraat metotlarının aynı şekilde uygulandığının göstergesidir. Örneğe Leys b. Sa'd açısından bakıldığında Leys kendisi için hadisi yazdırmış, ardından şeyhle birlikte yazan talebe rivayeti Leys'e okumuş ve semâ yoluyla rivayeti almıştır.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Faradî'nin en çok kullandığı lafız olup 183 sonuç arasından için bir kaç örnek vermek yeterlidir. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 10, 18, 25, 33, 38, 75, 90, 114, 127, 212; II, 35, 40, 43, 72, 113, 136, 145.

⁶⁰¹ İbnü'l-Faradî'nin en çok kullandığı lafız olup 75 sonuç arasından bir kaç örnek vermek yeterlidir. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 9, 10, 19, 56, 57, 59, 108, 150, 165, 169, 240, 248, 250 II, 17, 19, 44, 57, 181, 201.

⁶⁰² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 130.

⁶⁰³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 138.

Sema ve kıraat lafızları ile alakalı İbnü'l-Faradî'nin eserinde Abdülmelik b. Habîb'in tercemesinde verdiği şu bilgi dikkat çekmektedir:

Saîd b. Osman'dan “Yunus b. Abdüla'lâ, İbn Vehb'den nakille olan *Muvatta ve el-Câmi*’ adlı kitaplarını bize verdi. Ona ‘Allah seni ıslah etsin. Bu kitapları rivayet ederken ne diyeceğiz?’ diye sordum, ‘İster haddesenâ, ister ahberanâ deyin’ cevabını verdi.⁶⁰⁴

Burada kullanım verilen tanıma uymasa da Mustafa el-A‘zamî'nin iddiasına göre “haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızları süreç içerisinde çok geniş manada kullanılmıştır. Mesela talebenin, sözlü rivâyette bulunmayıp yazılı bir kaynaktan istinsah ettiği ve “haddesenâ, ahberanâ” lafzını kullandığı olmuştur.⁶⁰⁵ Ancak burada önemli nokta misalde de görüldüğü üzere hocanın bu lafızları kullanmasına musâade etmesidir. Yani örnek dönemin “ahberanâ” ve “haddesenâ” ile ilgili bir başka usulünü yansıtmaktadır.

İbnü'l-Faradî'nin tamamını tahdîs lafızları ile verdiği şu bilgiler onun hadis anlayışını ortaya koymaktadır. “İbn Abdülber → İbnü'l-Faradî → Ebü'l-Hasan Cehdem (Mekke) → Ebü Bekir Ahmed b. Ali → Ahmed b. Mervân → Sâlih b. Ahmed b. Hanbel” isnâdıyla rivayet edildiğine göre Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Haddesenâ, ahberanâ diyen kişilerin dediklerini aktar bunun dışındakilerde hayır yoktur.” [Sâlih:] Halife Mu'tasım babama yönelip “İbn Ebî Duâd'tan rivayette bulun” dedi, babam bunu reddetti ve ondan yüzünü çevirip şöyle dedi: “Bir âlimin kapısında görmediğim biriyle ne diye konuşayım?”⁶⁰⁶

B. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe

Münavele, şeyhin hadisleri ihtiva eden kitabını rivayet etmesi için talebeye elden vermesi; mükâtebe, şeyhin hadislerinden bir kısmını yakında veya uzakta olan bir kimseye yazıp göndermesidir.⁶⁰⁷ İbnü'l-Faradî'de münâvele metoduna işaret eden herhangi bir lafız

⁶⁰⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 313.

⁶⁰⁵ Örneğin A‘zamî Mâlik b. Enes'in *Muvatta*’ını örnek verir. *Muvatta*’ın ilk râvîlerinin kitapta deniz suyu ile abdest alınması hakkında hadisin şifâhen alınmayıp kitaptan ve sadece müellife atıf yapılarak “haddesenâ Ebü Seleme haddesenâ Mâlik an Safvân” (Tirmizi, Tahâret, 52) şeklinde naklettiğine işaret eder. Kitaptan yahut yazılı bir kaynaktan istinsah edip “haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızlarının kullanımı için bk. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 265-272.

⁶⁰⁶ İbn Beşküval, *Sıla*, 250.

⁶⁰⁷ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 300; Yücel, *Hadis İstılahları*, s. 66.

bulunmaz. Mükâtebe metoduna işaret eden lafızlar ise “ketebe ileyye”⁶⁰⁸ (bana yazdı), “ketebe lî”⁶⁰⁹ (benim için yazdı), “ketebe ileynâ”⁶¹⁰ (bize yazdı) şeklindedir.

Mükâtebeye misal olarak İbnü'l-Faradî'nin Abdûs b. Muhammed'in tercemesinde onun güvenilir olduğu bilgisini verdikten sonra “Bana kendi hattıyla hadisinden bir cüz yazdı (*ketebe lî*) ve tüm rivayetlerin icâzetini verdi”⁶¹¹ demesi gösterilebilir. Bir başka misal ise Muhammed b. Meysûr'un tercemesinde geçer.⁶¹² İbnü'l-Faradî onu “racul sâlih” olarak nitelendirir ve Hâlid b. Sa'd'ın ondan rivayet ettiğini ve onu övdüğünü söyler. İbnü'l-Faradî, Halid'in talebelerinden Ebû Sabit'in hadis rivayeti esnasında söylediği şu sözü nakleder: “Hâlid b. Sa'd bize -hadisi aktarmadan önce rivayet hakkında- şöyle dedi: ‘Sâlih kişi Muhammed b. Meysûr -bu hadisi- bana kendi hattı ile yazdı (*ketebe ileyye*) ve kitabında şöyle yazıyordu: “Ey kardeşim sana yazdım Allah sana güç kuvvet versin, seni korusun.” Sonrasında hadisi nakletmiştir. Halid b. Sa'd burada ilim meclisinde hadisi nakletmeden önce hadisin râvisi hakkında bilgi vermekte sonrasında hadisi hangi yolla elde ettiğini söylemektedir.

İcâzet, semâ ve kıraat olmaksızın hadis âliminin belirli şartlar dahilinde bütün veya bir kısım rivâyetlerini öğrencisinin rivayet etmesine izin vermesidir.⁶¹³ Ancak İbnü'l-Faradî'nin, kendisi için icâzeti bu anlamda değil “rivayet hakkı elde etme” şeklinde kullandığı tespit edilmiştir. Onun icâzeti, özellikle kendi icâzetine delalet eden “ecâze lî rivâyetehû”⁶¹⁴ (bana rivayetini nakletmede icâzet verdi), “ecâze lî hadîsihî”⁶¹⁵ (bana hadisini nakletmede icâzet verdi), “ecâze lî kıt'aten min hadîsihî” (bana hadisinin bir bölümünü nakletmede icâzet verdi), “ecâze lenâ”⁶¹⁶ (bize icâzet verdi) gibi lafızlar kullanarak semâ veya kıraatten sonra şeyhin kendisine rivayet hakkını vermesi anlamında

⁶⁰⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 142, 282; II, 56, 62, 65, 74, 78, 107, 145.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 246, 383; II, 107, 128.

⁶¹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 103, 123, 131, 178, 199, 208, 229, 239, 310.

⁶¹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 383.

⁶¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 62.

⁶¹³ Yücel, *Hadis Usûlü*, 124.

⁶¹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 383; II, 5, 110.

⁶¹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 383; II, 110.

⁶¹⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 192.

kullandığı görülür. Mesela Mücahid b. Esbağ b. el-Hasan'ın tercemesinde⁶¹⁷ “kara'tü ene aleyhi” diyerek ona okuduğu kitapları tek tek sıralayıp “ecâze lenâ cemîa mâ ravâhu” diyerek kıraat yoluyla aldığı kitapların icâzetini de elde ettiğini söylemiştir. İbnü'l-Faradî'nin kitap naklinde aracı olduğu tüm rivayetler bu şekildedir. Nitekim hocaları bölümünde bunun örnekleri görülebilir. Bunda İbnü'l-Faradî'nin muhaddis kimliğinin etkili olduğu bu sebeple aldığı bilgilerde titiz davrandığı düşünülebilir.

Tercemelerde icâzetle ilgili kimi rivayetler de var ki icâzet “sema ve kıraat olmaksızın rivayet hakkı elde etmek” şeklinde kullanılmıştır. Mesela İbnü'l-Faradî, Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman'ın tercemesinde onun *Vâdiha*, *Fazlü's-sahâbe*, *Garîbü'l-Hadis*, *Tefsîru'l-Muvatta*, *Hurûbü'l-İslâm*, *Sîretü'l-imâm fi'l-mulhidîn*, *Tabakâtü'l-fukahâ ve't-tâbiîn* gibi önemli pek çok kitabın rivayet hakkını elinde bulundurduğunu belirtir fakat hadis ilmini bilmediğine, sahîhi sakîmden ayıramadığına işaret eder. Onun icâzet yoluyla bu kadar çok rivayeti kolay elde ettiğini söyler. İbnü'l-Faradî şu rivayetle bunu destekler: İbrahim b. el-Münzir el-Cüzâmî'den nakille “Endülüslü arkadaşınız Abdülmelik b. Habîb büyük bir çuval dolusu kitapla bana geldi ve dedi ki ‘bunlar sizin rivayetleriniz, bana icâzet veriyor musunuz?’ Ona ‘Evet’ dedim. Bana o kitaplardan ne bir harf okudu ne de ben ona okudum.”⁶¹⁸

İcâzetin değeri konusunda yazdığı şeyde sağlam, rivayetinde güvenilir, dili fasih, mantığı sağlam, ağırbaşlı olarak nitelendirdiği Abdurrahman b. Ahmed'in (ö. 366/976) tercemesinde İbnü'l-Faradî'nin naklettiği bilgiler dikkat çekicidir. Zira o, insanların ondan çokça ders işittiğini söyler ve ardından “Ondan işiten biri onun şöyle dediğini bana haber verdi ‘Benim, babamın, dedemin nazarında icâzet semâ gibidir’ der.”⁶¹⁹

İcâzetin semâ ve kıraat olmaksızın rivâyet hakkı elde etmek olarak kullanıldığına dair başka örnekler de mevcuttur:

İbn Vaddâh, İbn Ebî Meryem'den nakille dedi ki: ‘Biz Mısır'da iken Abdülmelik b. Habîb de vardı. Kitaplara olan ilgisi konusunda ondan daha isteklisini görmedim. Bir öğlen vakti onun yanına gittim. Ona “Bu kitap nedir? Ne zaman okuyorsun?” dedim. İbn Habîb “Ebû

⁶¹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148.

⁶¹⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 313.

⁶¹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 306.

Abdullah'ın kıraat ettiği bu kitabı bana Esed b. Musa icâzet yoluyla verdi” dedi. Onun yanından ayrılıp Esed b. Musa'nın yanına gittim. Ona “Ey şeyh! Sana kıraat etmemize izin vermezken başkasına icâzet veriyorsun!” dedim. Bunun üzerine Esed b. Musa “Ben kıraati bile doğru bulmazken nasıl icâzete izin vereyim?” cevabını verdi. -İbn Habîb'le olan durumu haber verdim. Bana “O benim kitaplarımı aldı ve onlardan yazdı” dedi.

Muhammed b. Kâsım es-Seğrî'den nakille o dedi ki: “Vehb b. Meserre'ye İbn Vaddâh'ın İbn Habîb hakkındaki sözlerini sordum. Bana ‘İbn Habîb hakkında iyi ya da kötü birşey demedi ancak onun Esed b. Musa'dan işitmediğini söyledi’ dedi.

Halid b. Sa'd, rivayetle ilgili olarak “Esed'in İbn Habîb'in rivayetlerini onaylaması ve yazıya geçirmesi için ona kitaplarını vermesi icâzettir” değerlendirmesinde bulunması konuyu teyit etmektedir. Dolayısıyla hicrî IV. asırda Endülüs'te icâzet metodunun kullanıldığı ve aynı anlamı koruduğu söylenebilir.

C. İ'lâm, Vasiyyet ve Vicâde

İ'lâm, şeyhin sahip olduğu rivayeti veya kitabını talibe göstererek, kendi semâ olduğunu bildirmesi fakat rivayeti konusunda icâzet verdiğiine dair açıklamada bulunmamasıdır. İbnü'l-Faradî'de i'lâm metoduna işaret eden herhangi bir lafız bulunmamaktadır.

Bu konuda İbnü'l-Faradî, Eflah'ın⁶²⁰ tercemesinde onda birtakım kitaplar gördüğünü (*raeytü lehû kütüben*) ifade eder. Semâ yolu ile dinlediği bu kitapları Meşrik'te, Bağdat'ta, Rakka'da, Halep'te, Dimeşk'te, Remle'de hangi hocalardan aldığını zikreder. Ardından Eflah hakkında “Ben Eflah ile görümedim ancak kitaplarından bazı bilgiler aktardım” der.

Vasiyyet ise, şeyhin rivayet ettiği bir kitabı ölümünden veya seyahate çıkmadan evvel, birisine vasiyyet etmesi anlamındadır.⁶²¹ İbnü'l-Faradî'de vasiyyet metoduna işaret eden lafızlar “kad evsâ bizâlike”⁶²² (bunu vasiyet etmiştir), “evsâ ileyhi”⁶²³ (ona vasiyet etti) şeklindedir.

⁶²⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 99.

⁶²¹ Yücel, *Hadis Istılahları*, s. 72.

⁶²² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 360; II, 79.

⁶²³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 163.

Sözlükte “bulmak” manasına gelen vicâde kelimesi “bir râvinin bizzat ulaşamadığı yahut ulaşmış olsa da kendisinden semâ etmediği, ayrıca icâzet vb. yetkiler de almadığı bir hocanın hattıyla yazılmış rivayetlerin kaydedildiği metinleri bulması veya bunları satın almasıdır.⁶²⁴ İbnü’l-Faradî’nin de kullanmış olduğu bu yöntemin örnekleri şunlardır: “vecedtü zâlike bi-hattihî”⁶²⁵, “kara’tü bi-hatti”⁶²⁶, “vecedtü bi-hatti”⁶²⁷, “raeytü ba’de kütübi semâihî mine’ş-şuyûh”⁶²⁸, “kara’tü ba’de’l-kütübi ‘anhu”, “raeytuhû bi-haddisihi”⁶²⁹, “beleşanî”⁶³⁰ (bana ulaştı).

Vicâde hadis tahammül yollarında en son sırada yer alır. Öyle ki vicâde ile elde edilen kitaptan rivayet, hadisın tashif edilmiş olma ihtimalinden dolayı kabul görmemiş, bu konuda muhaddisler sıkı şartlar getirmişlerdir.⁶³¹

D. Değerlendirme

Şeyhin hadis alma yollarından biriyle elde ettiğini talebelerine rivayet etmesi manasına gelen lafızların çokluğu, İbnü’l-Faradî’nin kitabında dikkat çekici noktalardan biridir. Bu lafızlar, râvinin rivayet esnasında bilgiyi hangi yolla aldığına delâlet etmesi açısından önemlidir. Eserde her bir metot için farklı lafızların kullanıldığı ve bu konuda son derece titiz davranıldığı göze çarpmaktadır.

İbnü’l-Faradî, sadece hadis rivayetlerinde değil almış olduğu ya da naklettiği tüm bilgilerde tahammül ve eda sîgalarını kullanmıştır. Tercemeler bunun en açık örneğidir. Âlimin vefat tarihi, nesebi, hocaları hakkındaki bilgileri de hangi yollarla aldığını belirtmiştir. Bu durum ilgili bilgilerin hocaların ilim meclislerinden gidilerek ve onlarla müzakere edilerek alındığını gösterir. Âlimin tercemesindeki bilgileri semâ ile almışsa “semi’tu” ve “ketebtü”, bazen de “haddesenâ” ya da “ahberanâ”; kıraat yolu ile almışsa

⁶²⁴ Yücel, *Hadis İstılahları*, 76; Özkan, “Vicâde”, *DİA*, XXXXIII, 100.

⁶²⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 21, 378.

⁶²⁶ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 178, 352; II, 112.

⁶²⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 18, 37, 38, 151; II, 42, 204.

⁶²⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 23, 270.

⁶²⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 188, 297.

⁶³⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 58, 66, 183, 205, 239, 241, 272, 278, 286, 291, 369; II, 73, 82, 105, 106, 110, 115, 138, 156, 167.

⁶³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İstılahları*, s. 76-79.

“kara’tü alâ fûlan”; icâzet yolu ile almışsa “ecâze lî, ecâze lenâ”; mükâtebe ile almışsa “ketebe lî, ketebe ileyye”; vicâde ile almışsa “vecedtü bi-hatti fulân” lafızlarını kullanmıştır. Onun kitabında en çok kullandığı edâ lafzı “ahberenâ” dır. Hadis rivayetlerinde ise hem rivayeti alırken hem de verirken en çok kullandığı lafız “ahberanâ” ikinci olarak “haddesenâ” olmuştur.

İbnü’l-Faradî’nin ricâle dair eserinde münâvele ve i’lam hariç bütün hadis öğrenim ve öğretim metotlarının örneklerinin bulunduğu, bu metotların önemini koruduğu tespit edilmiştir. Bu durum Endülüs ilim geleneği ile doğudaki ilim geleneği arasında bu açıdan fark olmadığını göstermektedir.

II. CERH-TA’DİL İLMİ ve LAFIZLARI

Bir ricâl kitabı olarak *Târîhu ulemâi’l-Endelüs* cerh-ta’dîl ilmi açısından da incelenebilir. Her ne kadar müellif eserini bir cerh-ta’dîl kitabı olarak tasarlamasa da dönemin âlimlerini tanıtırken onların güvenilirliklerini cerh-ta’dîl lafızları ile tespit etmiştir. İbnü’l-Faradî’nin eserindeki cerh-ta’dîl üslûbunun tespiti, Endülüs’te erken döneme ait ricâl yazıcılığının gelişimi hakkında faydalı bilgiler sunacaktır. Onun eseri kaynaklarda ‘İbnü’l-Faradî’nin *Târih*’i’ olarak meşhur ise de incelendiğinde onun aynı zamanda cerh-ta’dîl değerlendirmeleri açısından sonraki münekkilere kaynaklık ettiği görülecektir. Bu başlık altında, dönemin cerh-ta’dîl anlayışı incelenip İbnü’l-Faradî bir münekkit olarak ele alınacak ve kullandığı cerh-ta’dîl lafızları üzerinden birtakım yargılara ulaşılmaya çalışılacaktır. İbnü’Faradî öncesi ve sonrası kullanımlara işaret edilerek cerh-ta’dîl lafızlarının gelişimi tespit edilecektir. Ayrıca hocaları vasıtasıyla bir üst tabakadaki âlimlerden aktardığı cerh-ta’dîl lafızlardan hareketle üst âlimlere nispet edilen eserler günümüze ulaşmadığı için, İbnü’l-Faradî’nin literatüre katkısı olarak görülecektir. İbnü’l-Faradî’nin eseri cerh-ta’dîl faaliyetlerinin bir münekkit tarafından nasıl icra edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu tenkit uygulamalarının yanında İbnü’l-Faradî’nin tenkit tarzını da öğrenilmiş olacaktır. Eserdeki cerh-ta’dîl lafızları ve delalet ettiği manalar tespit edilmeye çalışılacaktır. Eserin cerh-ta’dîl lafızlarının gelişimine katkılarını tespit edebilmek, eserde kullanılan cerh-ta’dîl lafızlarının önceki dönemlerle ve çağdaşlarıyla farklılık arz edip etmediği ve sonrakilere etkisini incelemek suretiyle ortaya konulabilir. Bu şekilde *Târîhu ulemâi’l-Endelüs* öncesinde veya onunla aynı dönemde yazılmış ricâl

eserlerinin günümüze ulaşmamış olanlar hakkında fikir elde edilecektir. Burada ilk defa *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'de geçtiği tespit edilen lafızlar, eserin cerh-ta'dîl ilmine katkısı olarak değerlendirilecektir.

A. Cerh-Ta'dîl İlmine Kısa bir Bakış

Cerh sözlükte maddi ve manevî olarak yaralamak anlamına gelir. Hadis ıstılahında ise cerh, hıfz ve itkan sahibi bir âlimin fisk, tedlis ve yalancılık gibi kendisinde veya güvenilir râvîlere muhalefet gibi rivâyetinde bulunan bir kusurdan ötürü râviyi ve rivâyetini reddetmesi şeklinde tarif edilmektedir. Râviye böyle bir kusurun nispet edilmesine cerh etmek denir.⁶³² Ta'dîl ise sözlükte zulmün zıddı, ılımlılık ve gönülde doğru olduğu kanaati beliren şey anlamına gelir. Hadis ıstılahında ise ta'dîl, râvinin rivâyetinin kabulünü gerektiren sıfatlarla nitelemektir.⁶³³ Cerh-Ta'dîl ilmini, İbn Ebî Hâtim er-Râzî “sika olan veya olmayan âlimin durumunu açıklamak”⁶³⁴ şeklinde tarif eder, Kâtib Çelebi ise şu tanımları yapar: “Cerh-Ta'dîl ilmi, birtakım özel lafızlar kullanarak bu lafızların mertebelerinden ve râvîlerin cerh-ta'dîlinden bahseden bir ilimdir ki, hadis ricâli ilminin bir koludur.”⁶³⁵

Hiz. Peygamber devri ile fitneye kadar olan sahabe döneminde cerh-ta'dîl faaliyetleri, müstakil bir hadis ilmi olacak şekilde gelişmemiştir. Bununla birlikte Hiz. Peygamber devrinden itibaren râvîlerin ilmî tespit ve tekidi ile ilk ricâl tenkîdi başlamıştır. Ancak bu dönemde yapılan tenkitler, unutkanlık, yanılma, iyi zabt edememe gibi beşerî kusurların düzeltilmesine yönelik açıklamalardır. Yine bu dönemde tenkit faaliyeti şifâhî olarak yapılmakta olup sahabe içinde eleştiriye tâbî tutulan râvîlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Bu kimseler adalet yönüyle değil hata, yanılma ve unutma gibi zabt sıfatı yönünden tenkit edilmiştir.⁶³⁶ Öte yandan “fitne” diye anılan Hiz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayıp Hiz. Ali ile Muaviye arasında devam eden ve hadis uydurmacılığını başlatan olaylar, râvîlerin sıkı bir denetime tâbî tutulmasını gerekli kılmıştır. İbn Sîrîn (ö.

⁶³² Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkîdi*, s. 17.

⁶³³ Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkîdi*, s. 18.

⁶³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 107.

⁶³⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 582.

⁶³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkîdi*, s. 28-45. Bu dönem tenkit örnekleri için örnek hadis; Müslim, İman, 10; Buhârî, İlim, 6; Müslim, Hac, 19; Buhârî, Cihad, 47.

110/728) konu hakkında “Önceleri isnâd aranmazdı ancak fitne ortaya çıktıktan sonra râvilerin adları sorulmaya başlandı. Böylece sünnet ehli olanların hadisleri alınır, bid‘at ehlinin hadisleri terkedilirdi.”⁶³⁷ Yani Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle başlayıp devam eden iç karışıklıklar, hadis râvîlerinin dahi dikkatli bir şekilde incelenmesini gerektirmiş ve o zamana dekaranmayan isnâd uygulamasını zorunlu hale getirmiştir. Böylece meselenin odak noktasını oluşturan isnâdın ortaya çıkması ile cerh-ta‘dîl faaliyetleri belirginleşerek daha sistemli bir merhaleye ulaşması kaçınılmaz olmuştur.

Yaklaşık hicrî II. yüzyılın ortalarına kadar süren Tabiîn dönemi râvileri, rivayet ettikleri hadisleri anlamaya, ezberlemeye dikkat eden güvenilir kimseler olup tenkide uğrayanların sayısı az olmuştur. Bu dönemde Hâricî, Şiî ve Kaderî fırkalarının başı olan bid‘atçiler de bulunmaktadır. Tabiîn döneminde şifâhî olarak yürütülen cerh-ta‘dîl faaliyeti yaşanan çekişme ve kargaşa ortamı sebebiyle müstakil bir ilim halini alacak bir biçimde gelişmemiştir. Bu dönemde tenkitçilik, Hz. Peygamber’in hadislerini siyasî ve itikâdî amaçlarla kullanma girişiminden uzak tutmak şeklinde olmuştur. Hicrî II. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan tebeu’t-tâbiîn devriyle hadis tenkitçiliği yeni bir devreye girmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle hadisle uğraşanlar çoğalmış, uydurma rivayetler çoğalmış dolayısıyla münekkit ve tenkit edilen ravi sayısı da artmıştır. İlim yolculukları ile birlikte münekkitlerin ilim merkezlerini dolaşarak sened ve râvi soruşturmaları kolaylaşmış sonucunda da tenkit faaliyeti bu dönemde tedvin edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla tebeu’t-tabiîn dönemi, cerh-ta‘dîl müstakil bir ilim olarak kabul edilmeye başlamıştır.

1. İbnü’l-Faradî öncesinde ve *Târîhu Ulemâ’l-Endelüs*’ün Yazıldığı Döneme Kadar Cerh-Ta‘dîl Lafızları

Endülüs’te ilim doğuya yapılan rihlelerle alınmakta idi. Nitekim İbnü’l-Faradî’nin, âlimin isim bilgisinin ardından ilk naklettiği bilginin rihleleri ve kimlerden ders aldığına dair olması da bu durumu teyit etmektedir. Bununla birlikte o, rihle yapmayan âlimleri de kitabında belirtmiş ve onları bu sebeple eleştirmiştir. Dolayısıyla hicrî IV. asra kadarki süreçte doğu ilim merkezlerindeki cerh-ta‘dîl lafzı kullanımları Endülüs’teki uygulamayı ve

⁶³⁷ Müslim, Mukaddime, I, 14. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ulu, “Hadis Rivâyetinde İsnâdın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”, s. 119-166.

farklılıkları tespit etme hususunda yardımcı olabilir. Hicrî IV. asrın ortasından hicrî V. asrın başına kadar kadar yaşamış bir muhaddis-münekkit olan İbnü'l-Faradî'den önceki dönemde kullanılan cerh-ta'dîl lafızlarını tespit için onun hocalarından yaptığı nakiller takip edilebilir.

Hicrî I. asrın son çeyreğinde ortaya çıkan cerh-ta'dîl ıstılahları, hicrî II. asrın sonlarına kadar daha ziyade zabtla değil adaletle ilgilidir. Bu dönemde “kezzâb”, “deccâl”, “sadûk”, “sika” gibi cerh-ta'dîl lafızları râvînin adalet yönünden güvenilir olup olmadığına ilişkindir. Hicrî II. asırda râvîler zabt bakımından değerlendirilmiş ancak zabtına ilişkin herhangi bir lafız ve ıstılahla rastlanılamamıştır. Zabtı itibariyle râvînin terkinin gerektiren prensipler konulmuştur.⁶³⁸ Hicrî III. asırda, hicrî II. asırda mevcut olmayan yeni ıstılahlar ortaya çıkmış, bu ıstılahlar râvînin güvenilirlik ve rivâyete ehil olma durumu açısından taksimiyle ilgili olmuştur. Cerh-ta'dîl lafızları arasında hiyerarşik ve sistemli sıralama ilk defa İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'in mukaddimesinde yapılmış ve bu sıralama hicrî VII. asırda İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) tarafından aynen tekrarlanmıştır.⁶³⁹ Hicrî III. asır önemli münekkitlerinden olan İbn Ebî Hâtim'in bu sıralaması, hicrî IV. asır Endülüs tatbikatının tespiti için önemlidir. Ancak İbn Ebî Hâtim ile aralarında bir buçuk asır bulunan İbnü'l-Faradî ve bir üst hocalarının, söz konusu tasnifi izlememeleri de olasıdır. Bu yüzden mütekaddimîn hadisçilerinden olan İbnü'l-Faradî'nin ve onun hocalarının cerh lafızlarını belli şemalara göre belirlemek yerine, bu münekkitlerin tercihlerini, değerlendirme tarzını ve tenkîdini yaptığı bağlamı tespit etmek isabetli olacaktır.

İbnü'l-Faradî *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'de neredeyse her âlimin tercemesinde kendi değerlendirmesini vermiştir. O, bu değerlendirmelerde varsa hocalarının yahut yazılı kaynaklarının ifadelerini teyit/tenkit amaçlı nakletmektedir. İbnü'l-Faradî'nin kendi hocalarından aktardığı bu değerlendirmeler erken dönem cerh-ta'dîl lafızlarını görme imkanı vermektedir. Burada birkaç örnek sıralanarak İbnü'l-Faradî öncesi kullanımı, onun hocalarından aktardığı örnekler üzerinden incelenecektir. İbnü'l-Faradî, Muhammed b.

⁶³⁸ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 103-105.

⁶³⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, I, 107-9. İbn Ebî Hâtim hadis rivâyetine ehil olup olmaması bakımından râvîleri adalet ve zabt yönünden kısımlara ayırmıştır (bk. *Takdime*, 13; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 179).

İbrahim b. Hayyûn'un tercemesinde⁶⁴⁰ onun hadis ilminde imam, âlim ve illel bilgisine sahip olduğunu, Endülüs'te hadis ilmüne vukûfiyette öncesinde kimsenin bulunmadığını söyleyip hocası Abdullah b. Muhammed es-Seğrî ve Vehb b. Meserre el-Hacerî'nin "Muhammed b. Hayyûn, sâhibü'l-hadîs, zâbitun mütefenninun, sadûk" gibi ta'dîl lafızlarını sıralar. Bir diğer yerde Hâlid b. Sa'd'den nakille -ki İbnü'l-Faradî mukaddimesinde "Hâlid'den naklettiklerimi İsmail b. İshâk'ın *Târîh*'inden tahdîs ettim" demiştir- "lev enne's-sidke insanun lekâne İbn Hayyûn" demiştir. Yine İbnü'l-Faradî, Ubeydullah b. Ömer el-Kaysî'nin tercemesinde hocası Muhammed b. Ahmed b. Yahya'nın onu yalancılıkla⁶⁴¹ nitelendirdiğini söyler. Muhammed b. İsa el-Kallâs'ın yalancı olduğunu hocası İbn Müferric'den nakille söyler.⁶⁴² Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Faradî'nin hocalarından naklettiği cerh-ta'dîl lafızları geniş açıklamalar şeklinde olup önceki dönem âlimlerinin Endülüs'te İbn Ebî Hâtim'in kullanımını bir şema şeklinde olmasa da dağınık olarak aynı manada devam ettirdiğini gösterir. İbnü'l-Faradî, bu kullanımların sonraki döneme aktarılmasında rol oynamış ve ilerleyen sayfalarda tespit edileceği üzere cerh-ta'dîl lafızlarını genişleterek ilavelerde bulunmuştur.

2. İbnü'l-Faradî'den Sonraki Münekkitler

Bir ricâl eseri olarak *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'deki tercemelerde genellikle râvînin tam adını, künyesini, hoca-talebe ilişkilerini, rıhlelerini, İbnü'l-Faradî'nin cerh-ta'dîl formlarını, önceki münekkitlerin âlim hakkındaki kanaatlerini, varsa râvînin rivâyetlerine örnekler, râvînin vefat tarihini bulmak mümkündür. Bu açıdan eserin bir münekkit gözü ile yazıldığı ve sonraki münekkitlere kaynaklık ettiği söylenebilir. İbn Hacer, Zehebî gibi önemli hadis münekkitlerinin Endülüslü âlimleri değerlendirirken öncelikle İbnü'l-Faradî'yi esas alması ona duyulan güveni göstermektedir. Nitekim İbnü'l-Faradî, Ahmed b. Halid el-Cüzâmî'nin (ö. 378/988) tercemesinde "Harfleri sıralayamaz ancak sadûk ve sâlih biridir" der. Onun bu görüşü sonraki münekkitlerden Zehebî⁶⁴³ ve İbn Hacer⁶⁴⁴ tarafından aynen nakledilir. Yine Hüseyin b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 372/982) hakkındaki "kânet

⁶⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 28.

⁶⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 296.

⁶⁴² Bu ve benzeri örnekler için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 81, 96, 234, 248, 413; II, 1180.

⁶⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 95.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizan*, I, 450.

fihî gafletun”⁶⁴⁵ değerlendirmesi, Süyûtî tarafından aktarılır.⁶⁴⁶ Ebû Bekir Ahmed b. el-Fazl b. Abbâs ed-Dîneverî’nin (ö. 349/960) tercemesinde onun rihlesinden ve hocalarından bahsedip “Yazısı zayıftır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin peşinden gitti, ona hizmet etti, onu iyi tanıdı ve ona atfedilen musannefâtı ondan dinledi. Rivâyetinde zâbit değildir” ve “Onun bazı münker rivâyetleri var. İnsanlar buna müsamaha gösterdi ve ondan çokça işitti” der ve hocası İbn Müferric’in “Dîneverî Mısır’da iken gençler onunla oyun oynuyorlardı, bu yüzden onu eleştirdiler, kitaplarını ve ondan bilmek için yazanlardan -ellerindekini- çaldılar” şeklindeki kanaatini nakleder.⁶⁴⁷ Zehebî, Ali b. Hasan Ebü’l-Kâsım ed-Dimeşkî’den nakille “Onun bazı münker rivayetleri vardı ve hadisi yazılan kimselerdendi”⁶⁴⁸ der. İbn Hacer ise bu görüşün İbnü’l-Faradî’ye ait olduğunu, onun kitabında nakledildiğini söyler.⁶⁴⁹ İbnü’l-Faradî, Ebü’l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. İsmail el-Kurtubî (ö. 357/967) hakkında “Muhammed b. Ahmed b. Yahya onu çok kötü eleştirdi, hakkında kötü konuştu”⁶⁵⁰ der. İbn Hacer de onun için “mütakellim fihî”⁶⁵¹ der. İbnü’l-Faradî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî’yi (ö. 380/990) bid‘at ehlinde sayar ve onun için “Zâbit değildir, dil bilgisi de yoktur, zayıftır”⁶⁵² der. Zehebî ise “İbnü’l-Faradî onun zayıf olduğunu söyledi”⁶⁵³ ifadesine yer verir. İbn Hacer de önce İbn Ebî Hâtim’in, devamında İbnü’l-Faradî’nin sözünü nakleder.⁶⁵⁴

İbnü’l-Faradî tercemelerde önceki münekkitlerin görüşünü de naklederek sonraki döneme naklini sağlamaktadır. Eğer aynı fikri benimsiyorsa kaynağının dediğini nakleder farklı bir görüşe sahip ise önce kaynağını ardından da kendi görüşünü nakleder. Nitekim Halef b. Muhammed el-Havlânî’nin tercemesinde⁶⁵⁵ Halid b. Sa‘d’dan nakille onun

⁶⁴⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 134.

⁶⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât*, I, 539.

⁶⁴⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 76.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, I, 128.

⁶⁴⁹ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, I, 577.

⁶⁵⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 81.

⁶⁵¹ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, V, 175.

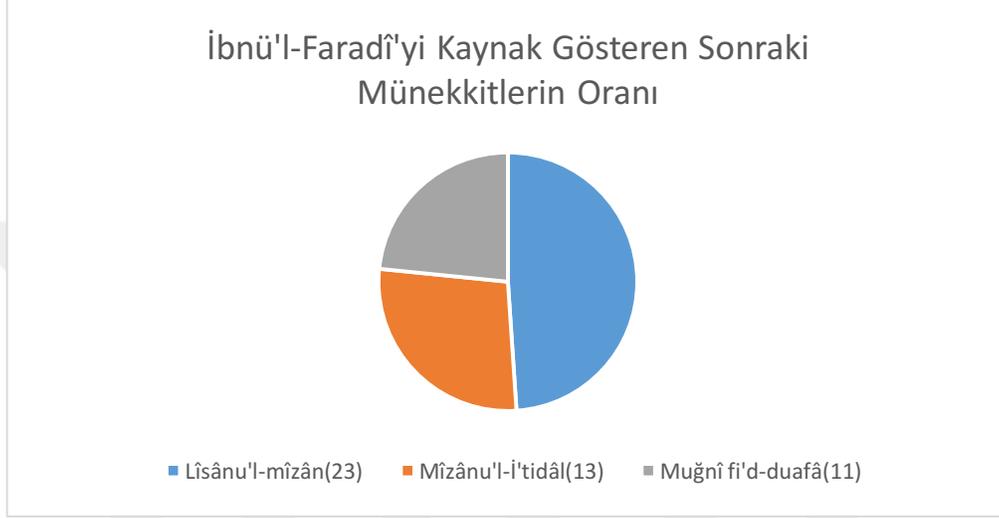
⁶⁵² İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103.

⁶⁵³ Zehebî, *el-Muğnî*, II, 549.

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, III, 25.

⁶⁵⁵ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 162.

yazısının zayıf olduğu bilgisini verir. Ardından “ancak sâlih bir şeytir” diyerek kendi görüşünü ekler. Sonraki hadis münekkitlerin ise sadece “sâlih” kelimesini kullanarak İbnü'l-Faradî'nin kullanımını benimsedikleri görülür.

Tablo 3: Sonraki Münekkitlerin İbnü'l-Faradî'ye Yaptığı Atıf Sayısı

İbnü'l-Faradî 1651 tercemede 146 kişiyi çeşitli sebeplerle tenkit etmiş, Zehebî, zayıf râvilere dair en önemli çalışması olan *Mîzânü'l-î'tidâl*'de 13⁶⁵⁶, öncesinde yazdığı *el-Muğni*'de 11⁶⁵⁷ yerde İbnü'l-Faradî'ye atıfla ondan istifade etmiştir. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*'da 23⁶⁵⁸ yerde ona atıf yaparak Endülüslü râvîlerin değerlendirmesinde İbnü'l-Faradî'yi birincil kaynak kabul etmiştir.

B. Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'te Ta'dîl İstılahları

İbnü'l-Faradî'nin âlimleri değerlendirirken genellikle münekkitler tarafından tespit edilen cerh-ta'dîl mertebelerini kullandığı görülür. Bu başlık altında sadece İbnü'l-Faradî'nin ta'dîl ıstılahları muhaddis münekkitlerin mertebelerini esas alarak dört mertebeye alınıp değerlendirilecektir. Dört mertebe olarak tespit edilen bu lafızlar şöyledir:

⁶⁵⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-î'tidâl*, I, 95, 99, 269; II, 140, 293, 298; III, 465, 539, 561, 633; IV, 47, 59, 200.

⁶⁵⁷ Zehebî, *el-Muğni*, I, 27, 260, 354; II, 549, 577, 585, 609, 635, 641, 646, 682.

⁶⁵⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I, 151, 174, 368, 458; III, 25, 26, 353, 382, 384; IV, 59, 110, 263; V, 175, 236, 267, 276, 277, 325, 334, 387, 416, 417; VI, 112.

Birinci mertebe: Bu mertebede İbnü'l-Faradî, âlimin önemine vurgu yapar ve bir benzerinin olmadığını söyler: “lem yekün bi'l-Endelüs kablehû ebsaru bi'l-hadîs minhu”⁶⁵⁹ hocası İsmail'den nakille zikrettiği “lem yekün bi-İstice kablehû ve lâ ba'dehû mislehû”⁶⁶⁰ Hâlid b. Sa'd'den nakille “lev enne's-sıdka insanun lekâne İbn Hayyûn” der.

İkinci mertebe: Bu mertebede sözünü “sika, sebt” gibi kısa tutmaz, güvenilir olduğuna dair destekleyici ve açıklayıcı ibareler bulunur: “zâbit li-mâ ketebe, sika fîmâ ravâ”, “kâne âlimen bi'l-âsâr ve's-sünen, hâfizen li'l-hadîs ve esmâi'r-ricâl ve ahbâri'l-muhaddisîn”⁶⁶¹ ve “ke enne hâfizan li'l-hadîs, âlimen bi-turukihî mensûben ilâ fehmihi”.⁶⁶² Dolayısıyla hicrî IV. asrın ortasından hicrî V. asrın başına kadarki süreçte sika, sâlih, sadûk gibi terimlerin Endülüs'te de yaygınlık kazandığı görülür.

Üçüncü mertebe: Bu mertebede yine açıklayıcı değerlendirmeler bulunur. Mutekaddimûn âlimler gibi “lâ be'se bihi” demekle yetinmez, “lâ be'se bihi fî muhimmehu”⁶⁶³ gibi ifadeler kullanır.

Dördüncü mertebe: Bu mertebede geniş bir tasarrufatı vardır. Bazen “kâne racülen sâlihen sadûken”⁶⁶⁴ şeklinde iki ibareyi birden verir. Bazen de “kâne racülen sâlihen sikaten”⁶⁶⁵ şeklinde kullanımı olur. Bazen de “sâlih” kelimesini “kâne şeyhen sâlihen lem yekun bi'z-zâbit cidden”⁶⁶⁶ ifadesinde olduğu gibi güvenilirlikle alakalı değil, kişinin iyi tarafını vurgulamak için kullanır.

İbnü'l-Faradî'nin güvenilirliğine yönelik ta'dîl istılahları görüldüğü üzere ilk dönem âlimleri gibi kısa olmayıp daha açıklayıcı niteliktedir. O, âlimleri tanıtırken hayli dikkatlidir. Nitekim Abdullah b. Abdurrahîm b. Kinâne'nin tercemesinde onun hocalarını

⁶⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 29.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 230.

⁶⁶¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 82.

⁶⁶² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 163.

⁶⁶³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 122.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 68.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 171.

⁶⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 130.

sıralayıp “İbn Vaddâh’tan semâi hakkında şüpheliyim”⁶⁶⁷ der. Bu onun râvinin adalet vasfını dikkate aldığı ve bu konuda titizlik gösterdiğinin delilidir.

C. *Târîhu Ulemâ’l-Endelüs’te Cerh İstılahları*

İbnü’l-Faradî eserinde 146 kişiyi cerh etmiştir. Eserin hadis tenkidi açısından dikkat çeken özelliği, cerh-ta’dîl gerekçelerinin zikredilmesidir. Nitekim kendisi ile birlikte pek çok hocadan ders alan arkadaşı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Esbağ el-Kurtubî’nin (ö. 389/999) semâinin çokluğunu vurgulayıp “hadisin manasına vukufiyeti yoktur, naklettiklerinde zâbit değildir, dünya hayatına meyli vardır ve bu meyil aşırı boyuttadır. Ondandır yazıldı”⁶⁶⁸ der. Öte yandan eserde hadis uydurma, sıkaya muhalefet, hadisleri karıştırma, fahiş hatalar yapma, münker hadisler nakletme gibi sebeplerle cerh edilen kimseler vardır.

İbnü’l-Faradî bazen birden fazla illeti sayarak râvîyi cerh etmiştir. Örneğin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hazm b. Seleme el-Lahmî el-Kurtubî’nin (ö. 360/970) Mısır’da, Kayravan’da, Kurtuba’da ders aldığı önemli hocaları sıralayıp “Onda gaflet, vehim vardır, rivâyetin manasına vukûfiyeti azdır”⁶⁶⁹ diyerek iki açıdan tenkit eder. Bir başka yerde insanların Ebü’l-Kâsım Halef b. Ahmed el-Kurtubî’den (ö. 393/1003) rivayet yazdığını ifade edip “Rivâyetin mânâsına vukûfiyeti yoktur, riyâ sahibi bir şeyhtir”⁶⁷⁰ der. Burada da râvinin riyâkar olmasını İbnü’l-Faradî bir kusur olarak görmüş ve zikretmiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Fârisî el-Kayravânî (ö. 330/941) içinse “hadis ilmüne vâkıf değildir, rivayetinde güvenilir değildir, yazısı kötüdür, zabtı Kayravanlılar’ın zabtı gibidir”⁶⁷¹ değerlendirmesini yapar.

İbnü’l-Faradî’nin kullanımları metâin-i aşere açısından şöyle tespit edilebilir:

1. Adaletle İlgili Yapılan Cerhler

Râvî kaynaklı bir sebeple hadisin sıhhatine zarar veren en ciddi kusur, râvinin adâlet özelliği ile ilgilidir. Çünkü adâlet bakımından cerh edilen râvinin zayıf sayılan hadisi hiçbir

⁶⁶⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 366.

⁶⁶⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 104.

⁶⁶⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 73.

⁶⁷⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 164.

⁶⁷¹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 114.

şekilde sahih mertebesine çıkmaz. Adâletle ilgili olan bu kusurları İbnü'l-Faradî de ricâl eserinde tercemelerde belirtmeye hassasiyet göstermiş, cerh etmiştir.

a. Yalancılık

Sözlükte “kasıtlı veya kasıtsız, bir şeyi olduğundan farklı haber vermek” anlamına gelen yalancılık, hadis ıstılahında bir söz, fiil, sıfat veya takrîrin uydurularak Resûlullah’a isnâd edilmesidir. Hz. Muhammed’in “Bana kasten yalan isnâd eden, cehennemdeki yerine hazırlansın”⁶⁷² ve “Yalan olduğunu bildiği halde benim adıma hadis rivayet eden yalancının biridir”⁶⁷³ sözünden hareketle cerhin en üst mertebesi olan bu kusur, büyük günahlar arasında sayılmıştır. Râvînin yalan söylemesi, hadis uydurması ve uydurma olduğunu bildiği rivâyeti nakletmekten çekinmemesi rivâyetinin kabul edilmemesinin en büyük sebebidir.⁶⁷⁴

İbnü'l-Faradî'nin eserinde yalan söylemesi sebebiyle 20 kişinin cerh edildiği görülür. Örneğin o Kurtuba ehlinden olan Osman b. Muhammed b. Yusuf'un hocalarını sıralar ve Endülüs fakihlerine dair bir eser yazdığını söyler. Ardından “kâne kezzâben”⁶⁷⁵ der ve onun yalancı olduğu bilgisini güvenilir birinden öğrendiğini, kendisinden hadis rivayet edilmeye layık biri olmadığını ekler. Kurtubalı Muhammed b. Velîd b. Muhammed'i (ö. 390/1000)⁶⁷⁶ tanıtip onun Allah Resulü'ne (sav) yalan isnâd ettiğini söyler. Yine onun için hocalarının “kezzâb” dediğini nakleder. Kayravanlı Temîm b. Muhammed b. Ahmed (ö. 287/900) için “Temîm'in, kardeşi Ebû Saîd'in babasından nakille rivayet ettiği her şey yalandır. Ebû Saîd babasından bir harf dahi işitmemiştir” der.⁶⁷⁷ Kurtubalı Muhammed b. Muhammed es-Sadefî (ö. 318/930) hakkında Süleyman b. Eyyûb'un “kâne yekzibu”⁶⁷⁸ dediğini nakleder. Muhammed b. İsa b. Rıfâa' el-Hevlânî (ö. 337/948) için “ve kâne yünsebu ilâ kizb”, “kâne yekzibu” deyip hocası Muhammed b. Ahmed'in de onun hakkında “kezzâb” dediğini aktarır ve son olarak yalancılığı ile meşhur

⁶⁷² Buhârî, İlim, 38.

⁶⁷³ Müslim, Sahîh (mukaddime), I, 9.

⁶⁷⁴ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 110.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 350.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 34.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 118.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 40.

ve rivayetinin sâkıt olduğunu söyler.⁶⁷⁹ Kurtubalı Muhammed b. Münebbih'in (ö. 388/998) yalancı olduğuna dair ifadeler işittiğini söyler.⁶⁸⁰ Görüleceği üzere bu kullanımlarda hadis rivayetinde yalancı olan, günlük hayatta yalancı olan ve yalancılığı meşhur olanlar bulunmaktadır. İbnü'l-Faradî bu kimseleri "kezzâb", "kâne yekzibu", "kâne yunsebu ilâ kizb", "kâne yeda'u'l-ehâdis" "hadîsuhû bâtilun", "hâza hadîsun münkerun lâ asle lehû" gibi ifadelerle yalan söyleyenleri tespit edip zikretmiştir.

İbnü'l-Faradî yalan ve yalanın bir benzeri olarak kabul edilen tedlisi (tesviye tedlisi) de belirleyip söylemekten çekinmez. Çünkü müdellis olan râvî, rivâyetinde işittim, bana söyledi gibi rivâyeti hocasından kesin olarak işittiğine ve onunla görüştüğüne dair edâ sîgaları kullanır. Hiç görüşmediği veya kendisinden hadis duymadığı hocasından bu lafızlarla nakilde bulunan râvî yalancı konumuna düşer, bu durum onun bütün rivayetlerinin reddine yol açar. İbnü'l-Faradî'nin eserinde Muhammed b. Yusuf Matrûh (ö. 271/884) hakkında "İbn Uyeyne'nin arkadaşı Ebû Abdurrahman el-Mukriî'nin vefatından sonra Mekke'ye gitti Endülüs'e döndüğünde ise Mukriî'den işittiğini iddia etti ve rivayette bulundu"⁶⁸¹ diyerek onun tedlis yapıp işitmediği şeyhten işitmiş gibi yaparak rivayette bulunduğunu belirtir.

İbnü'l-Faradî, Ebû Bekir Muhammed b. Mansur el-Murâdî el-Endelüsî'nin önemli hocalarını sıralayıp ona ulaşan şu rivayetini verir: "İbnü'l-Faradî → Ebû Zekeriyya el-Âizî → Hüseyin b. Reşîk → Ebû Bekir Muhammed b. Mansur el-Murâdî el-Endelüsî → Ebû İsmail Hafs b. Ömer → Sevr b. Yezîd → Yezid b. Mürsed → Ebû Ruhem" isnâdıyla rivayet edildiğine göre Allah Resûlü (sav) "Biriniz bir seferden ailesinin yanına döndüğü zaman bir hediye getirsin. Hiç bir şey bulamazsa mendiline bir taş ya da bir tutam ot koysun. Bu onların hoşlarına gider" buyurmuştur. İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed'in bu hadis hakkında "Bu hadis batıldır"⁶⁸² dediğini nakleder. Burada bâtil ile uydurma kastedilmiştir.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 58.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103; Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 93; 295; 360.

⁶⁸¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 11.

⁶⁸² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 44.

b. Yalancılıkla İtham Edilenler

Râvînin yalancılıkla itham edilmesi, Rasûlullâh'a (sav) yalan isnâd ettiği bilinmemekle birlikte, genel olarak yalancılık töhmeti altında bulunmasıdır. Böyle bir durum onun rivâyetinin kabulüne engeldir.⁶⁸³ İbnü'l-Faradî'nin sekiz âlimi bu itham sebebiyle cerh ettiği görülür. Örneğin Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî'nin (ö. 389/999)⁶⁸⁴ Kâsım b. Esbağ'dan rivayette bulunduğu ve insanların ders aldığı bilgisi verilir. Sonra Ahmed b. Abdullah b. Abdülbasîr'in onu yalan söylemekle itham ettiği ve Kâsım b. Esbağ'dan işitmediğini söylediği nakledilir. İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed hakkında bir tercihte bulunmamış, bildiklerini nakletmekle yetinmiştir. Bir diğer örnekte Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî (ö. 386/996) için "Bilgisi olmayan sapkın bir şeyhtir. Dedesinden rivayette bulunmuştur ve bir grup da ondan yazmıştır. Eğer Nuh'tan (as) rivayet etmesini isteseler onu da yapardı"⁶⁸⁵ diyerek onun kolaylıkla yalan uydurabileceğini belirtmiştir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Bağdâdî'nin Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin bazı kitapları, Amr b. Bahr el-Câhız'ın bazı kitapları ve İbn Ebî Ca'fer'in rivayetleriyle Endülüs'e geldiğini söyler. Endülüslüler'in ondan ders aldığını ancak onun Endülüs'e casus olarak girdiğini bildirir.⁶⁸⁶ Muhammed b. Muhammed es-Sadeî el-Kurtubî'nin (ö. 318/930) Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'nin meclisinde çokça bulunduğunu, İbn Lübâbe'nin de onun hakkında güvenilir dediğini nakleder. Ancak devamında Süleyman b. Eyyûb'un kendisine Sadeî hakkında "kâne yekzibu" dediğini söyler.⁶⁸⁷

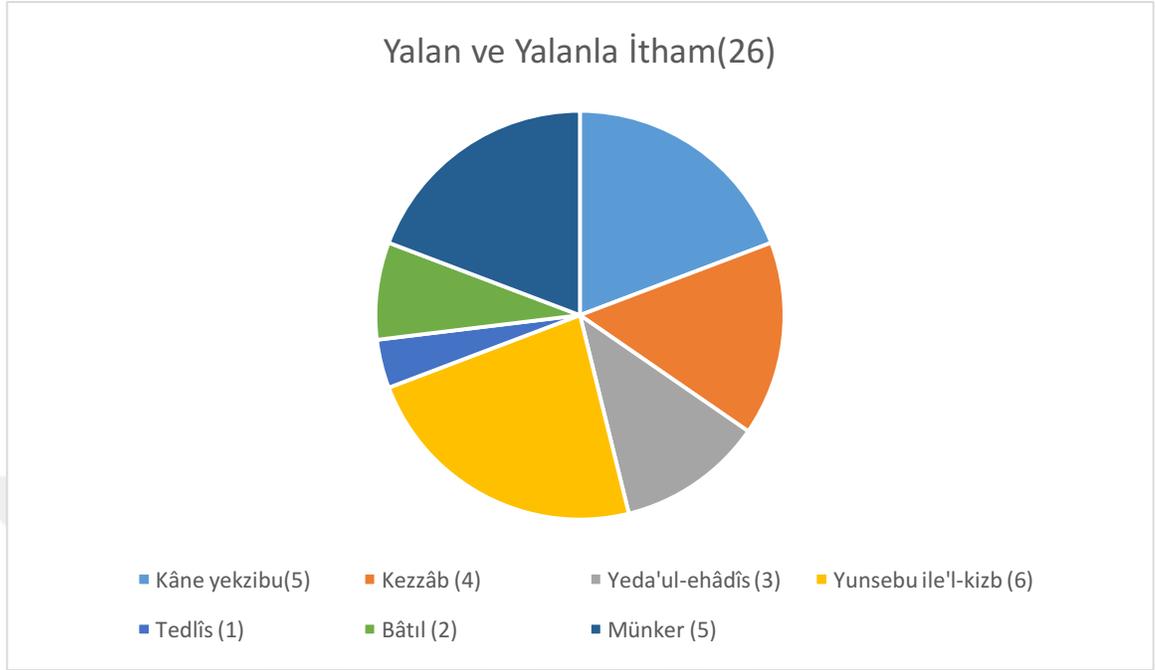
⁶⁸³ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 115.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 331.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 101.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 75.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 40.

Tablo 4: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları (Kizb Sebebiyle)

İki kişiyi de bu tenkit lafızlarını kullanmadan yalan söylediği şüpheyi örnek verip açıklayarak tenkit etmiştir.

c. Fısk

Fısk, sözlükte “isyan etmek, itâatten ayrılmak, Allah’ın emirlerini terk edip hak yoldan ayrılmak” anlamlarına gelir. Istilâhi anlamı Hucûrat suresi 6. ayetle ilişkilendirilir. Hadis âlimleri büyük günah işleyen, küçük günah işlemeye devam eden kimseleri fâsık olarak niteleyip böyle kimselerin hadisini almamışlardır. Bu günahların neler olduğu konusunda âlimler çokça fikir beyan etse de Buhârî ve Müslim’de konu ile ilgili hadisler yol gösterici olmuştur. Hadise göre Allah’a şirk koşmak, büyü yapmak, haksız yere adam öldürmek, yetim malı yemek, savaştan kaçmak, namuslu kadına zinâ iftirasında bulunmak ve faiz yemek fâsıklıktır.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ Buhârî, Vesâyâ, 23; Hudûd, 44; Müslim, İmân, 38, 145.

İbnü'l-Faradî'nin fâsıklık sebebiyle çok az kişiyi itham ettiği görülür. Nitekim, o tespit edilen 5 kişiyi şarap/nebiz içmesi sebebiyle tenkit etmiştir. “Fâsık”, “fisk” kelimesini ise hiç kullanmamıştır. Sâbit b. Kâsım es-Serâkustî'nin (ö. 352/963) tercemesinde babasından ve dedesinden ders aldığını babasının *Delâil* adlı kitabını rivayet ettiğini, hattının iyi olduğunu söyleyip “Sâbit, şaraba düşküdü”⁶⁸⁹ der. Yine Kayravan ehlinden olan Abdurrahman b. Bekir'in şaraba düşkün olduğunu⁶⁹⁰ söyler

d. Bid'at

Bid'at sözlükte “bir şeye başlamak, onu ihdas ve inşa etmek” anlamına gelir. Hadis ıstılâhında râvînin itikatta fıskâ düşmesidir. Hadislerin isnatlarıyla nakledilip tedvin ve tasnif edildiği ilk üç asır, inanç ve amel ile ilgili farklı mezheplerin de ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu sebeple râvîler mezhebî temayülleri bakımından da araştırılmışlardır. Mezhebine taassup derecesinde bağlı olup propagandasını yapanların rivayetleri kabul edilmemiş, propagandasını yapmayan râvîlerin rivâyetleri alınmıştır.⁶⁹¹

Endülüs coğrafyasında itikâdî gruplar doğuda olduğu gibi etkin olmayıp Ehl-i sünnet'e mensup ekoller başta olmak üzere Şîlik, Mu'tezile, Hâricîlik toplum içinde kendilerine taraftar bulabilmiştir. Mesela, Fâtîmî devletinin Ifrîkiyye'de ortaya çıkmasıyla Şîlik hareketinin bu bölgede yayılması hız kazanmış, gerek rıhleler gerek ticaret amaçlı yolculuklar bu şîî gruplarla teması sağlamıştır.⁶⁹² İbnü'l-Faradî şahit olduğu yahut çeşitli vasıtalarla mezhebe mansubiyeti olan kişilerin de bilgisini kitabında vermiş, özellikle Mâlikî mezhebenden olmayanları ve aşırı gidenleri tenkit etmiştir. Muhtemelen Mâlikî olan İbnü'l-Faradî,⁶⁹³ Şia, Zâhirîlik, Mu'tezile ve Hâricîlik gibi itikâdî grup mensuplarını

⁶⁸⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 120.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 311.

⁶⁹¹ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 119-124.

⁶⁹² Dalkılıç, Mehmet, “İbn Hazm'a Göre Şia”, *İÜİFD*, sy. 14/1 (2006), s. 152-153; Özdemir, Endülüs Emevîleri Döneminde Hz. Ali ile İlgili Yaklaşımlar, *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu*, Bursa 2004, s. 245-258.

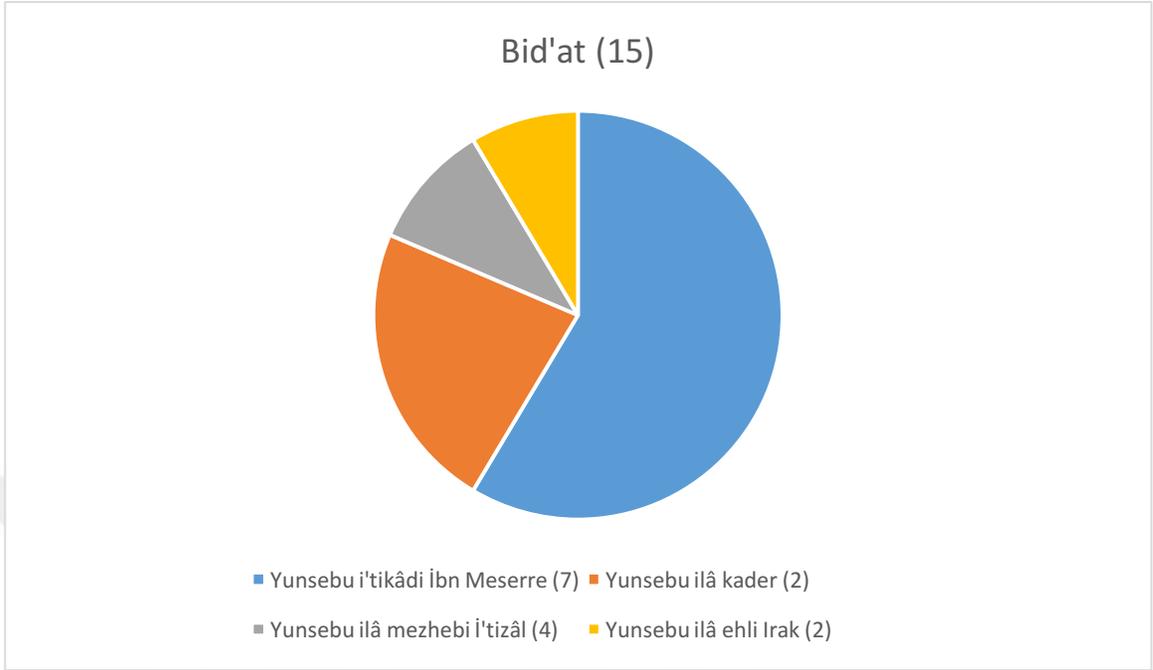
⁶⁹³ İbnü'l-Faradî'nin hangi mezhebe mensup olduğu kesin olarak belirtilmemiştir ancak Mâlikî olduğuna dair birtakım işaretler vardır. Örneğin Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserinde nisbesini “el-Mâlikî” şeklinde vermiştir (*Hediyetü'l-ârifîn*, I, 449). Yine *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye ve Dibâcu'l-müzheb* gibi sadece Mâlikî mezhebinin âlimlerinin tercemelerini ele alan eserlerde yer alması (Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 133; İbn Ferhûn, *Dibâcu'l-müzheb*, I, 320.) ve İbn Hacer'in ölü yıkama ile ilgili bir

eleştirmiştir. Özellikle Mâlikîlik'in en çok rağbet gördüğü hicrî IV. asır Endülüs'ünde II. Hakem ile birlikte ilim de en üst zirveye çıkmış öyle ki bu dönemde Mâlikî mezhebi dışında fakih bulmak çok nadir bir durum olmuştur. Bu asırda yaşayan İbnü'l-Faradî, Mâlikî mezhebi dışındakileri uyarmaktadır. Nitekim Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn'un⁶⁹⁴ muhaddis olduğunu, İbn Vaddâh ve Abdullah b. Meserre'den ders aldığını, 15 yıl ilim için San'a, Mekke, Bağdat, Mısır, Kayravan gibi bölgelere rihle yaptığını, hadiste âlim, hâfız olduğunu ve Endülüs'e ondan daha iyisinin gelmediğini söyleyip "İem yezheb mezhebe Mâlik" diyerek Mâlikî mezhebinden olmadığını, Şia'ya hakaret ettiğini kaydeder. Müellif hem hadis âlimi olduğunu söyleyerek râvînin hadis rivâyetinde güvenilir olduğuna hem de onun ihtiyatlı olunması gereken yönüne dikkat çekmektedir. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 380/990) tercemesinde⁶⁹⁵ ise onun nefesine hakim olmadığını ve dilini koruyamadığını ifade ettikten sonra Ali b. Ebû Talib'e ve oğlu Hasan'a hakaret ettiğini söyler. Sonra da onu zayıflıkla (*kâne med'ûfen*) cerh eder.

hadisin şerhinde "İbn Şa'bân, İbnü'l-Faradî ve diğer fakihler de konu hakkında şöyle demektedir:..." diyerek onun Mâlikî olduğuna işaret etmektedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 126).

⁶⁹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 29.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103.

Tablo 5: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları (Bid'at Sebebiyle)

İbnü'l-Faradî de eserinde büyük günah işleyen yahut küçük günah işleyip devam eden bunun yanında bid'at ehline mensup kişileri açıkça belirtir. Eserde 15 kişi bid'at sebebiyle cerh edilmiştir. Bu cerhler içerisinde en çok göze çarpan İbn Meserre'yi⁶⁹⁶ takip edenlerdir. Burada bu kimselerin rivâyete ehliyetini tartışılmayıp İbnü'l-Faradî'nin bid'at sebebiyle cerh ettiği raviler ve sebebi sıralanacaktır. Nitekim İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Ebân b. Osman b. Saîd el-Lahmî eş-Şüzûzî'nin (ö. 377/987) hocalarını sıralar, dilci, nahivci, istinbatının iyi olduğunu, ilmin inceliklerine sahip olup delilleriyle konuştuğunu,

⁶⁹⁶ Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Meserre b. Nuceyh el-Cebeli'dir (ö. 319/931). Kurtuba'da doğmuştur ve Mu'tezilî görüşleri ile tanınmaktadır. Onun düşünce ve fikirleri Endülüs'te kalıcı izler bırakmıştır. Babası Abdullah b. Meserre'nin Bağdat'a gitmesi ve buranın Mu'tezile'nin başlıca merkezlerinden olması onun ilk hocası olan babasından etkilenmesine ve bu mezhebi benimsemesine sebebiyet vermiştir. Babasının vefatından sonra 300/913 yıllarından sonra sempatanları ile birlikte gizli bir cemaat kurarak ilmî müzakereler düzenlemiş, görüşlerini yaymaya çalışmıştır. İbnü'l-Faradî onun üstün bir yeteneğinin bulunduğunu, cevâmiu'l-keîm yaparak şifreli ifadelerle anlamları sakladığını söyler. Onun fukahanın tenkit ve tepkilerine maruz kaldığını, halkın bir kısmının onu ilimde ve zühdde imam dercesinde gördüğünü bir kısmının ise vaad ve vaîd gibi kelimî konularda Endülüs'te teşekkül etmiş olan görüşlerden saptığı için bid'adçilikle suçladığını belirtir (İbnü'l-Faradî, a.g.e., II, 41). Onu tenkit edenler Endülüs'te yaygın olan Mâlikî âlimleridir..

güzel şiir okuduğunu söyler, sonra da “İbn Meserre mezhebinin görüşlerini benimser”⁶⁹⁷ der. Bir diğer yerde Halil b. Abdülmelik el-Kurtubî (ö. 315/925) için “kader hakkındaki görüşü ile meşhurdur” deyip İbn Vaddâh’ın onunla arkadaş olduğunu ve Mu‘tezile mezhebine dair görüşlerini bildiğini anlatır. Onun sorulara Mu‘tezilî cevaplar verdiğini de ekler.⁶⁹⁸ Münzir b. Saîd el-Bellûtî el-Kurtubî’nin⁶⁹⁹ (ö. 355/965) kelimelerinden olup sapkın ve çok cedelci, kelâmî tartışmalara meyilli olduğunu söyler. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî’nin (ö. 380/970)⁷⁰⁰ zabtının değil ve bid‘at sebebiyle kendisinin zayıf olduğunu söyler.

Ebû Abdurrahman Ahmed b. İbrahim el-Kurtubî’nin (ö. 290/902) Meşrik’e yolculuk edip Irak’ta bir takım hocalardan ders aldığını belirtip “Aldanan bir şeyhtir. Nebiz içme konusunda Irak ehlinin görüşünü benimser” der.⁷⁰¹ Irak mezhebinin İbnü’l-Faradî nebiz içmedeki düşkünlüğü sebebiyle eleştirir. Iraklıları takvâsı az, dünya hayatına meyilli gibi vasıflarla niteler. Nitekim Abdullah b. Muhammed b. Kâsım’ı (ö. 272/885) Davud b. Ali el-İsfahânî ez-Zâhirî’nin⁷⁰² (ö. 270/884) kitaplarını Endülüs’e getirip yaydığı için cerh eder. Abdullah’ın Irak’a gittiğini, orada Ebû Süleyman Davud b. Ali ile karşılaştığını, kitaplarının tümünü yazdığını ve Endülüs’e getirdiğini sonra da kendi zamanında insanların aklını karıştırdığını, bozduğunu söyler. Örneklerde görüleceği üzere o, tercemelerde âlimi itikâdî yönden ele almakta durumunu bazen cerh-ta‘dîl lafızlarıyla bazen de açıklayarak âlimin herhangi bir mezheple ilişkisini ortaya koymaktadır.

e. Cehalet

Râvinin şahsı veya hadis rivâyetine ehliyeti itibariyle tanınmaması, rivâyetinin terk edilmesini gerektiren bir husustur. Bu tarz râvilere ‘meçhûl’ denir.⁷⁰³ İbnü’l-Faradî eserinde önceki münekkitlerin râvi hakkında kullandığı gibi “meçhûl”, “cehletun fülân”, “lâ a‘rifu” gibi kısa tabirler kullanmaz. Onun kullanımı ya da cerhi adalet ve zabt olarak bilinen bir

⁶⁹⁷ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 32. Benzer örnekler için bk. İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 53, 66, 319; II, 99.

⁶⁹⁸ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 165.

⁶⁹⁹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 143.

⁷⁰⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, II, 103.

⁷⁰¹ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 33.

⁷⁰² Zahirî mezhebinin kurucusudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Itr, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, IX, 49-50.

⁷⁰³ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 125.

râvinin meçhûl birinden rivayet alması şeklindedir. O, dört kişiyi bu sebeple tenkit etmiştir. Nitekim İbrahim b. İsmail b. İsmail b. Sehl el-Endelüsî'nin⁷⁰⁴ rivayetini nakledip hadisi kimlerden aldığı bilgisini verir: "İbrahim b. İsmail → Muhammed b. Hazm b. İbrahim b. Bukeyr → Ebü'l-Hasan b. Muhammed el-Horasânî → Ali." Sonrasında isnâddaki kimseler hakkında "Onlar meçhuldürler ben onları tanımıyorum" der. Yani İbnü'l-Faradî'nin buradaki cerh sebebi meçhûlden rivâyet sebebiyledir. Yoksa İbrahim b. İsmail meçhûl değildir. Ancak meçhul kimselerden rivâyeti sebebiyle râvinin güvenilirliği sarsılmıştır.

Mesleme b. Süleyman'ın⁷⁰⁵ şahsi bilgilerini vermez, Dârekutnî'nin onun İmam Mâlik'ten naklettiği bir hadise yer verdiğini söyler. Sonra "Endülüs'te onun hakkında bir şey bilmiyorum" der. Dârekutnî'nin ondan tahric ettiği "Melekler Hz. Osman'dan hayâ ederdi" rivâyetini isnâdlı olarak veren İbnü'l-Faradî, Hemmam b. Abdullah el-Endelüsî'nin "Bu hadis dışında onun hakkında bir şey bulamadık" sözünü naklederek onun hakkındaki sınırlı olan bu bilgileri paylaşır. İbnü'l-Faradî burada râvinin hem isim, künye, lakap, sıfat ve neseb gibi şahsını bilmemekte hem de rivayetinin azlığını söyler. Bu sebeple de onu cerh etmiştir. Yine bunu yaparken önceki münekkit âlimler gibi tabirler kullanmayıp açıklayıcı bilgi vermiştir.

2. Zabt İle İlgili Yapılan Cerhler

İkinci cerh sebebi, hadis rivâyet eden kişinin ilmî kabiliyet ve kapasitesini (zabt) ilgilendirir. Mesela İbnü'l-Faradî, Muhammed b. Abdülmelik b. Dayfûn (ö. 394/1004)⁷⁰⁶ için önce "kâne raculen sâlihen ehadu'l-udûl, haddese ve ketebe'n-nâs anhu", sonrasında "lâ min ehli'z-zabt" der. Önce adâletle tevsîk edip ardından zabt yönünden cerh etmesi râvinin sonradan sağır olması ve kendisine bir şey okunduğunda artık onu koruyamayacak olması sebebiyledir. İbnü'l-Faradî bu illeti de belirterek onu zabt yönünden cerh etmiştir.

a. Fuhşu'l-galat

Râvinin çokça yanılması anlamına gelen bu cerh ibaresini İbnü'l-Faradî tabir olarak kullanmaz. Ancak sadece üç âlimi çokça hata yaptığını belirterek tenkit etmiştir. Misal,

⁷⁰⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 22.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 128.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 110.

Muhammed b. Ömer el-Kûtiyye'nin (ö. 367/977)⁷⁰⁷ ayrıntılı isim bilgisini verir, hocalarını sıralar ve nahivde, dilde ve sarfta âlim, hâfız olduğunu söyler. Ancak sonra “hadis rivayetinde zâbıt değildir” diyerek hafızasının kuvvetli olmadığına, usul bilgisi olmadığı için rivayetlerin manasına vukûfiyeti olup lafzına hakim olamadığına işaret eder. Bu sebeple ondan hadis alınmaması gerektiğini vurgular. Burada İbnü'l-Faradî, dil alanında önde gelen bu âlimin hadis ilmi bilgisine sahip olmadığından ötürü hatalarının çok olduğuna, sema yahut kıraat edilemeyeceğine, sözlerinin manen rivayete dayandığına dikkat çekip rivayete ehliyetini bu açıdan cerh etmektedir.

b. Fartu'l-gafle

Râvinin rivayetinde dikkatli olmaması anlamına gelen gaflet, zabt ile ilgili bir kusurdur. Bu kusur, kitabında yanlış olduğu kendisine söylenen râvînin, kendi rivâyetinden emin olmayıp söylenen şekilde kolayca değiştirmesi veya farkında olmadan manayı değiştirecek şekilde büyük hatalar yapması şeklindedir.⁷⁰⁸ İbnü'l-Faradî gaflet sebebiyle dokuz âlimi tenkit etmiştir. Nitekim Esbağ b. İsa b. Müsnâ el-Kurtubî için “onda gaflet vardır”⁷⁰⁹ der. Davud b. İsa el-Kilâbî el-Kurtubî'nin ilme olan istekliliğine işaret ederek Bakî b. Mahled ile olan durumunu anlatır. Bakî b. Mahled ona ‘malından bana ver samâmız birlikte olsun’ der. Sonra Bakî b. Mahled Endülüs’e döndüğünde kendisi için kitap yazar. Fakat onun için “Davud yanılan biridir aslında onda ilim yoktur”⁷¹⁰ der. Âmir b. Muaviye b. Abdüsselam el-Kurtubî (ö. 277/890) için “kâne şeyhen muğaffelen”⁷¹¹ der. Onu cerh etmesinin sebebi çok yanılması, zabtının ve ilminin az olmasıdır. Çünkü o, râvîlerin isimlerinde hata yapmaktadır. Ebû Muhammed Abdullah b. Mutarrif b. Muhammed el-Kurtubî'nin İbn Vaddâh ve diğer önemli kişilerden ders aldığını, tefsir ile ilgili bir kitabının bulunduğunu ve bu kitabında isnâdı hazfettiğini söyler sonrasında ise “kâne raculun sâlihan muğaffelen”⁷¹² der.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 88-89; Diğer örnek; İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 117-119.

⁷⁰⁸ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 133.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 171.

⁷¹⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 170.

⁷¹¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 249.

⁷¹² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 269.

c. Vehim

Râvinin tahdîs kurallarını bilmemesi sebebiyle ve doğru olduğu zannıyla hadisi yanlış rivayet etmesi vehim olarak isimlendirilir ve zabt kusuru sayılır.⁷¹³ İbnü'l-Faradî vehim sebebiyle 10 kişiyi tenkit etmiştir. Örneğin İbnü'l-Müferric'in Ebû Abdullah Muhammed b. Temlîh et-Temîmi el-Kurtubî (ö. 361/971) hakkında "vehmetti" dediği bilgisini verir ve aralarında geçen durumu nakleder: "Muhammed b. Temlîh *Muvatta*'ı rivayet etmek istedi ve bana yazdı. İbnü'l-Müferric ona 'Sendeki Hâlid b. Sa'd'ın rivayet ettiği kitap mı?' dedi. O da Hâlid'in Ubeydullah b. Yahya'dan rivayet ettiği kitap olduğunu söyledi. Bunun üzerine İbnü'l-Müferric 'Hâlid, Ubeydullah b. Yahya'dan hiç duymadı, ondan bir harf dahi rivayet etmedi. Sen bu konuda yanıldım' dedi."⁷¹⁴ Bir diğer yerde Ebû Bekir Abbâs b. Esbağ el-Hacerî el-Kurtubî'yi (ö. 386/996) önce yumuşak huylu, kitabının zabtı güzel, temiz, insanlara faydası çok, kıraati çok gibi güzel vasıflarla niteler, ardından "rivayet ettiği bazı şeylerde yanıldı"⁷¹⁵ der. Ancak onun vehmini bilmesine rağmen ondan ders aldığını, ona okuduğunu da söyler.

Vehim kusuru bulunan hadise muallel denir. İllletli olan bu hadisteki hatanın tespiti titiz bir inceleme sonucunda ortaya çıkar. İlk bakışta cerh sebeplerinden sâlim görünen fakat gizli bir cerh sebebi taşıyan bu tip hadislerin illetlerini ortaya çıkarmak ancak hadis ilminde son derece mütehassıs muhaddislerin işidir.⁷¹⁶ İbnü'l-Faradî'nin de kimi tercemelerde titiz incelemeler yaptığı görülür. Nitekim, Muhammed b. Ahmed'in (ö. 385/995)⁷¹⁷ rivayette bulunduğunu, kendisinin de ondan yazdığını söyler fakat o hatalı bir rivayette bulunduğunu belirtir. İbnü'l-Faradîhadisin bütün tariklerini toplayıp hatanın isnâd kaynaklı olduğunu, Muhammed b. Ahmed'in isnâdda hataya düştüğünü söyler.

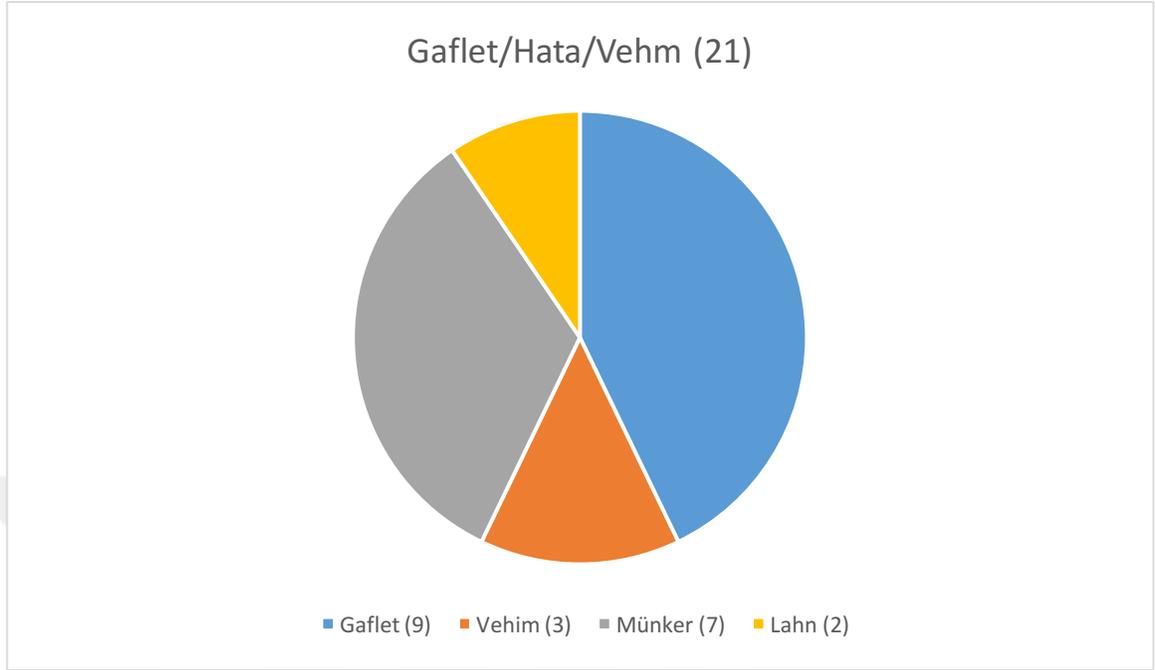
⁷¹³ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 134.

⁷¹⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 96.

⁷¹⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 342.

⁷¹⁶ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 135.

⁷¹⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 117-118.

Tablo 6: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları (Gaflet, Hata ve Vehim Sebebiyle)

d. Muhalefetü's-sikât

Zayıf bir râvînin sika râvîlere veya sika bir râvînin, kendisinden daha sika olan râvîlerin rivâyetine aykırı hadis rivayetine muhâlefetü's-sikât denir.⁷¹⁸ Muhalefet, meydana geliş şekillerine göre değişik şekillerde olur; idrac sebebiyle, kalb sebebiyle, muttasıl bir isnâdın ortasına râvî eklemek suretiyle, ızdırıp sebebiyle, tashif ve tahrif sebebiyle olabilir. İbnü'l-Faradî, Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz'ın Mâlik'ten naklettiği bir hadisi verip “bu hadis münkerdir. Rivayet Mâlik'ten tek bir tarikte vardır. Mâlik bu hadisi nasıl söylesin?”⁷¹⁹ der. Sonra da İmam Mâlik'e ait doğru tariki verir ve “hocamız Muhammed b. Ahmed b. Yahya Mâlik'den rivayet edilen bu rivayet için ‘bunu sahîh olarak görüyorum’ dedi” bilgisini ekler. Burada aynı hadisin tarikleri farklıdır ve metin kısmında ise hadisin aslında olmayan bir kelime eklenmiştir. Bir diğer yerde Ebû Ömer Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Bekrî el-Kurtubî'nin (ö. 370/980) ders aldığı tüm hocaları zikreder,

⁷¹⁸ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 137.

⁷¹⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 5-6.

rıhlelerini; Mekke’de, Mısır’da ilim aldığı hocaları söyler, ardından kendisinden yazan arkadaşlarının, hakkında “Bazı münker hadisleri vardır”⁷²⁰ dediğini nakleder. Burada münkerden kasıt, zayıf râvînin sikaya muhalefet etmesidir. Münker tabirinin üç farklı anlamı mevcuttur: Zayıf râvînin sika râviye muhalif olarak rivayet ettiği hadis, râvînin teferrüd ettiği hadis ve mevzû hadis.⁷²¹ İbnü’l-Faradî’nin sıkça kullandığı münker kavramları incelendiğinde onun bu üç tanıma da vakıf olduğu görülür.

e. Sûü’l-hıfz

Bu başlıkta ihtilât, nisyan ve sûü’l-hıfz kavramlarının farkını iyi anlamak ve ayırımının farkına varmak gerekir. Konu bütünlüğü açısından sûü’l-hıfz başlığı altında bu üçünün de örneği verilecektir. Çünkü İbnü’l-Faradî bu üç kavramı ayrı ayrı kullanmıştır. İhtilât; hadis râvisinin, aklî dengesinin bozulması, gözlerini veya kitaplarını kaybetmesi neticesinde hadis rivâyetinde hatalarının doğruları kadar veya daha fazla olmasıdır. Sûü’l-hıfz; râvînin zabtına zarar veren cerh sebeplerinden hafıza bozukluğudur. Hadiste sika olarak bilinen bir râvînin çeşitli nedenlerle akıl ve hafızasında meydana gelen değişiklikler sonucu rivayetinde çok hataya düşmesidir. Bu itibarla ihtilât, hafıza kötülüğü yönüyle yani râvînin hafızasının aslî fonksiyonunu kaybetmesi yahut büyük ölçüde zedelenmesi neticesinde rivâyetlerinde çokça hatanın olması yönüyle sûü’l-hıfz ile ilişkilidir. Ayrım noktası ise, râvî eğer ömrünün sonunda kendisinde unutkanlık vukû buluyorsa bu nisyandır; yine ömrünün sonunda hâfıza zayıflığı yaşıyorsa bu sûü’l-hıfz’dır ancak bunlar tek başına ihtilât değildir ihtilât, hem nisyani hem desûü’l-hıfzı kapsamakta olup daha geniş tanımları bulunur.⁷²²

İbnü’l-Faradî âlimleri değerlendirirken onların tabiî ve ârizî nedenlerle maruz kalabilecekleri akıl ve hafıza kaybı hakkında bilgi vermiş bu üç kavramı kullanmıştır. Nitekim Saîd b. Fahlûn el-Beccânî’nin (ö. 364/974) rıhlesinin ve semânının çok olduğunu, kişilik olarak dürüstlük ve ahlaklı olduğunu söyler, tek kusur olarak “aklı sağlam değil (*gayra enne lem yekun hasîfu’l-akl*)”⁷²³ der. Yine Ümeyye b. Ahmed b. Hamza el-Emevî

⁷²⁰ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 307. Münkerin sikaya muhalefet anlamında kullanıldığı diğer örnekler için bk. İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 132; II, 6.

⁷²¹ Yücel, *Tenkit Terimleri*, s. 83-85.

⁷²² Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, s. 36-43.

⁷²³ İbnü’l-Faradî, *a.g.e.*, I, 201.

(ö. 393/1001) için “Zekası ileri seviyede değildi (kâne müteahhıran fı ilmihî ve aklıhî)”⁷²⁴ der. İlk örnekte güvenilir olan râvînin akıl ve hafızasındaki bozukluğa dikkat çekmiş, sonuncu örnekte olduğu gibi râvînin sonradan hafızasının bozulduğuna işaret eden İbnü'l-Faradî'nin bu örneklerde sûû'l-hıfz kavramının manasına mutabık olduğu görülür. Bazı tercemelerde o, daha açıklayıcı ifadelerle hafıza bozukluğu yaşayan râvînin durumunu belirtir. Örneğin Mesleme b. el-Kâsım b. İbrahim⁷²⁵ hakkında ayrıntılı bilgileri vermiş, ilim sebebiyle Endülüs, Kayravan, Trablus, Mısır, Külzüm, Cidde, Mekke, Irak, Basra, Yemen gibi daha pek çok rıhle yaptığı yerleri sıralamış, buralarda hangi âlimlerden ders aldığını ve çok hadis bilgisine sahip olduğunu söylemiş, sonra da Meşrik'ten döndüğünde gözlerinin kör olduğunu, insanların ondan ders aldığını ve insanların onun rivayetleri hakkında yalan söylediğini işittiğini nakletmiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Faradî, Muhammed b. Ahmed b. Yahya'nın yanına bu kişi hakkında bilgi almak için gittiğinde “Yalancı değildir fakat akli zayıftır” şeklinde cevap almıştır. İbnü'l-Faradî aslında güzel vasıflarını sıraladığı bu râvînin sonradan maruz kaldığı körlük sebebiyle hafızasının bozuk olduğuna dikkat çekmektedir. İbnü'l-Faradîsonradan hafızasının bozulan ve çokça hataya düşen râvîler hakkında “sûû'l-hıfz” kavramı yerine “da'ifu'l-akli”, “hasifu'l-akli”, “müteahhıran aklıhî” gibi kavramları kullanmıştır. Bu kullanım İbn Hacer'in taksîm ettiği sûû'l-hıfz kavramına uygun düştüğü için bu başlık altında ele alınmıştır.

Râvînin sonradan maruz kaldığı nisyâna Ebû Muhammed Kâsım b. Esbağ b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 340/951) örnek verilebilir. İbnü'l-Faradî onun için “Zihninden çok yararlandı, zihni sapaşağlamdı ancak özellikle 337/948 yılı Zilhicce ayından sonra onda unutkanlık başladı ve ölünceye kadar zihni durumu değişti, hâfızası bozuldu”⁷²⁶ der. Bu terimin İbnü'l-Faradî'nin yaşadığı 4. asır ilâ 5. asır Endülüs coğrafyasında manasına uygun olarak kullanıldığına örnektir.

Onun, ihtilâta uğradığına dair bilgi verdiği âlimlerden biri Musa b. Ahmed b. Saîd el-Yahsûbî'dir (ö. 377/987). İbnü'l-Faradîonun için “O, çokça karıştıran biridir”⁷²⁷ der. Bir başka örnekte, Esbağ b. Saîd el-Hacerî(ö. 359/969) için “Çokça karıştıran ve bu niteliğiyle

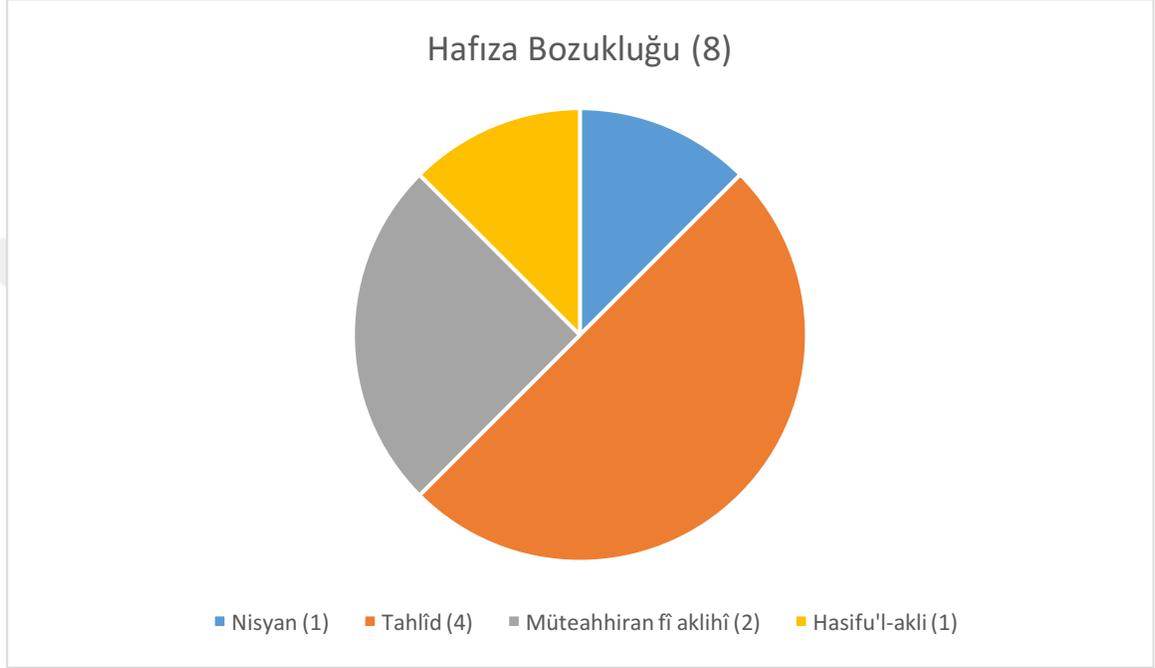
⁷²⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 101.

⁷²⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 128-130.

⁷²⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 408.

⁷²⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 148.

bilinen biridir”⁷²⁸ der. Örneklere râvi için kullanılan “tahlîl” sözlükte bozmak, saçmalamak manasındadır. İhtilât ile aynı kökten olup aynı manayı ifade için kullanılır.⁷²⁹ İkinci örnekte râvinin şiddetli derecede hafıza bozukluğuna maruz kaldığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin hafızasının bozulması sebebiyle cerh ettiği âlimlerin sayısı sekizdir.

Tablo 7: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları (Hafıza Bozukluğu Sebebiyle)

D. İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Diğer Cerh İfadeleri

Târîhu ulemâi'l-Endelüs'te cerh-ta'dîl lafızları incelendiğinde İbnü'l-Faradî'nin bu lafızlara katkılarının olduğu da görülür. Nitekim onun, önceki dönemlerde ve çağdaşlarıyla farklılık arz eden âlimin rıhle yapmaması, ilminin olmayışı, takva azlığı, hakkında kötü konuşulması, hattının kötü oluşu gibi cerh kullanımları mevcuttur. Bu kullanımlar İbnü'l-Faradî'nin aynı zamanda müteşeddid olduğunu da göstermektedir. Burada tespit edilen bu lafızlar bu ilme bir katkı olarak değerlendirilecektir.

⁷²⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 97. Diğer örnek için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 199.

⁷²⁹ Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, s. 63.

1. Râvînin İlminin Az Olması

İbnü'l-Faradî rivayetteki fıkıh bilgisine yani hadisin manasına vukûfiyette problem gördüğü kişileri cerh etmekten kaçınmamıştır. İlmî azlığı (killetü'l-ilm) olarak râvînin cerhinde kullandığı ifade önceki cerh-ta'dîl münekkitleri kullanmamışlardır. İbnü'l-Faradî “İlim ehlinden değildir”, “İlmî azdı”, “İlim ehli tabakasından olmadı” gibi ibarelerle 36 âlimi cerh etmiştir. Nitekim Muhammed b. Ubeyd el-Cezîrî (ö. 305/917) hakkında “hadis ve rivayet bilgisi çoktur ancak fıkıhtan payı olmamıştır”⁷³⁰ der. İbnü'l-Faradî, Ebû Bekir Kâsım b. Muhammed b. Hişâm b. Yunus el-Kurtubî'nin (ö. 380/990) Mısır'a gidip ders aldığını ve bu rivayetleri naklettiğini söyler, sonrasında “zayıftır, ilmî ve anlayışı azdır.”⁷³¹ der. Konuyla ilgili diğer bazı örnekler şunlardır:

- İshak b. Seleme b. Velîd el-Kaynî ya da Abdülhamîd er-Rayyî (ö. 389/999)

İbnü'l-Faradî, semâsının çokluğuna, rivayetleri ezbere bildiğine ve insanların ondan yazdığına işaret eder ancak sonrasında “Hadis ehli tabakasından değildir”⁷³² der.

- Bedr Mevlâ Ahmed b. Katni ez-Ziyâd Ebü'l-Gusnû (ö. 394/1005)

İbnü'l-Faradî onu doğrulukla nitelendirir, hadis rivayetinde bulunduğunu söyler ancak sonrasında “hadis ilmî ile bilinenlerden değildir”⁷³³ der.

- Bekir b. el-Ayn Ebû Muhammed el-Kurtubî

İbnü'l-Faradî işittiğini, insanların da ondan işittiği bilgisini verir fakat sonrasında tacir olduğunu, Irak'a ticareti esnasında ders aldığını, hadis ehlinden olmadığını⁷³⁴ söyler.

- Ebû İshak Halsâ b. Musa b. Ümran er-Rayyî el-Kurtubî (ö. 376/986)

İbnü'l-Faradî onun fazilet ve zühd sahibi, seçkin, halk arasında iyi vasıflarla nam salmış biri olarak nitelendirir ardından “İlim ehlinden değildir”⁷³⁵ der.

- Ebü'l-Hasan Tahir b. Abdülazîz b. Abdullah er-Raînî el-Kurtubî (ö. 305/917)

⁷³⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 29.

⁷³¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 412.

⁷³² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 89.

⁷³³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 113.

⁷³⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 111.

⁷³⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 167.

İbnü'l-Faradî, Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî gibi muhaddislerden ve Mekke ile San'a'da ders aldığı bilgisini verir ve onun dil ve hadisle ilgili zabtının bulunduğunu söyler ancak sonrasında "Onda ciddi bir hadis ve fıkıh ilmi yoktur"⁷³⁶ der.

- Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Zekeriyya el-Kurtubî (ö. 381/991)

İbnü'l-Faradî onun hakkında babasından, Vehb b. Meserre ve arkadaşlarından ders aldığı söyler, zahid ve faziletli değerlendirmesinde bulunur ancak sonrasında "Onda ilim yoktu"⁷³⁷ der.

- Ebû Muhammed Abdullah b. Kâsım b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 380/990)

İbnü'l-Faradî hakkında "Onda hadis ilmi yoktur rivayette de bulunmamıştır" der.⁷³⁸

- Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Muhammedb. Abdurrahman b. İbrahim b. İsa el-Kurtubî

İbnü'l-Faradî hakkında önce "İlmi çok azdır"⁷³⁹ der, sonra onun ömrünün sonlarına doğru ilim aldığı ve Ahmed b. İsa el-Bağdâdî'den hadis rivayet ettiğini söyler.

- Ebû'l-Esbağ İsa b. Muhammed b. İbrahim b. İsa el-Kurtubî (ö. 374/984)

İbnü'l-Faradî onun içinedip ve şair olduğu bilgisini verir, ardından "Fıkıh ve Hadisteileri seviyede değildi"⁷⁴⁰ der.

- Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Muaviye el-Kureşî (ö. 373/983)

Onun için "sika" der, zabtının ve naklinin güzel olduğu bilgisini verir. Dil alanında âlim olduğunu vurguladıktan sonra "bu ilmin dışındaki ilimlerden nasibi yoktu"⁷⁴¹ der.

⁷³⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 243.

⁷³⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 284.

⁷³⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 283.

⁷³⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 171. Diğer örnek için bk. İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 78.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 378.

⁷⁴¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 88.

• Ebü'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Abdusselam el-Huşenî el-Kurtubî (ö. 333/944)

İbnü'l-Faradî, ilmini babasından aldığını, zühd ve takva sahibi olduğunu söyler. Ebü'l-Hasan'ın evinde babasından nakille bir kitap aldığını ve ondan başka kimsenin rivayet hakkına sahip olmadığını, bu sebeple insanların ondan ders almak için bu eve geldiklerin, onun da onlara rivayet ettiği söyler ve “Fıkıh ve Hadis ilmi onda azdır.”⁷⁴² der.

• Ebü'l-Kâsım Mes'ûd b. Hayran el-Beccânî (ö. 371/981)

Onun rıhlesinin ve semainin çok olduğunu söyler ancak tacir olduğunu ve ilim ehlinde olmadığını⁷⁴³ söylemeyi ihmal etmez.

• Ebû Saîd Mes'ûd b. Abdurrahman el-Huşenî (ö. 380/990)

İbnü'l-Faradî onun için “ondan yazıldı ancak o ehil değildir”⁷⁴⁴ der.

• Ebü'l-Hakem Münzir b. Atâfb. Münzir el-İsteccî (ö. 366/976)

İbnü'l-Faradî Kurtuba'da ilim aldığı muhaddisleri sıralar, rıhlelerini, kimlerden ders aldığını sonra da onun rivayetinde, zabtında güvenilir olduğu söyler ardından “onda fıkıh ilmi yoktur. Hadislerin manasına vukufiyeti de bulunmaz ancak rivayet bilgisi çoktur”⁷⁴⁵ der.

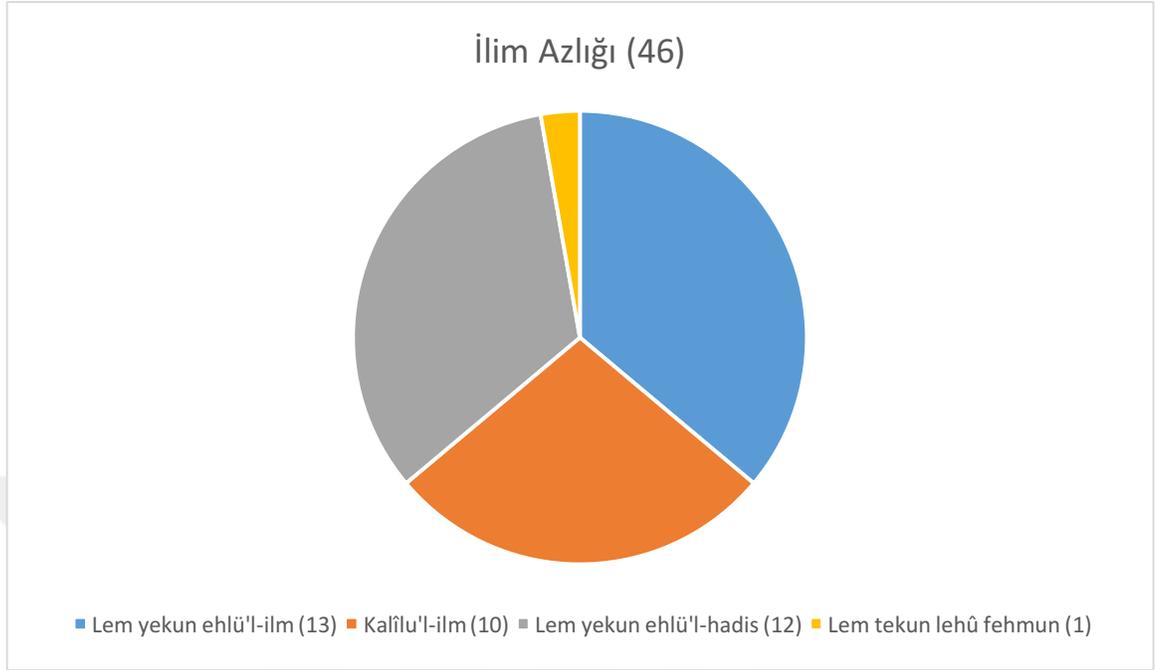
İbnü'l-Faradî'nin, hadis ilmine vukufiyeti az, rivâyet kaideleri konusunda eksik yahut hiç ehil olmayan kimseleri belirtmesi onun, böyle kimselerin farkında olmadan hadis rivâyetine kalkıştığı anda hataya, hatta yalancı durumuna düşebileceği endişesinden ötürüdür. Râvînin adaletine ve zabtına zarar vermeyen fakat bilinmesi gereken bir durumda İbnül-Faradî'nin dikkatli ve titiz olduğu görülür.

⁷⁴² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 56.

⁷⁴³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 131.

⁷⁴⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 143.

⁷⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 143.

Tablo 8: İbnü'l-Faradî'nin Kullandığı Tenkit Lafızları, Bu Lafızların Sayıları ve Oranları (Râvînin İlminin Az Olması Sebebiyle)

2. Zabtının Olmayışı Yahut Zayıf Olması

Zabt, râvînin hıfzından rivâyet ediyorsa hâfız olması, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını her türlü değişikliklerden koruması, mânen rivayet ediyorsa lafızların mânaya delaletini iyi bilmesi ve dikkatli olmasıdır. Râvînin zâbit olması rivayette az hata yapması, zâbit olmaması ise kabiliyetsizliğinden ya da içtihad yetersizliğinden dolayı çok hata yapması ve yanılmasıdır.⁷⁴⁶ İbnü'l-Faradî bazen “ademü'z-zabt” ibâresini kullanarak âlimde bir kusurun bulunduğu işaret eder ancak bunama, gaflet, vehim gibi herhangi bir sebebe işaret etmez. O, eserinde 17 kişiyi bu şekilde tenkit etmiştir. Örneğin Ebû Ali Hasan b. Sa'd b. İdris el-Kurtubî'nin (ö. 332/943) tüm hocalarını sayar, Şafî mezhebinden olduğunu zikreder, sonra da “Sâlih bir şeyhtir, tam anlamıyla zâbit değildi”⁷⁴⁷ der. Bir diğer yerde Ebû İshak İbrahim b. Hâris b. Abdülmelik b. Mervan el-Kurtubî'nin (ö. 391/1000)

⁷⁴⁶ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 98.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 130.

Meşrik'te birçok hocadan ders aldığını, insanların ondan yazdığını söyler, sonra da “zabt ehlinde değildir. Ancak o, temiz, iffetli ve hayırlıdır”⁷⁴⁸ değerlendirmesini yapar.

Diğer ricâl eserlerinde sık rastlanmayan “zâbıt” ya da “gayru zâbıt” ifadelerini İbnü'l-Faradî çokça ve genellikle yazı ile ilişkilendirerek kullanır. Nitekim Ebû Abbâs Ahmed b. Saîd b. Muhammed b. Bişr el-Kurtubî'nin (ö. 392/1001) semâının çokluğu ve hadis talebindeki şöhretiyle bilinenlerden olduğunu, insanların ondan ders aldığını söyler, bunun yanında onun için “lem yekun bi'z-zâbıt limâ ketebe”⁷⁴⁹ der. Onun bu lafzı rivayet ile ilişkilendirdiği bir örneğe Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'nin (ö. 314/926) tercemesinde rastlanır.⁷⁵⁰ İbnü'l-Faradî, onun hadis ilmini bilmediğine işaret edip rivayetinde zâbıt olmadığını, mânen rivayette bulunduğunu ve lafzını koruyamadığını söyler.

İbnü'l-Faradî bazen de daha titiz ve dikkatli davranarak râvinin hâfızasının zayıflığına işaret eder. Nitekim “racül sâlih” diye nitelediği Muhammed b. Ezher el-Kurtubî'nin ilme olan ilgisini “ondan daha sabırlı kimseyi görmedim” olarak ifade eder ancak ezberinin zayıf olduğunu⁷⁵¹ belirtmekten kaçınmaz. Burada zabtındaki kusuru dile getirmiş, hafızasının kuvvetli olmadığını söyleyerek uyarmıştır. Bir diğer örnekte Hadîde b. el-Ğamrî (ö. 300/912) “lem yekun bi'l-hâfız”⁷⁵² diyerek yine zabt sorununa işaret eder.

3. Hattının Kötü Olması

Endülüslü münekkitler arasında önemli cerh sebeplerinden biri de âlimin hattının kötü olması, yazı yazmayı bilmemesidir. Yazıyı bilmemek ciddi sıkıntılar doğuracağı için zayıflık olarak görülmüştür. İbnü'l-Faradî de bu sebeple tercemelerde bu durumu açıkça belirtmiş ve sekiz âlimi cerh etmiştir. Nitekim Abdullah b. İsmail el-Kurtubî'yi (ö. 380/990) semâının çokluğu, insanların ondan ders alması, hadis ve ricâl bilgisine sahip olması ve güvenilirliği gibi vasıflarla över, ardından “Sika olmakla birlikte yazısı zayıftı” diye eleştirir.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 29.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 74.

⁷⁵⁰ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 36.

⁷⁵¹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, II, 20.

⁷⁵² İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 147.

4. Hakkında Kötü Söz Söylenmesi

İbnü'l-Faradî farklı olarak tercemelerde âlimler hakkında değerlendirme yaparken hakkında kötü konuşulan birisi ise bu bilgiyi de verir. İbnü'l-Faradî altı âlimi bu sebeple tenkit etmiştir. Örneğin Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ferhûn'un (ö. 364/974) hocalarını sayar, semâının çok, zabtının güzel, kitap sahibi, rivayetinde güvenilir olduğunu söyler ve onu över sonra da “onun hakkında kötü söz söylenildiğini de işittim”⁷⁵³ der. Bir diğer tercemede Ömer b. Abdulmelik b. Süleyman el-Kurtubî'yi (ö. 356/966) semâının çokluğu ile över, Kurtuba'da, Mekke'de, Mısır'da, Basra'da işittiğini, insanların da ondan çokça sema yoluyla aldığını söyleyip “Onun Arapça'ya, şiire ilgisi vardı. Muhammed b. Ahmed b. Yahya onun hakkında kötü söz söyledi ve onun münker rivayetleri olduğunu zikretti”⁷⁵⁴ der. Bir diğer örnekte İstice ehlinde olan Esbağ b. Kâsım b. Esbağ'ın (ö. 363/973) onun rihlelerinden bahsedip ders aldığı hocaları sıralar. Buhârî'nin kitabını işittiğini söyler. Onun zühd ehli, takvalı biri olduğunu, İstice'de kadılık vazifesi yaptığını ancak bu süreçte insanlara kötü muamele ettiğini ve insanlar bu durumu şikayet edince de görevinden azledildiğini bildirir. İbnü'l-Faradî, onun bu durumundan İsmail'in ondan hadis almadığını söyler.⁷⁵⁵

5. Rihle Yapmaması

İbnü'l-Faradî İslâm'ın batıdaki ayağı olan Endülüs'te ilim için rihleyi bir zorunluluk olarak görmüş, yapmayan âlimleri cerh etmiştir. O, her tercemede varsa âlimin rihlesini “lehû rihle” diyerek vermiş, şayet yoksa eserdeki dört örnekte olduğu gibi “lem tekun lehû rihletun” diyerek âlimin rihle yapmamasını ilmî bir eksiklik olarak görmüştür. Nitekim Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah el-Bezzâz el-Kurtubî'nin (ö. 373/983) Endülüs'ün büyük muhaddislerinden ders aldığını söyler, bunları sayar, sonra da “rihlesi yoktur, bildiğim kadarıyla olmadı”⁷⁵⁶ der. Yine Veşka ehlinde olan Abdullah b. Yusuf'u ilimle, faziletli oluşuyla över, sonra da “rihlesi yoktur”⁷⁵⁷ der.

⁷⁵³ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 58.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 369.

⁷⁵⁵ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 96.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 64.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 269.

6. Takvâ azlığı

İbnü'l-Faradî'ye göre bir ilim adamı takvâ sahibi olmalı, hal ve hareketleriyle Allah'a itaat yolunda bulunmalıdır. Bu sebeple İbnü'l-Faradî âlimleri takvâlarının derecesine göre cerh yahut ta'dil etmiştir. Tespit edilen beş kişiyi bu sebeple tenkit etmiştir. Mesela Abdurrahman b. Temâm et-Tuleytulî'yi (ö. 379/989) fakih olduğunu söyleyip “kâne yunsebu ilâ killeti verain”⁷⁵⁸ diyerek takvâsının azlığına dikkat çekerek cerh etmiştir. Ancak sonrasında onun hadis rivayetinde bulunduğunu, ondan yazıldığını ve icâzetli olarak kendisinin de onun hadisini yazdığını söylemiştir. Demek ki İbnü'l-Faradî onun bu cerh durumunun aşırı olmaması sebebiyle onun rivayetini almıştır. Bir başka yerde Bâcî'nin İşbîliyye ehlinde olan Hasan b. Abdurrahman el-Yenâkî⁷⁵⁹ için “takvâsı az” dediğini kaydeder. İbnü'l-Faradî'nin takvâ durumunu dahi belirtmesi onun müteşeddit bir âlim olduğunu gösterir.

III. DEĞERLENDİRME

İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* isimli eseri zayıf ve sika râvîleri içeren bir eserdir. Bu anlamda eser hicrî III. asırda yazılmış Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, Yahya b. Maîn'in *et-Târîh*'i ile benzerlik arz eder. Yalnızca zayıf râvîleri içeren eserlere nazaran daha kapsamlı olan İbnü'l-Faradî'nin ricâl eserinde çağdaşı ricâl eserlerinde olduğu gibi tercemelerde öncelikle tam adını, künyesini, nisbesini, hoca-talebe ilişkilerini, cerh-ta'dil âlimlerinin kanaatlerini, râvînin rivâyetlerine örnek, vefat tarihleri ve müellifin kendi görüşlerini bulmak mümkündür. Onun eseri Endülüs'te yaşayan âlimler hakkında değerlendirmeler ve cerh-ta'dil lafızları konusunda zengin malzeme içermektedir.

Eserde râvîlerin cerh-ta'diline dair gerekçeli açıklamalar olup, gerek İbnü'l-Faradî'nin gerekse önceki münekkitlerin râvî tenkidindeki metot, yaklaşım ve gerekçeleri yer alır. Endülüs'te hicrî IV. asırda kaleme alınmış olan eserde âlimin kimlik bilgileri dışında cerh-ta'dil durumuna yönelik önceki münekkitlere yapılan atfın az olması dikkat çeker. Tüm atıflar değerlendirildiğinde önceki münekkitler ve İbnü'l-Faradî, İbn Ebi Hâtim'in kullanımını devam ettirmiştir.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 308.

⁷⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *a.g.e.*, I, 128.

İbnü'l-Faradî'nin cerh ettiği 146 âlim değerlendirildiğinde onun, bunama, gaflet, sikaya muhalefet, cehalet, tedlis, yalan söyleme, yalanla itham edilme, vehm, çokça hata yapma, dünya malına meyletme, kendi itikâdi görüşünü taassup derecesinde benimseme, bid'at gibi mütekaddimûn âlimlerinin kullandığı sebeplerle cerhe gittiği görülür. Varsa hocasının yahut bir üst tabakalardan naklini, tenkidini aktararak önceki dönem cerh lafzının sonraki döneme naklini sağlamış çoğunlukla da kendi değerlendirmesini geniş ve açıklayıcı bir şekilde aktarmıştır. Bunun dışında İbnü'l-Faradî'nin kendine has münhasır cerh lafızlarının da olduğu tespit edilmiştir. Bunlar başkalarının kötü sözü, rihle yapmamış olma, ilminin az olması, hattının kötü olması, takva sahibi olmama gibi sebeplerlerdir. Bu dikkatli cerh kullanımları sebebiyle tarafımızca İbnü'l-Faradî müteşeddît olarak değerlendirilmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin kullandığı cerh-ta'dîl istilahlarının genel olarak “lem yekün min Endelüs kablühû ve lâ ba'duhû mislehû”, “zâbitun li-mâ ketebe”, “sika fîmâ ravâ”, “hâfizen li'l-hadîs” “âlim”, “sika”, “lâ be'se bihî”, “sâlih”, “sadûk”, “sâlih sikat” gibi tevsîk edici değerlendirmelerle; “kalîlü'l-hifz”, “indehû menâkîr”, “mâ kâne min men yuktebu hadîsuhû”, “kâne yunsebu ile'l-kizb”, “kâne kezzâben”, “kâne yekzibu”, “kâne min ekzebi'n-nâs” gibi cerh değerlendirmelerinin olduğu bu açıdan mütekaddimûn münekkitlerin kullanımını devam ettirdiği tespit edilmiştir. Bunun yanında “yunsebu ilâ mezhebi'l-i'tizâl”, “kâne ya'tekıdu mezhebe İbn Meserre”, “kâne yunsebu ile'l-kader”, “bâtl”, “münker”, “mûle'an bi'ş-şarâb”, “gayru zâbit”, “fihî gaflet”, “vehime”, “hulita fî aklihi”, “kalîlü'l-ilm”, “lem yekün ehlü'l-hadîs”, “yusûü'l-kavle fihî”, “lem tekün lehû rihle”, “killetü'l-vera”, “daîfü'l-hatti” gibi cerh kullanımları olmuştur. Tüm bunlar onun münekkit muhaddis yönünü ortaya koymakta sonraki önemli münekkitlerden Zehebî, İbn Hacer gibi âlimlerin Endülüs'e daîr ricâl tenkitlerinde onu referans göstermesi cerhinin güvenilirliğine ve titizliğine işaret etmektedir.

SONUÇ

İslâm medeniyetinin önemli bir parçası olan Endülüs, Medîne'den Şam'a doğru gelişen İslâmî coğrafya ve kültürün bir parçası olarak var olmuştur. İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi farklı dinlere mensup kimselerin asırlarca huzurlu bir şekilde yaşadığı Endülüs, hem doğudaki ilmî birikimin üzerine kendi ilmî birikimi ekleyerek bir tür Doğu-Batı sentezine varmış hem de kendi kültür ve kimliğini koruyarak bu konuda dünyaya örnek olmuş bir medeniyettir. Endülüs'te yetişen herhangi bir âlime dair yapılacak her tür çalışmanın Endülüs araştırmalarına katkı vereceği düşüncesiyle bu tezde hicrî IV. asrın ortalarından hicrî V. asrın başına kadar yaşamış olan tarihçi-muhaddis İbnü'l-Faradî'nin ve onun ricâl sahasına dair *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

İbnü'l-Faradî hakkında yazılan muhtasar tercemeleri anlamlı bir bağlama yerleştirmek amacıyla İbnü'l-Faradî'nin hayatı, genelde Endülüs özelde Kurtuba bölgesindeki ilmî ortam dikkate alınarak ve hoca-talebe ağı tespit edilerek çalışılmış, özellikle dönemdeki siyasî hareketliliğin ilme müsbet ve menfî etkileri olduğu görülmüştür. İbnü'l-Faradî'nin diğer eser mukaddimelerinden farklı olarak halifelerin tercemesini mukaddimede vermesi de bu sebeptir. İbnü'l-Faradî'nin kimlik bilgileri, ilmî hayatı, hoca-talebe ağı, kaynakları, naklinde aracı olduğu kitaplar, muhaddis kimliği gibi önemli noktalar ayrıntılı tespit edilerek hakkında iki sayfayı bulmayan biyografik bilgileri genişletilmiş ve alana katkı sağlanmıştır.

İbnü'l-Faradî yetiştiği siyasî ve sosyal ortam içerisinde önemli bir karakterdir. Gerek ilim ehli bir ailede doğması, gerekse ömrünün II. Hakem ile II. Hişâm'a tekabül etmesi ilmî yaşatısının olumlu seyretmesine vesile olmuştur. Nitekim bu hükümdarlar, ilmi ve ilim adamını teşvik eden, onlara sahip çıkan bir rol üstlenmişlerdir. Öyle ki II. Hakem zamanında Endülüs, ilim alanındaki gelişmeler sayesinde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiştir. Âlimleri muhafaza ve destek konusunda II. Hişâm, II. Hakem'i takip etmiştir. Bu ortam içerisinde İbnü'l-Faradî, hadis ilimlerinin tümüne vâkıf, hadis hâfızı, hadislerin manasını bilen, isnâd ve ricâl bilgisine sahip, hadis in illetlerini, çeşitlerini iyi bilen, ilim talebi için hocalara rihleler yapmış bir şahsiyet olarak yetişmiştir. Onun ilmî hayatının babası ile birlikte 14 yaşında iken başladığı, ardından doğup büyüdüğü çevre olan

Kurtuba ve Endülüs'ün çeşitli bölgelerine rihleler yaparak ilmî birikimini oluşturduğu tespit edilmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin kaynaklarda 15 civarında hocasından bahsedilse de, kendi kitaplarının taranması ve ona dair yazılan eserlerin satır aralarının incelenmesi sonucunda 130 hocasına ulaşılmıştır. İbnü'l-Faradî'nin hoca-talebe ağı tespit edilip dönemin ilmî hareketliliği, dönemde hangi kitapların yoğun olarak nakledildiğini ve hangi âlimlere rihleler düzenlendiğini görme imkanı sağlanmıştır. İbnü'l-Faradî Endülüs, Mağrib ve Meşrik'te dönemin meşhur hocalarından ders almış, rihleler gerçekleştirmiş ve birikimini sonraki nesle, özellikle de İbn Abdülber, İbn Hazm, İbn Hayyân ve oğlu Mus'ab aracılığı ile aktarmıştır. Fıkıh, Hadis, Belâğat, Arapça, Nahiv, Edebiyat gibi çeşitli alanlarda donanım sahibi olan İbnü'l-Faradî'nin yine tüm bu alanlarda, ilgili kitap nakillerinde rol oynaması sahip olduğu ilmin derinliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Nesâî gibi isnâdı müellifine dayanan eserlerin nakil hakkına sahip olması İbnü'l-Faradî'yi talep edilen, kendisine rihleler yapılan bir âlim haline getirmiştir. O, naklinde aracı olduğu kitapların icâzetini ya semâ ya da kıraat metodu ile bir ilim meclisinde aldığını belirtmiştir. Hadis eğitim ve öğretim yöntemlerinden olan bu usûlün diğer ilimlerin kitap naklinde de görülmesi, hadis/hadis kitabı nakil yöntemlerinin dönemde kabul gördüğünü, âlimlerin bu şartlara göre ilim verdiğini ve talebelerin de bu şartlarla ilim aldığının göstergesidir.

Çalışmada İbnü'l-Faradî'nin hoca-talebe ağına ayrılan kısım, onun hocalarını, bu hocaların nereli oldukları, İbnü'l-Faradî'nin bu hocalar vasıtasıyla hangi kitapların naklinde rol oynadığını, hangi yıl nerelere rihleler yaptığını ayrıntılı görmek açısından önem arz eder. O, 130 hocasından ilim almak için toplam 19 bölgeye rihle yapmıştır. 130 hocanın 62'sinin Kurtubalı olması Kurtuba'nın dönemin ilim merkezi olduğu bilgisini teyit etmektedir. Yine İbnü'l-Faradî'nin hocaları öne çıktığı alanlara göre sıralandığında 41 kadarının muhaddis olması onun muhaddis kimliğini desteklemektedir.

İbnü'l-Faradî, Endülüs'ün âlimleri ve devlet adamları hakkında biyografi yazan ilk kişidir. Hicrî IV. asrın yarısından hicrî V. asrın başlarına kadar yaşamış döneminin önde gelen ilim adamlarından biri olan İbnü'l-Faradî'nin ricâl ilmine dair yazmış olduğu eseri *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* döneminde ün yapmış kendisinden sonrakilere kaynaklık edip

başvurulan temel bir eser olma özelliğini kazanmıştır. Endülüs ricâline dair sonradan yazılan eserlere kaynaklık eden bu eser, daha önce yazılmamış biyografileri içermektedir. Sonraki ricâl âlimlerinin ana kaynağı olan bu eser üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

İbnü'l-Faradî'nin eseri, mukaddimesinde 10 Endülüslü idarecinin doğum, hilâfet süreleri ve vefat tarihlerini belirterek kısaca tanıtımını yapması ile diğer mukaddimelerden ayrılır. O, 10 cüz halinde oluşturduğu eserinde 1651 kişiyi yarı alfabetik bir tertiple sıralamış, her ismin kendi içinde vefat tarihine göre kronolojik olarak da sıraya tâbi tutmuştur. İbnü'l-Faradî'nin bu eserinde temel inceleme konularından uzaklaştırarak veya konuların akışını bozacak alt tasnif ya da başlıklandırma bulunmaz. Bu yarı alfabetik tertip dönemin ricâl eserlerinin şeklini yansıtmakta ve iki cilt halinde olan bu küçük hacimli eserden araştırmacıların aradıkları râvîyi bulmalarını kolaylaştıran bir tertip olmuştur.

İbnü'l-Faradî eserindeki altı temel başvuru kaynağını mukaddimede sıralamaktadır. Bunlar Hâlid b. Sa'd (272), Muhammed b. Hâris el-Kuravî (155), Ahmed b. Muhammed b. Abdülber (143), İbnü'l-Müferric (125), Ebû Saîd (88), Ahmed b. Muhammed er-Râzî (75) şeklinde olup atıf sayısı da, tespit edilebildiği kadarıyla, parantez içinde belirtildiği gibidir. Ayrıca İbnü'l-Faradî'nin 21 ikincil kaynağı da tespit edilmiştir. İbnü'l-Faradî'nin ikincil kaynaklara atıf sayısı ile yazılı yazısız kaynaklarının mevcudiyeti tezde belirlenmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin, eserini isnâdlı rivayetlerle tasnif etmiş olması, neredeyse rivayetlerin tümünde tahdîs yahut ihbâr sîgasını kullanması, atıf yaptığı kişilerin ricâl sahasında telifte bulunmuş olmaları, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'teki bilgilerin muteber ilim alma yöntemleri ile elde edildiğini ve eserin bir ricâl yazım geleneğine dayandığını göstermektedir. Yine âlimin tam ismini, künyesini, nisbesini, varsa rivâyetlerini, münekkit âlimlerin kendisi hakkındaki kanaatlerini ve İbnü'l-Faradî'nin âlim hakkındaki görüşünü vermesi eserin ricâl yazım geleneğine uyduğunun göstergesidir.

Şeyhin hadis alma yollarından biriyle elde ettiğini talebelerine rivayet etmesi manasına gelen lafızların çokluğu, İbnü'l-Faradî'nin kitabında dikkat çekici noktalardan biridir. Eserde her bir metot için farklı lafızların kullanıldığı ve bu konuda son derece titiz davranıldığı göze çarpmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin ricâl eserinden hareketle hicrî IV. asır Endülüs'ünde hadis öğrenim ve öğretim metodlarının yaygın olarak kullanıldığı ve hicrî II. asırda ortaya çıkan kullanımla uyumluluk arz ettiği tespit edilmiştir. Yine Endülüs'te

âlimlerin, şeyhlerin ilim meclislerine gidip semâ veya kıraat yöntemleri ile ilmi almaya özen gösterdiği, icâzetsiz bilginin yahut yazılı eserin bilgi değeri görmediği sonucuna ulaşılmıştır. İbnü'l-Faradî, sadece hadis rivayetlerinde değil almış olduğu ya da naklettiği tüm bilgilerde tahammül ve eda sîgalarını kullanmıştır. Tercemeler bunun en açık örneği olmuştur. İbnü'l-Faradî'nin ricâle dair eserinde münâvele ve i'lâm hariç bütün hadis öğrenim ve öğretim metotlarının örneklerinin bulunduğu, bu metotların önemini koruduğu tespit edilmiştir. Bu durum Endülüs ilim geleneği ile doğudaki ilim geleneği arasında bu açıdan fark olmadığını göstermektedir.

İbnü'l-Faradî'nin eseri kaynaklarda "İbnü'l-Faradî'nin *Târih*'i" olarak meşhur olmuş olsa da bu eser Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir*'i, Yahya b. Maîn'in *et-Târih*'i gibidir. Zayıf ve sika râvîleri ele alan bu kitaplar incelendiğinde pek çok alanda araştırma yapmaya müsait eserlerdir. İbnü'l-Faradî'nin ricâl eseri cerh-ta'dîl ilminin de konusu olup incelemeye tâbi tutulduğunda hocalarından nakille aktardığı cerh-ta'dîl lafızlarının geniş açıklamalar şeklinde olduğu, önceki dönem münekkitlerinden İbn Ebî Hâtim'in kullanımını bir şema şeklinde olmasa da dağınık olarak aynı manada devam ettirdiği ve İbnü'l-Faradî'nin bu kullanımları sonraki döneme aktarmada rol oynayıp cerh-ta'dîl lafızlarını genişleterek ilavelerde bulunduğu, cerh-ta'dîl değerlendirmeleri açısından sonraki münekkitlere kaynaklık teşkil ettiği görülmektedir. Sonraki münekkitlerden İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân* adlı eserinde 23, Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl* adlı eserinde 13, *el-Muğnî fi'd-duafâ* adlı eserinde 11 yerde ona atıf yaparak Endülüslü râvîlerin değerlendirmesinde İbnü'l-Faradî'yi birincil kaynak kabul etmiştir.

İbnü'l-Faradî'nin cerh ettiği tespit edilen 146 âlim değerlendirildiğinde o, bunama, gaflet, sikaya muhalefet, cehalet, tedlis, yalan söyleme, yalanla itham edilme, vehm, çokça hata yapma, dünya malına meyletme, kendi itikâdi görüşünü taassup derecesinde benimseme, bid'at gibi mütekaddimûn âlimlerinin kullandığı sebeplerle cerh etmiştir. *Târihu ulemâi'l-Endelüs*'te tespit edilen cerh-ta'dîl lafızlarının çoğu İbnü'l-Faradî'nin kendisine ait değerlendirmeleridir. O, doğrudan âlim hakkında açıklamalar yapmakta varsa hocalarının yahut yazılı kaynaklarının ifadelerine teyit/tenkit amaçlı nakletmektedir. Bunun dışında İbnü'l-Faradî'nin kendine has cerh lafızlarının da olduğu tespit edilmiştir. Bunlar, başkalarının kötü sözü, rihle yapmamış olma, ilminin az olması, hattının kötü olması, takva

sahibi olmama gibi sebeplerdir. Bu dikkatli cerh kullanımları sebebiyle İbnü'l-Faradî müteşeddit olarak değerlendirilmiştir.

**EK: İBNÜ'L-FARADÎ'NİN HOCALARI VE BU HOCALARIN YAŞADIĞI
BELDELER, HOCASI OLDUĞUNA DAİR LAFIZLAR**

	İbnü'l-Faradî'nin Hocaları	Hocası Olduğuna Dair Lafızlar	Yaşadığı Belde	Hangi ilimde Meşhur	Kaynak
1	Mesleme b. el-Kâsım b. İbrahim (ö. 353/963)	“semi'tü men yensibuhü ile'l-Kizb”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 128
2	Abdullah b. Muhammed b. Osman (ö. 364/974)	Min şuyuhinâ	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 379
3	Muhammed b. Ömer el-Kûtî (ö. 367/977)	“İhteleftu ileyhi eyyâme nazarî fi'l-Arabiyyeti fi semâi'l-Kâmili li Muhammed b. Yezîd el-Muberred, ve şehidtu minhu mecâlise”	Kurtuba	Dilci	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 88.
4	Yahya b. Abdullah b. Yahya el-Leysî (ö. 367/977)	“İhteleftu ileyhi fi semâi hadîsi'l-Muvattâ, ve semi'tu minhu <i>kitâbe't-Tefsîr li Abdullah b. Nâfi</i> ”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 179.
5	Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. el-Kûtîyye (ö. 367/977)	kara'nâ aleyhi	İşbiliyye	Dilci	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 189
6	Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz (ö. 369/979)	“Semi'tü cemâaten: Min şuyühinâ”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 91; Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 145, Humeydî, <i>Cezvetü'l-muktebis</i> , I, 35
7	Muhammed b. Amr b. Saîd b. Aysûn el-Ezdî (ö. 370/980)	“Ravâ anhu ilmen kesîran ve ecâze lî rivâyetehu”	Tuleytula	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 83.
8	Muhammed b. Ahmed b. Misver b. Ömer (ö. 370/970)	“semi'tu minhu yesîran”	Kurtuba	Şeyh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 82.
9	Abdullah b. Muhammed b. Nasr ez-Zâhid (ö. 371/971)	“ketebtu anhu”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 276.
10	Mes'ûd b. Hayrân (ö. 371/981)	Dahalnâ aleyhi linektübe min hadîsihî	Bâcce	İlim ehli değil, tâcir, naklinde aracı olduğu kitaplar var.	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 131.
11	Hüseyin b. Muhammed b.	“haddese ve ketebtu	Kurtuba	Dilci	İbnü'l-Faradî,

	Kâbil (ö.372/982)	anhu kesiran”			<i>a.g.e.</i> ,I, 134.
12	Muhammed b. Ağleb (ö. 372/982)	“Lagıytuhû ve ketebtu anhu”	Kurtuba	<u>Şeyh</u>	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 86
14	Hattâb b. Mesleme b. Muhammed el-İbâdî (372/982)	“Semi'tu minhu eksera ilmihî”	Karmûne	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 108
15	Muhammed b. Rifâ'a b. Mahbûb el-Mükettib (ö. 372/982)	“Huve ellezîravâ lenâ: <i>Târîhu Ahmed b. Muhammed b. Abdullah</i> ”	Kurtuba	<u>Şeyh</u>	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 87
16	Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym (ö. 372/982)	“İhteleftu ileyhi fi ekseri mâ gurie aleyhi”	Kurtuba	Muhaddis	İbn ü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 85; Humeydî, <i>Cezvetü'l-muktebis</i> , I, 13; Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 47
17	Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö.373/983)	“Ketebtu anhu bi İşbiliyyete”	İşbiliyye	Zâhid	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 65.
18	Abdullah b. Temmâm el-Kindî (ö.373/973)	“ketebtu anhu”	Kurtuba	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 278
19	Halef b. Muhammed b. Halef el-Hevlâî (ö. 374/983)	“İhteleftu ileyhi ve semi'tu minhu”	Kurtuba	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 162
20	Muhammed b. Vâzî' ed-Darîr (ö. 374/984)	“Ketebtu anhu”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 88
21	Ebû Abdullah Muhammed b. Hişâm (ö. 374/984)	Seeltuhû an eşyâi	İşbiliyye	Şeyh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,II, 88
22	Muhammed b. Muhammed b. Feth b. Nasr (ö. 374/974)	“İlagıytuhû bi İstice ve ketebtu anhu”	İstice	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 88.
23	Ebû Muhammed Habeşe b. Hasan el-Yahsubî (ö. 374/984)	Ahberanî	Kayravan	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 201
24	Harun b. Benc b. Osman (ö. 374/974)	“ketebtu anhu”	İstice	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 167.
25	Muhammed b. Abdullah el-Attâr (ö. 375/985)	“Ketebtu anhu”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 89
26	Ali b. Şeybân ed-Dekkâk (ö. 375/98)	“Semi'tuhû yekûl.”	Kal'atü Eyyûb	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 96
27	Muhammed b. Osman b. Saîd b. Meğâmis eş-Şâir (ö. 376/986)	“Haddese bişey'in mine'l-edeb, ve ketebtu anhu min şî'rihi”	İstice	Şair, Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 89.
28	Reşîd b. Feth el-Deccâc (ö. 376/976)	“Ketebtu ene anhu hadîsen vâhiden”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,I, 174

29	Temmmâm b. Abdullah b. Temmmâm el-Meâfirî (ö. 377/987)	“Ketebtu anhu bi Kurtuba”	Tuleytula	Fakih	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 115-116.
30	Süleyman b. Eyyûb b. Eslem b. Abdülazîz el-Kûtî (ö.377/987)	“semi'tu minhu kesîran min rivâyetihî”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 222; Humeydî, <i>Cezvetü'l-muktebis</i> , I, 80; Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 299
31	Abdullah b. Muhammed b. Ali b. el-Lahmî el-Bâcî (ö. 378/988)	“Semi'tu minhu bi Kurtuba kesîran”	İşbîliyye	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 281.
32	Ali b. Muhammed (ö. 377/987)	“semi'tu ene minhu”	Kurtuba	Kıraat alimi	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 362
33	Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnullah b. Hudeyr b. Yahya el-Bezzâz (ö. 378/988)	Min şuyûhinâ Ketebtu anhu	Kurtuba	Fakih, Muhaddis	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 106; İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 67
34	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Mes'ûd el-Bîrî (ö.378/988)	Haddesenâ	İlbîre	Fakih	İbn Hayr, Fehrese, s. 147
35	Ahmed b. Abdullah b. Hâlid el-Cüzâmî (ö.378/988)	semi'tu minhu eksera ma kane yervîhi, ve ecâze lî cemâa kütübihî ve rivâyetihî.”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 69
36	Ubeydullah b. el-Velîd b. Muhammed el-Muaytî (ö. 378/988)	“semi'tu ene minhu” kesiran”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 394
37	Muhammed b. Ahmed b. Mesûd (ö. 378/977)	“Kane hâfizen li'l-mesâil ve semi'tu ene haza”	İlbîre	Fakih	İbnü'l-Faradî, a.g.e., II, s. 91
38	Ahmed b. Ubâde b. Abdülazîz el-Murâdî (ö. 378/988)	“Kara'nâ aleyhi <i>kitâbe'l-Kâmil</i> ”	İşbîliyye	Dilci	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 68.
39	Abbâs b. Amr el-Kunânî (ö. 379/989)	“ketebtu ene anhu kit'aten min hadîsihi”	Kayravan	Kelam	İbnü'l-Faradî, a.g.e., I, 343
40	Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zebîdî (ö. 379/989)	Ahbaranî	İşbîliyye	Dilci	İbn Hayr, Fehrese, s. 246-247
41	Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Meâfirî (ö. 379/979)	kane nahviyyen, 'ketebna anhu hikâyât”	İlbîre	Dilci	İbnü'l-Faradî, a.g.e., II, s. 92
42	İbrahim b. Ahmed b. Feth (ö. 379/979)	“semi'tu minhu”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 28
43	Abbâs b. Amr b. Harun el-Kinânî el-Verrak (ö. 379/979)	“Ketebtu ene anhu kit'aten min haîsihi”	Sicilya(sıkı liyye)	Kelam	İbnü'l-Faradî, a.g.e.,I, 343

44	Osman b. Sa'd el-Bezzâz (ö.379/989)	“Kane basîran bi'r-Ricâl mezkûran bizalike ketebtu anhu ve ecâze lî kulle ma ravâhu”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 351
45	Abdullah b. İsmail (ö.380/990)	“Kane basîran bi'r-ricâl mezkûran bi zalike, ketebtu anhu ve ecâze lî kulle ma ravâhu”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 283
46	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. el-Müferric (ö. 380/990)	“Âleytu el-ihtilâfe ileyhi ve's-semâe minhu”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 93; Humeydî, <i>Cezvetü'l-muktebis</i> , I, 14
47	Ubeydullah b. Muhammed b. Abdullah (ö. 380/990)	“semi'tu minhu kesîran”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 295
48	Tavd b. Kâsım b. Ebü'l-Feth (ö. 380/490)	‘Ketebe lî cüz'en şî'ri ebîhi’ ‘Karaehû aleyye’	Şezûne	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 246.
49	Muhammed b. Mûsa el-Müeddib (ö. 381/991)	“Semi'tu minhu ve ecâze lî”	Kurtuba	Kıraat âlimi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 97
50	Attâb b. Harun b. Attâb b. Bîşr el-Ğâfikî (ö. 381/ 991)	“Kara'tu aleyhi kesîran ve ecâze lî ma semia'hu”	Şezûne	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 344.
51	Eyyûb b. el-Hüseyn (ö. 382-383/ 992-993)	“Semi'tu minhu kesîran”	Ferec	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 104.
52	Mücâhid b. Esbağ b. el-Hasan (ö. 282-383/922-993)	“Kara'tu ene aleyhi”, “ecâze lena cemîa ma ravâhu”	Beccâne	Edip, Tarihçi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 148.
53	Yusuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemedânî (ö.383/993)	Kara'tu aleyhi kesîr, ve ecâze li cemîa ma ravâhu”	Şezûne	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 206.
54	Ahmed b. Abdullah el-Lahmî (ö. 383/993)	“Semi'tu minhu bihamdillah 'ilmen kesîran”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 69
55	Ebü Eyyûb Süleyman b. Yusuf b. Hasan b. et-Tavîl (ö. 383/993)	Semi'tu minhu kesîran	Ferec	Edip	Ebü Ca'fer ed- Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 299.
56	Ebü Ömer Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm el-Kurtubî (ö. 383/993)	Kâle lî	Kurtuba	Şeyh	İbn Hayr, <i>Fehrese</i> , s. 180
57	Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım es-Suğrî (ö.383/993)	“Kara'tu aleyhi ilmen kesîran ve ecâze lena cemîa rivâyetihî”	Kal'atü Eyyûb	Muhaddis, Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 285
58	Muhammed b. Sa'd b. el-Bekrî el-Hatîb (ö. 384/994)	“Haddese ve ketebtu anhu”	Tuleytula	Kıraat âlimi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 103.
59	Ali b. Ömer b. Hafs el-Havlânî (ö. 384/994)	“Kara'tu ene aleyhi”, “Ecâze lî cemîa mâ	İlbîre	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 359.

		ravâhu”			
60	Abdurrahman b. Hişâm b. Cevher (ö. 384/994)	“Semi’tu minhu, kane şeyhen halîmen”	Merşâne	Zâhid	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 81
61	İsmail b. İshâk b. İbrahim b. Ziyâd (ö. 384/994)	“Semi’tu minhu kesîran”	İstice	Muhaddis	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 81.
62	Hâşim b. Yahya (ö. 385/995)	“Semi’na nahnu minhu kadîmen.”	Batalyevs	Müfessir	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 169.
63	Yahya b. Mâlik b. Âiz b. Keysân (ö. 385/985)	“Ve ketebe an tabakâti’l-muhaddisîn”, ““Revâ lena min Ahbâr ve’l-Hikâyât ma lem yekun inde ğayrihi”	Turtûşe	Muhaddis	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 191.
64	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mervân b. Hakem (ö. 385/995)	“Ketebnâ anhu cüzen min hadîsihi”	Kurtuba	Edip, Şair	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 93
65	Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Mühendis (ö. 385/995)	Ahaze an	Mısır	Muhaddis	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 167; Dabbî, <i>Buğyetü’l-mültemis</i> , I, 335
66	Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Düheym el-Halebî (ö. 386/996)	Ahbaranî	Halep	Muhaddis	İbn Hayr, <i>Fehrese</i> , s. 366
67	Abbâs b. Esbâĝ el-Hemedânî (ö. 386/996)	“Kara’tu aleyhi kesîran”	Kurtuba	Şeyh	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 342
68	Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Zeyd (ö.386/996)	“Ahaze an”	Kayravan	Fakih	Mahlûf, <i>Şeçeretü’n-Nûr</i> , I, 152
69	Muhammed b. Ömer b. Sa’dûn el-Meâfirî (ö. 386/996)	Semi’tu minhu ve ecâze lî hadîsihi	Kurtuba	Şeyh	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 101.
70	Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd (ö. 386/996)	“Ahaze an”	Kayravan	Fakih	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 242
71	Abdüsselâm b. Semh b. Nâbil b. Abdullah (ö. 387/997)	“Semi’tu minhu kesîran”	Murûr	Fakih	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 332
72	Kâsım b. Hemdâd b. Zi’n-nûn el-Utkî (ö. 387/997)	Yervî an	Kurtuba	Edip	Ebû Ca’fer ed- Dabbî, <i>Buğyetü’l-mültemis</i> , I, 449; ez-Zehebî, <i>Tarîhu’l-İslâm</i> , VIII, 619.
73	Saîd b. Yemen b. Muhammed (ö. 388/998)	“haddese ve ketebtu anhu”	Tuleytula	Fakih	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 207.
74	Ahmed b. Abdullah b. Abdülbasîr el-Cüzâmî (ö. 388/998)	“ve ketebnâ anhu kesîran”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 70
75	Esbaĝ b. Abdullah b. Meserre (ö. 388/998)	“Semi’tu minhu eşyâen”	Kurtuba	Muhaddis	İbnü’l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 97

76	Kâsım b. Muhammed b. el-Kâsım el-Beyânî (ö. 388/998)	“Ketebtu ene anhu kadîmen ve ecâze lî cemîa ma ravâhu an ceddihî”	Kurtuba	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 411
77	Ebû Muhammed Hasan b. İsmail ed-Darrâb (ö. 388/998)	Ravâ anhu	Mısır	Muhaddis	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 167; Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 335
78	Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Makkarî (ö. 388/998)	semia	Mısır	Kıraat, Kuran, nahiv	İbnü'l-Ebbâr, <i>et-Tekmile</i> , I, 178
79	Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ahmed es-Saydalânî el-Mekkî (ö. 388/998)	Ravâ an	Mekke	Rical bilgini	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 167; Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 335; İbn Hazm, <i>el-Muhalla</i> , V, 391
80	Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Irâk (ö. 388/998)	Min şuyûhinâ	Mısır	Kıraat âlimi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 29
81	Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 388/998)	Min şuyûhinâ	Mekke	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 29
82	Ahmed b. Abdullah b. Amr el-Kaysî el-Bezzâz (ö. 372/992)	Min şuyûhinâ	Kurtuba	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 64
83	Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Kilâî (ö. 389/998)	“Haddese ve ketebtu anhu”	Kurtuba	Şeyh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 352
84	Yahya b. Hüzeyl b. Abdülmelik et-Temîmî (ö. 389/998)	“Ketebtu anhu min hadîsihi ve şî'rihi ve ecâze lî rivâyetehû ve dîvane şî'rihi”	Kurtuba	Şair, Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 193
85	Yahya b. Muahammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 389/998)	“Kad ketebtu ene anhu”	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 193
86	Ali b. Muâz b. Sem'ân b. Musa (ö. 389/998)	“semi'tu ene minhu”	Beccâne	Şair, Nesep âlimi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 360.
87	Ferec b. Ayşûn b. İshâk b. Ayşûn (ö. 389/998)	“Haddese ve semi'tu minhu kesîran”	İstice	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 392.
88	Muhammed b. Abdullah b. Zünnûn (ö. 390/999)	“ketebtu anhu el-hikâyât, ve ecâze lî hadîsihi”	Beccâne	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 106.
89	Abdûs b. Muhammed b. Abdûs (ö. 390/999)	“Ecâze lî cemîa rivayetihî ve ketebe lî cüz'en min hadîsihi bi haddihî”	Tuleytula	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 383.
90	Abdullah b. Muhammed b.	“Semi'na minhu	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I,

	Abdülmü'min et-Tücîbî (ö. 390/999)	kesîran"			288
91	Bedr Mevlâ Rîdan es-Saklebî es-Seydalânî (ö. 390/999)	"Ketebtu anhu"	Kurtuba	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 113
92	İsâ b. Sa'dân b. Saîd el-Kelbî (ö. 390/999)	"Ketebnâ anhu ahbâre ibni Muksem"	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 380
93	Ahmed b. el-Hüseyn b. Muhammed et-Temîmî (ö.390/999)	"Haddese ve ketebtu anhu ehâdise"	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 76
94	Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 391/1000)	"Haddese ve ketebtu anhu kesîran ve ecâze lî mâ ravâhu"	Kurtuba	Zâhid	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 72
95	Saîd b. Ahmed b. Muhammed (ö. 391/1000)	"Ketebtu anhu"	Kurtuba	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 208
96	Ubeyd b. Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 392/1001)	"Semi'tu ene minhu"	Kurtuba	Şeyh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 384
97	Muhammed b. Sa'dûn (ö. 392/1001)	"Ketebe lî kî'taten min hadîsihî ve ecâze lî cemîa rivâyetihî"	Bâcce	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 107.
98	Halef b. Ahmed (ö. 393/1002)	"Haddese ve ketebtu anhu"	Kurtuba	Şeyh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 164
99	Halef b. Kâsım b. Sehl el-Ezdî (ö. 393/1003)	Ahaze an	-	-	Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 335
100	Yusuf b. Muhammed b. Ömer (ö. 393/1001)	"Kad haddese ve sumi'a minhu ve kutibe anhu. Ve ecâze lî" cemîa rivâyetihî"	İstice	Fakih	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 207.
101	Zekeriyyâ b. Bekir b. Ahmed el-Ğassânî (ö.393/1002)	"Haddese bi kitâbi'l-Buhârî ve ğayri zalike min rivâyetihî ve semi'na minhu kesîran"	Kurtuba	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 179
102	Muhammed b. Yahya et-Temîmî (ö.394/1003)	"Haddese bi <i>kitâbi'l-Buhârî</i> an Ebî Ali b. es-Seken ve kara'tuhu aleyhi" "Şâhedenâ meclisehû bi'l-Endelüs ve ecâze lî cemîa rivâyetihî"	Kurtuba	Hadis âlimi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 107
103	Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî (ö. 394/1003)	"ecâze lî cemîa rivâyetihî", "ketebe lî cüz'en min hadîsihî bihattihî"	Rayyü	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 110
104	İbrahim b. Ali Ebü'l-Feth b. Şeybahtî (ö. 394/1004)	an	Bağdat	Kâtip	İbn Hayr, <i>Fehrese</i> , s. 366
105	Muhammed b. Ahmed el-	"Kane hâfızan li'l-hadîs,	Beccâne	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> ,

	Kaysî (ö.394/1004)	ketebtu anhu bi Beccâne.”			II, 109.
106	Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî (ö. 395/1005)	Haddese anhu	Kurtuba	Muhaddis	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 240
107	Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Kâtib el-Makkarî (ö. 399/1000)	Semia min	Mısır	Muhaddis	Zehebî, <i>Tezkiretü'l-Huffâz</i> , III, 1077
108	Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvudî (ö. 402/1012)	“Ahaze an”	Kayravan	Fakih	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 242
109	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisî (ö. 403/ 1013)	“Ahaze an”	Kayravan	Hadis hâfızı	Mahlûf, <i>Şeçeretü'n-Nûr</i> , I, 152
110	Hebâb b. Ubâde el-Faradî (ö. 403/1012)	Ahaze an	İstice	Fakih	İbnü'l-Ebbâr, <i>et-Tekmile</i> , I, 296
111	Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed es-Sekatî (ö. 406/1016)	Min şuyûhinâ	Bağdat	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 29
112	Abdülğanî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1019)	Ahberanâ	Mısır	Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 354
113	Ahmed b. Abdullah b. İmrân b. Selâm b. Ca'ferel-Meâfurî (ö. 410/ 1020)	Haddese anhu	Kurtuba	Fakih	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 477
114	Abdülazîz b. Ca'fer b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 413/1023)	Ravâ anhu Ebü'l-Velîd ibnü'l-Faradî	Bağdat	Muhaddis	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 356; Zehebî, <i>Târîhu'l-İslâm</i> , IX, 221.
115	Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Cehdem el-Mekkî (ö.414/1024)	Semia min	Mekke	-	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 167
116	Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Yunus el-Ensârî	Haddese anhu	Kurtuba	-	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 469
117	Ebü Tâlib Abdülmün'im b. Ubeydullah b. Ğaylûn el-Makkarî	Ravâ anhu	Mısır	Edip	İbn Beşkuvâl, <i>Sıla</i> , I, 100
118	Abdülazîz b. A'yen eş-Şâhid	Semia min	Mısır	-	İbnü'l-Ebbâr, <i>et-Tekmile</i> , I, 20
119	Ebü Abdullah Ahmed b. Ömer ez-Zeccâc el-Kâdî	Semia min	Mekke	-	Ebü Ca'fer ed- Dabbî, <i>Buğyetü'l-mültemis</i> , I, 335
120	Abdullah b. Muhammed b. Yusuf er-Râzî	Semia min	Mısır	-	İbn Âsım, <i>Câmi' Beyâni'l-İlm ve Fadlihî</i> , I, 200
121	Muhammed b. Muâviye el-Kureşî	Min şuyûhinâ	Mekke	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 72
122	Ahmed b. Sâbit et-Tuğlebî	Min şuyûhinâ	Mekke	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 72.

123	Ebû Ca'fer Ahmed b. Dahmûn	Ahaze bi Kayravan"	Kayravan	-	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 242
124	Ebû İsa Yahya b. Abdullah	Min şuyûhinâ	Kurtuba	Fakih, Muhaddis	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 358
125	Ca'fer b. Ahmed b. Abdülmelik b. Mervan el-Lugavî	Ahaze anhu Ebi'l-Velîd ibnü'l Faradî	-	-	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 127
126	Abdülazîz b. Hüseyin b. Süleyman b. Heysem b. Habîb ez-Zücâc	Ravâ anhu Ebü'l-Velîd ibnü'l-Faradî	-	-	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 356
127	Ebû Bekir el-Hatîbî	Ahaze an	Mısır	-	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 167
128	Abdülmelik b. Muhammed b. Abdülmelik	"Ketebna anhu cüz'en min hadîsihi"	Murûr	Edip	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 318
129	Muhammed b. Yahya b. el-Harrâz	Min şuyûhinâ	-	-	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 358
130	Ca'fer b. İsmail b. Kâsım b. Ayzûn el-Bağdâdî	Ahaze anhu Ebü'l-Velîd ibnü'l Faradî	Bağdat	Edip	İbn Beşkûvâl, <i>Sıla</i> , I, 127

EK 2: İBNÜ'L-FARADÎ'NİN TÂRÎHU ULEMÂÎ'L-ENDELÛS'TE CERH DEĞERLENDİRMELERİ

	Râvîlerin İsimleri	İbnü'l-Faradî'nin Haklarında Yaptığı Değerlendirme	Kaynak
1	Muaviye b. Sâlih b. Hudeyr (ö. 158/774)	Terektuhû ve lem ektub anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 139.
2	Muhammed b. İsa Abdulvâhid el-Meâfirî (ö. 212/827)	Kâne yezhebu fi'l-eşribeti mezhebe ehli'l-Irak	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 7.
3	Muhammed b. Hâlid el-Eşec (ö. 220/835)	lem yekun lehû bi'l-hadîs ilmün	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 7.
4	Kâsım b. Hilâl b. Ferkad (ö. 231/845)	lem yekun lehû ilmün bi'l-hadîs, Kâne raculen muğaffelen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 397.
5	Abdülmelik b. Hasan b. Muhammed (ö. 232/846)	lem yekun min ehli'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 312.
6	Âmir b. Muaviye b. Abdüsselâm (ö. 237/851)	Kâne şeyhan muğaffelen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 249.
7	Muhammed b. Ahmed b. Abdulaziz el-Utbî (ö. 355/868)	Huvellezî ceme'a el-Müstahrec ve kesîrun fihâ mine'r-rivâyâtî'l-metrûhati ve mesâilî'l-garîbeti's-şâzzeti, İinne'l-müstahrec fihâ hataun kesîrun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 9.
8	Yahya b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872)	ve lem yekun indehû ilmün bi'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 178.
9	Muhammed b. Hârisel-Kurtubî (ö. 260/873)	kâne fikuhû kalîlen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 10.
10	Abdula'lâ b. Vehb b. Abdula'lâ (ö. 261/874)	kâne yunsebu ile'l-kader, ve kâne İbn Lübâbe yunkeru zâlîke aleyhi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 99.
11	Hüseyin b. Âsım b. Ka'b el-Kurtubî (ö. 263/876)	kâne şedîden alâ ehlihâ fi'l-kîme, yadribu alâ zâlîke darben muberrihan yunkeru aleyhi, fe-keennehû sakate bi-zâlîke an en yerviye'n-nâs anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 133.
12	Abdullah b. Muhammed b. Kâsım (ö. 272/885)	rahale ve dahale Irak lakiye Ebû Süleyman Davud b. Süleyman el-Kıyâsî fe-ketebe anhu küllehâ ve edhalehâ el-Endelûs, fe-ehallet bihî inde ehli vaktihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 257.
13	Amr b. Abdullah b. Lebîb (ö. 273/886)	Enne Amr b. Abdullah hulita fî aklîhî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 363.
14	Muhammed b. Vaddâh b. Büzîğ (ö. 287/900)	Lehû hataun kesîrun mahfuzun anhu ve eşyâun yağletu fiha ve yusahhifuha ve kâne lâ ilme indehû	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 19.
15	Muhammed b. Seleme b. Velîd (ö. 289/901)	Kalîlu'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 20.

16	Ahmed b. İbrahim b. Ferve el-Lahmî (ö. 290/902)	Kâne muğaffelen, kâne yezhebu fi şurbi'n-nebîzi's-sulbi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 33.
17	Mervân b. Abdülmelik el-Ferrâ (ö. 295/907)	yekzibu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 126.
18	Tâhir b. Abdülazîz el-Kurtubî (ö. 305/917)	lem yekun lehû bi'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 243.
19	Muhammed b. Ahmed b. Abdülmelik (ö. 305/917)	lem yekun bi'z-zâbit li-kütübihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 28.
20	Muhammed b. Ubeyd el-Cezerî (ö. 305/917)	kâne el-hadîsu ağlebu aleyhi ve'r-rivâyetu ve lem yekun lehû hazzun mine'l-fikh	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 29.
21	Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hevlânî(ö. 308/920)	lem yekun Muhammed b. Abdullah min ehli'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 33.
22	Muhammed b. Velîd b. Muhammed (ö. 309/921)	kezzâb, kâne yedau'l-ehâdîse ve yekzibu alâ Rasûlillah	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 34.
23	Abdullah b. Ahmed b. Zekeriyâ (ö. 311/923)	lem yekun indehû ilmün	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 284.
24	Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 314/926)	Gayru zâbit li-rivâyetihî yuhaddisu bi'l-meânî ve lâ yurâî'l-lafze	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 36.
25	Muhammed b. Muhammed es-Sadefî (ö. 318/930)	kâne yekzibu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 40.
26	Muhammed b. Abdullah b. Meserre (ö. 319/931)	İşteğale bi-mülâgâti ehli'l-cedel ve ashâbi'l-kelâm ve'l-Mu'tezile	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 42.
27	Muhammed b. Sa'dûn (ö. 322/933)	Kâne daifu'l-kitâb, gayru zâbit	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 107.
28	Saîd b. Câbir b. Musa el-Kelâî (ö. 325/936)	Kâne yeşrabu'n-nebîz	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 198.
29	Ali b. Abdülkadir b. Ebî Şeybe (ö. 325/936)	Kâne yekzibu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 357.
30	Ahmed b. Ziyâd b. Muhammed (ö. 326/937)	kâne yuda'afû	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 43.
31	Saîd b. Câbir b. Musa el-Kelâî (ö. 327/938)	Kâne yunsibuhû ile'l-kizb	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 198.
32	Muhammed b. İbrahim b. İsa el-Ketânî (ö. 328/939)	Müştebihen bi-ehli'd-dünya, hâricen min tabakati ehli'l-ilm. Haddese yesîran	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 50.
33	Saîd b. Süfyân (ö. 329/940)	haleta fî âhara umrihî fe-veda'a zâlike minhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 199.
34	Hasan b. Sa'd b. İdris (ö. 332/943)	lem yekun bi'z-zâbit	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 130.

35	Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselam (ö. 333/944)	kâne kalîle'l-ilm bi'l-fikhi ve'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 56.
36	Abdullah b. Hasan es-Senedî (ö. 335/946)	Kâne mensûben ile'l-kibr, şedîdu'l-asabiyye	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 267.
37	Ümeyye b. Ahmed b. Hamza el-Kureşî (ö. 335/946)	Kâne müteahhîran fî ilmihî ve aklîhî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 101.
38	Hişâm b. Muhammed (ö. 336/947)	lâ kâne min ehli'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 172.
39	Muhammed b. İsa Rıfa'a el-Hevlânî (ö. 337/948)	kâne yunsebu ile'l-kizb, Kâne yekzibu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 58.
40	Kâsım b. Esbağ b. Muhammed (ö. 340/951)	kâne mümettean bi-zihnihi, lâ yunkeru aleyhi şey'un illâ nisyân hâsseten ilâ zi'l-hicce senete 337. Ve min hâza't-târîh teğayyera ve hâlu zihnihi ilâ en mâte	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 408.
41	Ahmed b. Ferec b. Kays (ö. 344/955)	Kâne yunsebu ilâ i'tikâdi mezhebi ibn Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 66.
42	Sâid b. Fahlûn b. Saîd (ö. 346/957)	hasîfu'l-akli	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 201.
43	Ahmed b. Fadl b. Abbâs ed-Dîneverî (ö. 349/960)	kânet indehû menâkir, yuktebu anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 76.
44	İshak b. İbrahim b. Meserre (ö. 352/961)	lem yekun lehû bi'l-hadîs kebîru ilmin	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 77.
45	Sâbit b. Kâsım b. Sâbit (ö. 352/963)	Sâbit hâza mûlean bi'ş-şarâb	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 120.
46	Mesleme b. Kâsım b. İbrahim (ö. 353/964)	semi'tu men yensibuhû ile'l-kizb, lem yekun kezzâben ve lâkin kâne daîfu'l-akli	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 130.
47	Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö. 355/966)	kâne basîran bi'l-cedel munharifen ilâ mezhebi ehli'l-keîlâm lehicen bi'l-ihticâc	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 143.
48	Ömer b. Abdülmelik b. Süleyman (ö. 356/967)	kâne Muhammed b. Ahmed b. Yahya yusû'l-kavle fîhi ve yuzkeru anhu eşyâun münkeretün	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 369.
49	İsmail b. Muhammed b. İsmail (ö. 357/968)	Muhammed b. Ahmed b. Yahya yusû'l-kavle fîhi cidden	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 81.
50	Abdülmelik b. Hüzeyl b. Abdülmelik (ö. 359/969)	Muhammed b. Ahmed b. Yahya yusû'l-kavle, feyensubuhû ile'd-da'fi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 317.
51	Esbağ b. Saîd b. Esbağ es-Sadeffî (ö. 359/969)	kâne kesîru't-tahlîl meşhûran bi-zâlike	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 97.
52	Muhammed b. Ömer b. Hazm b. Seleme (ö. 360/970)	kâne racülen muğaffelen, kalîlu'l-fehmi, sâhibu vesvese ve tahlîl	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 73.
53	Muhammed b. Hâris b. Esedel-	kâne yelhanu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 115.

	Huşenî (ö. 361/971)		
54	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 362/972)	kâne daifu'l-hatti	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 75.
55	Muhammed b. Temlih et-Temîmî (ö. 361/971)	vehheme	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 74.
56	Esbağ b. Kâsım b. Esbağ (ö. 363/973)	esâe muâmeleten ehlehû, ve şekûhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 96.
57	Muhammed b. Ahmed b. Halid (ö. 363/973)	kâne kalîle'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 75.
58	Ahmed b. Muhammed b. Ferhûn (ö. 364/974)	kad semi'tu gayrahû yusû'l-kavle fihi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 58.
59	Münzir b. Atâf b. Münzir (ö. 366/976)	lem yekun indehu bi'l-fıkhu'l-ilm, ve lâ nufâzü fi meâni'l-hadîs, innemâ kâne yağlibu aleyhi'r-rivâyeti	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 143.
60	Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz (ö. 367/977)	lem yekun bi'z-zâbit li-rivâyetihî fi'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 79.
61	Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (ö. 368/978)	lem yekun indehû şeyun mine'l-hadîs kâne daifu'l-hatti	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 115.
62	Muhammed b. Ubeydûn (ö. 368/978)	kâne şeyhen mesten zâhibu's-sem'î lem ervi anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 82.
63	Temîm b. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (ö. 369/979)	kâne yuda'afu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 117.
64	Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kureşî (ö. 370/980)	lem ektub anhu şey'en	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 144.
65	Muhammed b. Ahmed b. Misver (ö. 370/980)	kâne şeyhen kalîle'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 83.
66	Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Bekrî (ö. 370/980)	kânet indehû menâkir	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 307.
67	Muhammed b. el-Müferric b. Abdullah b. el-Müferric (ö. 371/981)	kâne ya'tekidu mezhebe İbn Meserre ve yed'û ileyhi, ve kâne kalîle'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 84.
67	Mes'ûd b. Hayrân (ö. 371/981)	lem yekun min ehli'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 131.
68	Hüseyin b. Muhammed b. Kâbil (ö. 372/982)	kânet fihî ğaflet	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 134.
69	Muhammed b. Abdülazîz b. Yahya (ö. 372/982)	Kâne yudellesu fihâ şuhira bi-zâlike. Kâne ğayru sikaten ve lâ me'mûnen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 87.
70	Ahmed b. Abdullah el-Bezzâz (ö. 373/983)	lem tekun lehû rihle ve lâ haddese fîmâ a'lemu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 64.
71	Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Muaviye (ö. 373/983)	lem yekun lehû fi ğayrihâ mine'l-ulûmi hazzun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 88.

72	Halef b. Muhammed b. Halef el-Hevlânî (ö. 374/984)	kâne daifun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 162.
73	İsa b. Muhammed b. İbrahim (ö. 374/984)	kâne hâricen min tabakati ehli'l-ilm, müteşebbihen bi-ehli'd-dünya, lem ye'huz anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 378.
74	Ahmed b. Velîd b. Abdulhamîd (ö. 376/986)	kâne yunsebu ilâ i'tikâdi mezhebi Muhammed b. Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 66.
75	Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 376/986)	kâne yunsebu ile'l-i'tizâl	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 116.
76	Halesa b. Musa b. Ümran (ö. 376/986)	ve lem yekun min ehli'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 167.
77	Ahmed b. Kazelmân (ö. 377/987)	lakıytuhû ve lem ektub anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 67.
78	Hasan b. Abdullah el-İşbîlî (ö. 377/987)	lem yekun lehû basîrun bi'l-hadîs ve lâ ma'rifetün bi-turukihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 129.
79	Musa b. Ahmed b. Saîd el-Yahsûbî (ö. 377/987)	kâne yunsebu ileyhi tahlîd kesîrun şuhira bihî ve urife minhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 148.
80	Ebân b. Osman b. Saîd el-Lahmî (ö. 377/987)	kâne yunsebu ilâ i'tikâdi İbn Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 32.
81	Abdullah b. Muhammed es-Sâbûnî (ö. 378)	kâne kalîle'l-ilmî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 282.
82	Ahmed b. Hâlid b. Abdullah el-Cüzâmî (ö. 378/988)	lem yekun lehû fehmun ve lâ kâne yukîmu'l-hicâe izâ ketebe	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 69.
83	Abdurrahman b. Temmâm (ö. 379/989)	kâne yunsebu ilâ killeti vera'in	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 308.
84	Abdullah b. Kâsım b. Muhammed (ö. 380/990)	lem yekun lehû ilmün bi'l-hadîs ve lâ haddese	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 283.
85	Abdullah b. İsmail b. Harb (ö. 380/990)	kâne daife'l-hatti	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 284.
86	Muhammed b. Ahmed b. Hamdûn (ö. 380/990)	kâne meşhûran bi-i'tikâdi mezhebi İbn Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 95.
87	Kâsım b. Muhammed b. Hişâm (ö. 380/990)	kâne daifen kalîlu'l-ilm ve'l-fehm, ve kad kutibe anhu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 412.
88	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Zeyd (ö. 380/990)	kâne gayru zâbit li-nefsihî, ve lâ mâlik lîsânihî, kâne mad'ûfen, ketebe anhu gayru vâhid	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 103.
89	Mes'ûd b. Abdurrahman es-Suğrî (ö. 380/990)	kutibe anhu ve mâkâne kizâlike ehlen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 132.
90	Abdullah b. Ahmed b. Zekerıyyâ (ö. 381/991)	lem yekun indehû ilmün	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 284.
91	Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Kaysî (ö. 382/992)	kâne yunsebu ilâ i'tikâdi mezhebi İbn Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 7.

92	Muhammed b. Ömer b. Edhem (ö. 383/993)	kâne reculen mad'ûfen lâ yetemâsiku, gayru zâbit li-nefsihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 99.
93	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 385/995)	vehime fî isnâdihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 118.
94	Muhammed b. Âmir b. Muhammed (ö. 385/995)	lem yekun radiyyen fî nefsihî ve lâ sikaten fî dînihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 101.
95	Muhammed b. Abdullah b. Abdülmü'min (ö. 386/996)	kâne şeyhen tâihen lâ ma'rifete indehû, ve lev erâde en yuhaddisehum an Nûh aleyhisselâm le-feale	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 101.
96	Abbâs b. Esbağ b. Abdulazîz (ö. 386/996)	kad vehime fî eşyâi haddese bihâ	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 343.
97	Muhammed b. Ömer b. Sa'dûn (ö. 386/996)	kalîlu'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 102.
98	Abdulazîz b. Hakem b. Ahmed (ö. 387/997)	mâilen ile'l-Kelâm ve'n-nazar. Şuhira bi'l-intihâl mezhebi İbn Meserre	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 322.
99	Esbağ b. Abdullah b. Meserre el-Hannât (ö. 388/998)	lem tekun yu'rafu hâza'ş-se'nu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 97.
100	Muhammed b. Münebbih (ö. 388/998)	semi'tu Ebû Süleyman Abdüsselam eş-Şâfî yezkuru anhu envâen mine'l-kizb	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 103.
101	Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 388/998)	gayru zâbit li-rivâyetihî yuhaddisu bi'l-meânî ve lâ yurâi'l-lafze	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 36.
102	Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd (ö. 389/999)	yensibuhu ile'l-kizb	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 287.
103	Ali b. Muaz b. Sem'an el-Beccânî (ö. 389/999)	kâne yekzibu, vekaftu alâ zâlike minhu ve alimtu	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 360.
104	İshak b. Ğâlip b. Temâm el-Uşfurî (ö. 389/999)	kâne daifen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 78.
105	Muhammed b. Ahmed b. Esbağ (ö. 389/999)	lâ kâne bi'z-zâbit limâ nekalihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 104.
106	Abdullah b. Muhammed b. Rebi' (ö. 390/999)	enne zabtehû lem yekun ceyyiden, kâne daifu'l-hatti rubbemâ ehalle bi'l-hicâi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 288.
107	İbrahim b. Hâris b. Abdülmelik (ö. 391/1000)	lem yekun min ehli'z-zabt	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 29.
108	Ahmed b. Musa b. Yunus (ö. 392/1001)	kâne kalîle'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 73.
109	Ahmed b. Saîd b. Muhammed (ö. 392/1001)	lem yekun bi'z-zâbit limâ ketebe	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 74.
110	Muhammed b. Halîfe b. Abdülcebbâr (ö. 392/1001)	kâne daife'l-hatti yukîmu'l-hicâe	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 106.

111	Muhammed b. Sa'dûn (ö. 392/1001)	kâne daife'l-kitâb, gayra zâbtin	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 107.
112	Ebû Ca'fer Halef b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 393/1002)	dahale el-Endelüse mütecessesen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 75.
113	Bedir Mevlâ Ahmed ez-Züyât (ö. 394/1003)	lem yekun min men şuhira bi'l-ilm	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 114.
114	Muhammed b. Abdülmelik b. Dayfûn (ö. 394/1003)	lâ kâne min ehli'z-zabt	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 110.
115	Ahmed b. Muhammed b. Abdülber et-Tücîbî (ö. 399/1008)	kâne yunsebu ilâ mezhebi'l-İ'tizâl	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 60.
116	Muhammed b. İsa b. Rıfâ'a el-Hevlânî	hüve kezzâbun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 130.
117	Osman b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî	kâne kezzâben	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 150.
118	Muhammed b. Mansûr el-Murâdî	hadîsuhû bâtilun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 44.
119	Yezid b. Ömer	hâza hadîsun bâtilun ve lâ siyyemâ bi-hâza'l-isnâd	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 92.
120	Duheyim Endelusî	kâle Abdullah b. Muhammed hâza hadîsun münkerun cidden	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 172.
121	Süleyman b. Menfûş	haddese an Yahya b. Abdullah el-Horasânî bi-hadîsin münkerin	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 217.
122	Muhammed b. Abdullah el-Bezzâr	hâza hadîsun münker	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 6.
123	Muhammed b. Meysûr	hâza hadîsun münkerun lâ asle lehû	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 63.
124	Abdurrahman b. Bekir b. Hammâd	ve kâne yunsibuhu ilâ mugârefeti's-şarâb	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 331.
125	Mesleme b. Süleyman	Ve mâ alimtü lehû fi'l-Endelüs haberan	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 128.
126	Esbağ b. İsa b. Mesnâ	kânet fihî ğafletün	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 95.
127	Davud b. İsa b. Cebûye	kâne Davud muğaffelen lâ ilme indehû aslen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 171.
128	Abdullah b. Ebû Tâlib el-Esbahî	kâne şeyhen muğaffelen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 264.
129	Ahmed b. Muhammed b. Ziyad	kâne müteahhıran fî hıfzihî med'ûfen	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 54.
130	Abdullah b. Muhammed b. Muhammed	kâne kalîle'l-ilmî cidden	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 171.
131	İshak b. Seleme b. Velîd	kad kutibe anhu ve lem yekun min tabakati ehli'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 89.
132	Bekir b. Ayn	lem yekun min ashâbi'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 111.
133	Davud b. İsa b. Cebûye	kâne Davud muğaffelen lâ ilme	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 171.

		indehû aslen	
134	Ömer b. Hafs	lem yekun bi'z-zâbit	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 368.
135	Üsâme b. Muhammed	lem tekun lehû rihle	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 91.
136	Abdurrahman b. İbrahim ez-Ziyâdî	lem tekun lehû rihle	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 301.
137	Yahya b. Muhammed b. Üsâme	lem tekun lehû rihle	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 184.
138	Hasan b. Abdurrahman el-Yenâkî	vasafehû el-Bâcî bi-killeti vera'in	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 128.
139	Muhammed b. İshâk b. İbrahim	münkerü'l-hadîs	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 6.
140	Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed el-Kaysî	İbn Müferric yunsibuhû ile'l-kizb, lem yekun zâbit limâ ravâ	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 295.
141	İbrahim b. İsmail b. Sehl el-Endelüsî	haddese an meçhûlîn mâ a'rifuhum	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 21.
142	Hemmâm b. Abdullah el-Endelüsî	mâ vekafnâ lehû eydan alâ haberin illâ bi-hâza'l-hadîsi	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 173.
143	Halîl b. Abdülmelik b. Kuleyb	kâne meşhûran bi'l-kader lâ yetesetteru bihî	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 165.
144	Abdullah b. Yusuf	lem tekun lehû rihletun	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 269.
145	Muhammed b. Ezher el-Kurtubî	kâne kalîle'l-hıfz	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , II, 20.
146	Hadîde b. el-Ğamer	lem yekun bi'l-hâfiz	İbnü'l-Faradî, <i>a.g.e.</i> , I, 147

BİBLİYOGRAFYA

- A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Adıgüzel, Ersin, "Endülüslü bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hazm" *Milel ve Nihal*, 2015, XII, sy. 1, s. 35-55.
- Bağdatlı, İsmail Paşa b. Muhammed b. Emin, *Hediyetü'l-ârifîn: esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, Lübnan: İhyâü't-Türâsi'l-Arabiyye, 1951/1373.
- , *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn*, I-IV, Lübnan: İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.
- Câsim, Leys Suûd, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, XVIII, 269-272.
- ed-Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre, *Buğyetü'l-mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967/1379.
- Dalkılıç, Mehmet, "İbn Hazm'a Göre Şîa", *İÜİFD*, 2006, sy. 14, s. 147-172.
- Durmuş, İsmail, "Müberred", *DİA*, XXXI, s. 432-434.
- Düzenli, Muhittin, 'Hadis Öğretiminde İcâzet ve İcâzetnâmeler', *Anadoluda Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler*, Samsun 2011, s. 77-87.
- Görgün, Tahsin, "İbn Habib es-Sülemî", *DİA*, XIX, 510-513.
- Güler, Zekeriya, 'Endülüs'te bir hadis ve fıkıh âlimi: İbn Hazm', *İstem Dergisi*, 2009, sy. 14, s. 155-171.
- , "Hadis Öğreniminin Usûl ve Âdâbı", *Anadoluda Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu*, Samsun 2011, s. 51-60.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (nşr. Ebû Abdullah es-Surkî, İbrahim Hamdi el-Medenî), Medine: Mektebetü'l-ilmîyye, ts.
- el-Humeydî, Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Mayûrkî el-Ezdî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti Endülüs*, Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966/1378.
- , *Cezvetü'l-muktebis fî târihi ulemâi'l-Endelüs* (nşr. İbrahim el-Ebyârî), I-II, Kahire 1898: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989/1410.
- Hunke, Sigrid, *Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi* (trc. Servet Sezgin), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972.
- el-Huseysin, Abdülhâdî Ahmed, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi" (trc. Murat Gökalp), *FÜİFD*, 2005, sy. 10, s. 107-138.

- Imameddin, S. Muhammed, *A Political History of Muslim Spain: Endülüüs Siyasi Tarihi* (trc. Yusuf Yazar), Ankara: Rehber Yayınları, 1990, 4. baskı.
- Irving, Thomas B., “İbnü'l-Faradî”, *DİA*, XI, 39-40.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Amr b. Garâme el-Amravî), I-VI, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/817.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmi'ü beyâni'l-İlm ve fazlihî* (nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî), I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994/1414.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdümelik, *Kitabü's-Sıla fî târîhi eimmeti Endülüüs* (nşr. Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1955/1374.
- İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed, *ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), I-II, Kâhire: Dâru't-türâs li't-tab ve'n-neşr, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî: Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Muhammed Fuat Abdalbâkî, Muhammed el-Hatîb), I-XIII, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1950/1379.
- , *Lisânü'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde) I-X, Beyrut: Mekteb'ü'l-Matbuati'l-İslâmiyye 2002/1423; (nşr. Dâiretu'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye) I-VII, Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1971/1390.
- İbn Hallıkân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VII, Beyrut: Dâru Sadır, 1900/1317.
- İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî* (nşr. Muhammed Fuâd Mansûr), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998/1419.
- İbn Hayyân, Ebü'l-Mervân Hayyân b. Halef b. el-Hüseyn el-Emevî, *el-Muktebes min enbâi'l-Endelüs* (nşr. Mahmûd Ali Mekkî), Kâhire: Meclisu'l-A'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1971/1390.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kûtî ez-Zâhirî, *Tavku'l-Hemâme fî'l-elfe ve'l-âlâf* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye, 1987/1406.
- , *el-Muhallâ bi'l-âsâr şerhu'l-mücellâ bi'l-ihisâr*, I-XI, yy., ts.

- , *el-Muhalla bi'l-âsâr*, I- XII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs* (nşr. Nurettin İtr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986/1423.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebû Bekir el-Kadâî el-Belensî, *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla* (nşr. Abdüsselâm el-Hiras), I-IV, Lübnan: Dâru'l-Fikir, 1995/1415.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim , *el-Kâmil fi't-târih*, I- XIII, Beyrut: Dâru Sadır; Dâru Beyrut, 1965/1385.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî, *Târîhu'l-ulemâi ve'r-ruvât li'l-'ilm bi'l-Endelüs*, Kâhire: Dâru'l-Mısriyye, 1966/1386; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1983/1403; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1983/1403; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1984/1404; (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî), I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1988/1408; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), I-II, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989/1410; (nşr. Ruhiyye Abdurrahman Süyufî), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1997/1417.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (nşr. Mahmud Arnaût), I-XI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986/1406.
- Kâdî İyaz, Ebü'l-Fazl İbn Mûsa el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik* (nşr. Tancı), I, Mağrib: Matbaatü'l-Muhammediyye, 1965/1385; (nşr. Abdülkadir Sahrâvî), II-IV, Mağrib: Matbaatü'l-Muhammediyye, 1970/1390; (nşr. Muhammed b. Şerîfe), V, Mağrib: Matbaatü'l-Muhammediyye, ts.; (nşr. Saîd Ahmed Arab), VI-VIII, Matbaatü'l-Muhammediyye, Mağrib 1983/1403.
- Karagözoğlu, M. Macit, *Zayıf Râviler: Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*, İstanbul: İFAV, 2014.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Bağdat: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941/1360.
- Kâsım b. Kutluboğa, Ebü'l-Adl el-Hanefî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte* (nşr. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-buhûs ve'd-dirâseti'l-İslâmiyye, I-IX, 2011.
- Kaya, Mehmet Fatih, *Hadis Usûlünde İhtilât* İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi el-kütübi'l-arabiyye*, I-XIII,

- Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994/1414.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılaharı*, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, 2. Baskı.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Sâlim, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakati'l-Mâlikiyye* (nşr. Abdülmecîd Hayalî), I-II, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424.
- el-Makkarî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Lübnan 1997.
- Menocal, Maria Rosa, *The Literature of Al-Andalus*, Cambiridge: Cambridge Üniversitesi Yayını, 2000.
- , *The Ornament Of The World*, Boston: Little Brown and Company, 2002.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn, *Sahîhu Müslim*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Okiç, Tayyib, *Bazı Hadis Meselerli Üzerine Tetkikler*, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959.
- Özaydın, Abdülkerim, “Belâtü'ş-Şühedâ”, *DİA*, V, 391.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- , *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*, Ankara: TDV Yayınları, 1994 .
- , “Endülüs Emevîleri Döneminde Hz. Ali ile İlgili Yaklaşımlar”, *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu*, Bursa 2004, s. 245-258.
- , “İbn Hayyân”, *DİA*, XX, s. 37-38.
- , “Endülüs”, *DİA*, XI, 211-225.
- , “Hakem II”, *DİA*, XI, s.175..
- Özkan, Halit, ‘Vicâde’, *DİA*, XXXXIII, 100.
- Öztoprak, Mustafa, *Endülüs'te Hadis ve İbn'ül-Harrât El-İşbili*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- , “Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri”, *Iğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, sy. 2, s. 149-165.
- Polat, Selahattin, “İbnü's-Seken”, *DİA*, XXI, 2020-203.

- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya, el-Muallimî el-Yemânî), I-XIII, Beyrut: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye, 1962/1382.
- es-Süyûfî, Celaleddin Abdurrahman b. Ali, *Buğyetü'l-vuât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-II, Lübnan: Mektebu'l-Asriyye, ts.
- Şeyban, Lütfî, *Endülüs*, İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014.
- , "İbnü'l-Faradî'nin Târîhu ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Alimler", *SÜİFD*, 2006, sy. 13, s. 219-239.
- Tozlu, İbrahim, "Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebî Sufre'nin Buhârî Rivâyeti", *Bilimname*, 2016, XXX, sy. 1, s. 343-90.
- el-Ömerî, Ahmed b. Yahya b. Fazlullah el-Kureşî el-Adevî, *Mesâlikü'l-epsâr fî memâlikî'l-emsâr*, I-XXVII, Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1386/1966.
- Watt, W. Montgomery, *A History of Islamic Spain*, Edinburg: University Press, 1965.
- el-Yezîdî, Ahmed, *Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî el-Kurtubî*, I-II, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 1415/1995.
- Yücel, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2009.
- , *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: İFAV, 1998.
- , "Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmlâ Geleneği", *Anadoluda Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu*, Samsun 2011, s. 37-49.
- , *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, İstanbul: İFAV, 1996.
- , "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahaffî" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *MÜİFD*, 1997, sy. 11/12, s. 197-204.
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muğni fî'd-duafâ* (nşr. Nurettin İtr), I-II, Halep: Dâru'l-Maârif, 1972/1392.
- , *Mizânü'l-i'tidâl fî-nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963/1382.
- , *Tezkiretu'l-huffâz* (nşr. Zekeriyya Umeyrât), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998/1419.
- , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Muhammed Esad Tales), I-XXV, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1962/1381.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (nşr. Beşar Avvâd Ma'rûf), I-XV, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003/1424.

ez-Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris, *el-A'âm*, I-VIII, Beyrut:

Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2002/1424.

Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar Yayını, 2004.

